

WYDZIAŁ PRAWA I ADMINISTRACJI
UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

CZASOPISMO
PRAWNO-HISTORYCZNE

TOM LXXVI – ZESZYT 1
2024

POZNAŃ 2024

**CZASOPISMO
PRAWNO-HISTORYCZNE**

WYDZIAŁ PRAWA I ADMINISTRACJI
UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

CZASOPISMO
PRAWNO-HISTORYCZNE

TOM LXXVI – ZESZYT 1
2024

POZNAŃ 2024

REDAKCJA

Redaktor naczelny: Maksymilian Stanulewicz
Zastępca redaktora naczelnego: Wojciech Witkowski
Redaktor tematyczny: Marek Krzymkowski
Sekretarz redakcji: Piotr Alexandrowicz

RADA NAUKOWA

Przewodnicząca: Krystyna Chojnicka (Kraków)
Członkowie: Adriana Ciancio (Katania), Jūratė Kiaupienė (Wilno),
Gerald Kohl (Wiedeń), Michael G. Müller (Halle), Jarosław Nikodem (Poznań),
Jan Teofil Prostko-Prostyński (Poznań), Natalia Starczenko (Kijów)

KOMITET REDAKCYJNY

Wilhelm Brauner, Wojciech Góralski, Andrzej Gulczyński, Hubert Izdebski,
Danuta Janicka, Krzysztof Krasowski, Adam Lityński, Dorota Malec, Jacek Matuszewski,
Marian Mikołajczyk, Krzysztof Ożóg, Marian J. Ptak, Grzegorz Smyk, Dariusz Szpoper,
Wacław Uruszczak, Stanisław Waltoś, Wojciech Witkowski, Andrzej Wrzyszczy,
Maria Zabłocka, Andrzej Zakrzewski (przewodniczący)

OPRACOWANIE REDAKCYJNE, KOREKTA I SKŁAD

Adriana Staniszevska

TŁUMACZENIE NA JĘZYK ANGIELSKI

Łukasz Sosnowski

Pierwotną wersją CPH jest wersja elektroniczna
<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/cph>

ISSN (Online) 2720-2186, ISSN 0070-2471

DOI: 10.14746/cph

Published by Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Prawa i Administracji, Poznań 2024

The electronic version of the publication is available under
a Creative Commons Attribution 4.0 International Licence

ADRES REDAKCJI

Collegium Iuridicum Novum, Al. Niepodległości 53, 61-714 Poznań
e-mail: maksymilian.stanulewicz@amu.edu.pl; cph@amu.edu.pl

SPIS TREŚCI – CONTENTS

Tom LXXVI – Zeszyt 1

I. ROZPRAWY – PAPERS

Hlieb Bierastavy, Rytuał a przywileje dla stanów i grup terytorialnych w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XV do połowy XVI wieku	7
The rituals and charters for the social estates and territorial units in the Grand Duchy of Lithuania from the mid-15 th to the mid-16 th century	36
Michał Najman, Ewolucja pośmiertnej ochrony zmarłych w prawie karnym na ziemiach polskich do XIX wieku	37
The evolution of the posthumous protection of the deceased on Polish territories until the 19 th century	60
Agata Ziółkowska, Instytucja przestępstwa wojskowego w świetle uregulowań polskich kodyfikacji karno-wojskowych XX wieku – analiza historyczno-prawna	61
The institution of a military offence in light of the regulations of Polish criminal- military codifications of the 20 th century – a historical and legal analysis	82
Adam Lityński, Wzorce sowieckie w prawie polskim po 1944 r. Zagadnienia wybrane	83
Soviet models in Polish law after 1944. Selected issues	103
Bartłomiej P. Szyprowski, Powstanie i działalność Cywilnego Sądu Specjalnego województwa warszawskiego i m.st. Warszawy podległego Delegaturze Rządu na Kraj (listopad–grudzień 1942 – 4 września 1944 r.)	105
The establishment and activities of the Civil Special Court of the Warsaw province and of the Capital City of Warsaw subjected to the Government Delegation for Poland (November–December 1942 – 4 September 1944)	163

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY – MISCELLANEA

Krzysztof K. Jabłoński, Forced sterilization in the state of California from 1909 to 1979: A historical and legal analysis	165
Danuta Janicka, Idea kary kryminalnej. Zarys stanowiska polskiej doktryny (1919–1989)	201
The idea of criminal punishment. An outline of the position of the Polish jurisprudence (1919–1989)	214

Karol Siemaszko, Sądownictwo powszechne na Ziemi Lubuskiej w pierwszych latach po II wojnie światowej. Stan badań	215
The common court system in the Lubusz Land in the first years after World War II. The state of research	226
Anna Marcinkowska, Kształtowanie się odpowiedzialności karnej lekarza jako urzędnika państwowego pod rządami kodeksu karnego z 1932 r.	227
The development of the criminal liability of a doctor as a public official under the Penal Code of 1932	250

III. KRONIKA – CHRONICLE

XXIX Ogólnopolski Zjazd Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych „Znaczenie historii prawa dla współczesnego dyskursu prawniczego”, Toruń, 21–22 września 2023 r. (Dawid G. Szulc)	251
---	-----

I. ROZPRAWY

HLIEB BIERASTAVY

Uniwersytet w Białymstoku, Polska

University of Białystok, Poland

e-mail: hbierastavy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5044-5233>

Rytuał a przywileje dla stanów i grup terytorialnych w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XV do połowy XVI wieku

Wstęp

20 lutego 1387 r. król polski, najwyższy książę litewski Władysław Jagiełło wystawił dyplom dla kształtującego się stanu bojarów Litwy w celu określenia ich praw w dysponowaniu ziemią, sądownictwie oraz pełnieniu powinności. Od tamtej chwili do lat 80. XVI wieku władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego wystawiali na rzecz tego stanu (włączając później do odbiorców też panów, duchownych, kniaziów¹, okazjonalnie mieszczan) dyplomy w podobnym zakresie. Dyplomy te tworzyły najliczniejszą grupę dokumentów regulujących uprawnienia ludności na całym obszarze kraju. W historiografii występują one m.in. jako „przywileje ogólnoziemskie”². Do

---

¹ Używam słowa „kniaź” tradycyjnie stosowanego w literaturze w stosunku do następujących osób: Giedyminowiczów, którzy byli krewnymi wielkich książąt litewskich; Rurykowiczów; potomków dynastów litewskich poza Giedyminowiczami; rodu Glińskich (W. Kamieniecki, *Spółeczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa 1947, s. 51; J. Suchocki, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich” 1983, t. 48, nr 1–2, s. 38).

² W literaturze pokrewnych zagadnień do dziś nie ma ustalonej nazwy dla tego rodzaju dyplomów. Stosowane są następujące określenia: przywileje ziemskie (A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej*

ich postanowień oczywiście próbowano stosować się dosłownie – jako do przepisów prawnych³. Zainteresowanie tym zagadnieniem ma dość obszerną historiografię⁴.

Od co najmniej 1440 r. do XVIII wieku królowie polscy i wielcy książęta litewscy wystawiali jeszcze inne przywileje znane w historiografii jako dzielnicowe⁵. Obejmowały one podobne spektrum zagadnień, ale były wystawiane dla mieszkańców (względnie grup mieszkańców) zamieszkujących pewną część państwa. Analogicznie do przywilejów ogólnoziemskich przywilejami dzielnicowymi mogli posługiwać się jako tekstami normatywnymi⁶. Jak w przypadku przywilejów ogólnoziemskich,

---

własności na Podlasiu w XV i XVI wieku, Wrocław 1951, s. 148); przywileje ogólnoziemskie (np. przywilej ogólnoziemski, [...] wystawiony przez Zygmunta Kiejstutowicza w Trokach 6 maja 1434 r.: L. Korczak, *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków 2008, s. 60; przywilej ogólnoziemski z 1447 r.: ibidem, s. 104, przyp. 5); wyrazy opisujące cechy datacyjne aktów (np. przywilej wydany w Wilnie 2 maja 1447 r.: E. Savišcevas, *Polityka nadań wielkich książąt litewskich na Żmudzi w pierwszej połowie XV wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 2, s. 484–485). Opowiadam się za określeniem „przywileje ogólnoziemskie”, którego użycie uzasadnił Krzysztof Pietkiewicz. Zwrócę uwagę na najważniejsze miejsce w refleksji badacza: „pierwszy typ to przywileje ogólnoziemskie wywodzące się od przywileju Władysława Jagiełły z 1387 r., które wydawano z myślą o wyższych warstwach społeczeństwa” (K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014, s. 82). Inaczej mówiąc, przywileje ogólnoziemskie były dyplomami, które wywodziły się z przywileju nadanego w 1387 r. i dotyczyły warstw całego kraju.

³ Świadczy o tym choćby jeden z przepisów Statutu litewskiego z 1529 r. pozwalający na sięganie po przywileje „ziemskie” (zapewne rozumiano przez to przywileje ogólnoziemskie; Д. Ващук, *Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту*, „Україна в Центральній-Східній Європі” 2004, nr 4, s. 177) lub jeden z procesów sądowych, podczas którego Zygmunt Stary nakazał sprawdzić, w jakim stopniu rozszczenia petenta są zgodne z postanowieniami kilku przywilejów ogólnoziemskich (*Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссією*, t. 20, cz. 1, ks. 1: *судныхъ дѣлъ (1510–1517)*; ks. 2: *судныхъ дѣлъ (1506–1523)*, wyd. П.А. Гильдебрандтъ, С.А. Бершадскій, Петербургъ 1903, nr 158, k. 775).

⁴ Wspomnę choćby o dorobku Witolda Kamienieckiego (*Spoleczeństwo litewskie...*, s. 35, 46), Juliusza Bardacha (*O przekładach ruskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny* [w:] idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 339), a ostatnio: Rimvydas Petrauskas (*Stany*, tłum. B. Piasecka [w:] V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków 2011, s. 664).

⁵ Nie można wykluczyć, że najstarsze – jednak niezachowane – przywileje dzielnicowe powstały już w końcu XIV wieku (jedna z najnowszych ocen: S. Polechow, *Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, z. 2, s. 61).

⁶ O przywileju dla ziemi smoleńskiej z 1505 r. Sergiej Polechow pisze, że akt ten wszedł w lokalne życie prawne na skromniejszym poziomie niż w innych ziemiach państwa (С.В. Полехов, *Привилеи великих князей литовских Смоленской земли (середина XV – начало XVI в.)*, „Петербургские славянские и балканские исследования – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2015, nr 1, s. 130). Badacze, głównie białoruscy, twierdząco odpowiadają na pytanie, że w praktyce prawnej

historycy często uwzględniali kwestie praktyki prawnej przywilejów dzielnicowych⁷. Warto jednak zwrócić uwagę na inne możliwe podejścia do badań nad tymi aktami.

Przywileje ogólnoziemskie i dzielnicowe były wystawiane dość często. Antropolodzy uważają, że powtarzalność była jedną z cech rytuałów⁸. Wystawienie aktów o takim znaczeniu nie było sprawą codzienną, dlatego rytuał prowadził do czasowego wyłączenia osoby z codziennych sytuacji⁹. Aparat władzy stawał się tak skomplikowany, że jego zrozumieniu przez ludzi służyła symbolika, która także objęta jest badaniami nad rytuałem¹⁰. Przywileje i ich wystawianie było produktem tego aparatu, a same akty, które miały znaczenie państwowe, mogły być postrzegane jako symbole. Inną cechą rytuału było to, że uczestniczyły w nim osoby o różnym statusie społecznym¹¹. Wystawienie przywileju było czynnością, poprzez którą władca przekazywał uprawnienia poddanym – uczestniczyły więc w nim osoby o różnym statusie społecznym.

Wydarzenia związane z wystawianiem przywilejów ogólnoziemskich i dzielnicowych mogą zająć się z badaniami nad rytuałem.

Trudności w badaniach nad rytuałem wiążą się z definiowaniem zakresu badań. Badacze próbują zdefiniować sam rytuał na dwa sposoby – wąski i rozszerzony. Wśród prób wąskiego zdefiniowania można napotkać takie określenia, jak: czynność tworząca solidarność lub tożsamość społeczną; czynność będąca sposobem opowiadania o sobie; wspólnie tworzone przedstawienie zmieniające i kształtujące społeczeństwo¹². Rozszerzone ujęcie rytuału uwzględnia z kolei czynności estetyczne, publiczne, wykonywane dla kogoś¹³, a także czynności określane jako formy rytualne (np. obchody, wizyty w miejscach pamięci, wielokrotne opowiadania)¹⁴. W niniej-

---

funkcjonowały przywileje dzielnicowe dla ziem (później województw) kijowskiej, połockiej, witebskiej i dla Wołynia (В. Варонін, *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст., „Беларускі гістарычны агляд – Belarusian Historical Review”* 1998, t. 5, nr 1, <https://tiny.pl/c4z6m> [dostęp: 13.11.2023]; М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008, s. 55–58; Д. Ващук, *Абыхмо деръжали ихъ пюдль права ихъ земъли. Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.*, Київ 2009, s. 246, 247–248). Wskazane oceny powinny jednak zostać poddane rewizji. Na przykład Sergiej Polechow sceptycznie ocenia wnioski Dmytra Waszczuka dotyczące przywilejów dla ziemi kijowskiej i Wołynia: S. Polechow, *Przywileje dzielnicowe...*, s. 59.

⁷ S. Polechow, *Przywileje dzielnicowe...*, s. 57–59.

⁸ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna. Od rozmowy codziennej do ceremonii medialnej*, tłum. i red. J. Barański, Kraków 2003, s. 28.

⁹ Ibidem, s. 32.

¹⁰ D.I. Kertzer, *Rytuał, polityka, władza*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2010, s. 17–19.

¹¹ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 32.

¹² E. Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 2005, s. 6.

¹³ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 25. Jako jeden z przykładów autor ten podaje uściśnienie rąk (s. 26, 28), pogrzeby, karnawały, zjazdy polityczne (s. 29).

¹⁴ Ibidem, s. 28.

szym tekście przyjmują rozszerzoną definicję rytuału. Daje ona możliwości badania wszelkich zachowań ludzkich nie tyle będących rytuałem, ile mających cechy rytualizowane – składnik rytualny czy pewna inscenizacja zachowania ludzkiego mogły towarzyszyć wystawieniu aktów władcy¹⁵ oraz dalszej praktyce prawnej (*exercise of the law*)¹⁶. Dlatego nowo wystawiony dyplom był nie tylko tekstem normatywnym, lecz miał także elementy symboliczne podkreślające porozumienie między wystawcą a odbiorcą¹⁷. Jest to kolejny dowód na to, że wystawienie dyplomu mogło mieć cechy rytualne.

Istotnym składnikiem rytuałów były także gesty¹⁸. Mogły one służyć ukonstytuowaniu pozycji ludzi oraz ich więzi społecznych¹⁹. Były zatem częścią rytuału prawnego.

Badacze dawnych rytuałów mierzą się jeszcze z inną trudnością. Według Philippe'a Buca historyk ma do czynienia nie z danymi surowymi, lecz ze źródłem opisującym rytuał oraz z odpowiednią teorią badawczą²⁰. Zdaniem Hagena Kellera dyplomy opisywały stosunki między władcą a poddanymi²¹, dlatego równie ważny co wymiar rytualny stosunków poddanego i władcy był słowny wyraz tego stosunku. Podobne opinie wyrażają historycy badający gesty w rytuale. Według nich znaczenie miały nie tylko gesty, lecz także ich znaczenia przenośne, przekonania ludzi o potęgze gestu²². Takiego zdania był badacz rytuałów Clifford Geertz, który uważał, że

¹⁵ H. Keller, C. Dartmann, *Inszenierungen von Ordnung und Konsens* [w:] G. Althoff, C. Witthöft (red.), *Zeichen – Rituale – Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Münster 2004, s. 201, 207.

¹⁶ M. Mostert, *Introduction* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, Turnhout 2011, s. 4. W praktyce prawnej czasem proponuje się zamiast terminu „rytuał” słowo „performans” (*performance*), mając na myśli to, że prawo było „wykonywane” (*legal practices are performed*), miało „wypowiedzi performatywne” (*performative utterances*) (ibidem, s. 5). W takim przypadku słowo „performans” jest synonimem słowa „rytuał”.

¹⁷ H. Keller, C. Dartmann, *Inszenierungen von Ordnung...*, s. 211. Jako przykład można podać kilka wątków z dzieła Gerda Althoffa: nowi władcy potwierdzali prawa poddanych podczas wjazdów rytualnych (G. Althoff, *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011, s. 160, 162, 165) lub pracy Edwarda Muira: po wjeździe nowego księcia burgundzkiego do Gandawy potwierdzał on przywileje wszystkich grup mieszczan – bez tego nie mógł przejść władzy (E. Muir, *Ritual in Early Modern...*, s. 267, 280).

¹⁸ J.-C. Schmitt, *Gest w średniowiecznej Europie*, tłum. H. Zaremska, Warszawa 2006, s. 17; E. Muir, *Ritual in Early Modern...*, s. 272.

¹⁹ J.-C. Schmitt, *Gest w średniowiecznej...*, s. 167.

²⁰ P. Buc, *Pułapki rytuału. Między wczesnośredniowiecznymi tekstami a teorią nauk społecznych*, tłum. i red. M. Tomaszek, Warszawa 2011, s. 19–20.

²¹ H. Keller, *The Privilege in the Public Interaction of the Exercise of Power: Forms of Symbolic Communication Beyond the Text* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process...*, s. 82.

²² J.-C. Schmitt, *Gest w średniowiecznej...*, s. 19.

rytuał służy potrzebie opowiadania społeczności o samej sobie²³. Historię rytuału można zatem badać od strony wyobrażeń uczestników rytuału o jego przebiegu. A to z kolei łączy się z postulatami Buca, że historyk ma do czynienia nie z samym rytuałem, lecz z przekazem o rytuale.

Z obecnego stanu badań wynikają dwa wnioski: po pierwsze, wystawianiu aktów dla grup ludności w Europie mogły towarzyszyć rytuały lub formy rytualne; po drugie, przekaz o rytuale nie jest tożsamy z samym rytuałem, gdyż z tym ostatnim historyk nie ma do czynienia bezpośrednio.

Celem artykułu jest przyjrzenie się przekazom o rytuale (względnie formach rytualnych) nadawania przywilejów ogólnościemskich i dzielnicowych oraz towarzyszących im czynności, a także sytuacjom, z których można zaczerpnąć informacje o przebiegu takich rytuałów (czynnościach rytualizowanych)²⁴.

Jako granice chronologiczne przyjmuję lata 40. XV wieku oraz połowę XVI wieku. Granicę *a quo* warunkuje posiadany materiał źródłowy. W latach 40. XV wieku doszło na Litwie do „ekspansji piśmiennictwa prawnego”²⁵. Rozszerza to więc bazę źródłową, a tym samym zwiększa możliwości przyjrzenia się szczegółom rytuału w Wielkim Księstwie Litewskim, tj. przypadkom występowania w nich wskazanych aktów. Przyjęcie granicy *ad quem* wynika z tego, że w 1551 r. został wystawiony kolejny przywilej ogólnościemski kończący ten etap ich rozwoju. Był to ostatni z przywilejów ogólnościemskich potwierdzających takie dawniejsze akty²⁶ i spisanych po łacinie. Natomiast późniejsze przywileje ogólnościemskie – wystawiane od 1563 r. – były pisane po rusku²⁷, omawiały inne zagadnienia prawne i nie nawiązywały do przywilejów z lat 1387–1551²⁸. Przyjęcie tej cezury uzasadnione jest także tym, że najwięcej przywilejów dzielnicowych²⁹ zostało spisanych właśnie przed połową XVI stulecia.

²³ „A story people tell themselves about themselves”: E. Muir, *Ritual in Early Modern...*, s. 4.

²⁴ Poza moim zainteresowaniem pozostaje to, jak użycie tych przywilejów z czasem przybrało cechy rytuału (por. analizę tego zagadnienia na przykładzie przywileju ogólnościemskiego z 1447 r.: Г.А. Бераставы, *Выкарыстанне агульназемскага прывілея Казіміра Ягелончыка 1447 г. у кантэкście практыкі дакументальных пацвярдзэнняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст.*, „Архіварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў” 2020, nr 18, s. 112–127).

²⁵ Określenie Aliaksandra Hruśy: А.И. Груша, *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва 2019.

²⁶ И. Якубовській, *Земские привилегии Великого Княжества Литовского*, „Журналъ Министерства народного просвѣщенія” 1903, nr 4, s. 272.

²⁷ Ibidem, s. 275–276.

²⁸ Zob. ich teksty: *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній. Крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. Г.Я. Галенчанка і in., Мінск 2015.

²⁹ Pomimo tradycji studiów nad przywilejami dzielnicowymi nauka nie ma obecnie do dyspozycji wydania, w którym byłyby zgromadzone teksty wszystkich znanych dziś aktów. Częściowo może temu służyć wydanie *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі: крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. В.С. Пазднякоў, Мінск 2018. Niemniej książka ta przedstawia tylko akty z XV

Rytuał w Wielkim Księstwie Litewskim nie doczekał się monografii, choć związane z nim zagadnienia są znane badaczom. Najwięcej refleksji na ten temat można znaleźć w opracowaniach kilku historyków. Po raz pierwszy szerzej badał tę problematykę Juliusz Bardach, autor artykułu o tzw. czołobiciu (praktyka świadczeń – głównie w pieniądzech – w zamian za dokonanie czynności prawnej). O samym składniku rytualnym autor prawie nie wspominał, pisał wszakże o cechach istotnych dla badania nad rytuałem. Były to np. złożenie czołobicia w imieniu grup terytorialnych ludzi (np. włości)³⁰, wątpliść opisów czołobicia³¹, związek czołobicia z darowizną³². Za rozwinięcie tematu służy badanie przez Andrzeja Zakrzewskiego formuły *żadał* towarzyszącej czołobiciom³³. Omawiając zagadnienie tzw. postawienia czapki (rodzaj zaruki), Wojciech Kulisiewicz zwracał uwagę na publiczność rytuału sądowego³⁴. Badacz odniósł się do kwestii gestu postawienia czapki³⁵, co później poruszyła też Irena Valikonytė³⁶. Analizę podobnej kwestii – rytuału zawierania umów międzypaństwowych przez władców księstwa do pokoju z 1422 r. – przeprowadził Marceł Kosman³⁷.

Pokrewnych tematycznie, bo dotyczących przysięgi dowodowej, obserwacji dokonał Aliaksandr Hruša. Według niego rytuał miał „dokładnie określony charakter religijny”³⁸, a główną rolę odgrywała w nim nie tyle jego treść performatywna, ile „poczucie obawy wywołane perspektywą naruszenia tego układu”, podczas gdy „co dotyczy performansu, który mógł wyrażać się w manipulacjach czynionych np. przez

---

i XVI wieku, wystawione tylko dla ziem związanych z dzisiejszą Republiką Białorusi (ibidem, s. 16). Na dodatek wlicza sporo aktów, których z pewnością nie należy traktować jako przywileje, np. nakazy wielkich książąt wojewodom. W dalszej części będę dodawał opisy bibliograficzne najbardziej znanych wydań aktów.

³⁰ J. Bardach, *Czołobicia i poklony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI w.* [w:] idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 381.

³¹ Ibidem, s. 383.

³² Ibidem, s. 389.

³³ A.B. Zakrzewski, *Czołobicia i żedania. Kartka z dziejów kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku* [w:] M. Wąsowicz (red.), *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 369–378.

³⁴ W. Kulisiewicz, *Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku*, Warszawa 1993, s. 20, 24.

³⁵ Ibidem, s. 22–23.

³⁶ I. Valikonytė, *Zwyczaj stawiania czapki: szczególny aspekt kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku* [w:] W. Kriegseisen, A. Rachuba (red.), *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2006, s. 192, 200.

³⁷ M. Kosman, *Ceremoniał zawierania umów międzynarodowych przez wielkich książąt litewskich przed i po unii z Polską* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998*, Kraków 1999, s. 47–59.

³⁸ А.И. Грыша, *Крпусец доверня...*, s. 55.

strony procesu w stosunku do siebie, w żaden sposób nie warto wyolbrzymiać jego znaczenia³⁹.

Przekaz o rytuale (formach rytualnych) związanym z wystawieniem przywilejów ogólnoziemskich i dzielnicowych

Jedną z cech dyplomatyki Wielkiego Księstwa Litewskiego badanego okresu były formuły o wystawieniu dokumentu wskutek złożenia właściwej prośby w imieniu całej społeczności. Jako takie społeczności mogły wystąpić m.in. zbiorowości terytorialne, np. miasta⁴⁰ czy włości⁴¹. Podobnie było z przywilejami dzielnicowymi, ponieważ od strony formalnej jako inicjatorzy ich wystawiania mogły występować całe ziemie lub wybrane grupy tamtejszej ludności. Najczęściej kancelaria wielkich książąt umieszczała tę formułę w przywilejach dzielnicowych z pierwszej połowy XVI wieku⁴², mianowicie:

- dla ziemi bielskiej z lat 1501⁴³, 1547⁴⁴,
- dla ziemi drohickiej z 1516 r.⁴⁵,
- dla województwa kijowskiego z lat 1507⁴⁶ i 1529⁴⁷,
- dla ziemi mścisławskiej z lat 1541⁴⁸ i 1551⁴⁹,

³⁹ Ibidem, s. 57.

⁴⁰ J. Bardach, *Czolobicia i pokłony...*, s. 381, 384; A.B. Zakrzewski, *Czolobicia i żedania...*, s. 369.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Co zresztą wynika ze wzrostu częstotliwości wystawiania tego rodzaju pism w pierwszej połowie XVI wieku.

⁴³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 25 (1387–1546) – Литовская Метрика. Книга записей 25*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, s. 57; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 21.

⁴⁴ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 30.

⁴⁵ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, t. 1, wyd. I. Daniłowicz, J. Lelewel, przyg. T. Działyński, Poznań 1841, s. 118; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 113; М.К. Любавській, *Литовско-русскій сеймъ. Опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внѣшнею жизнью государства*, Москва 1900, s. 207.

⁴⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 8 (1499–1514) – Литовская Метрика. Книга записей 8*, wyd. A. Baliulis, R. Firkočiūsis, D. Antanavičius, Vilnius 1995, nr 289, s. 240; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 124.

⁴⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 187; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 130.

⁴⁸ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 137; М.К. Любавській, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 500–501.

⁴⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 139; М.К. Любавській, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 566.

- dla województwa połockiego z lat 1511⁵⁰ i 1547⁵¹,
- dla ziemi smoleńskiej z lat 1505⁵² i 1513⁵³,
- dla ziemi witebskiej (później województwa) z lat 1503⁵⁴, 1509⁵⁵, 1541⁵⁶, 1547⁵⁷,
- dla Wołynia z lat 1501⁵⁸, 1509 (1508?)⁵⁹, 1547⁶⁰.

Kształtowanie się podobnych formuł powinno być zjawiskiem nowym, gdyż źródła z drugiej połowy poprzedniego stulecia przedstawiają sytuację odmiennie. Przykładowo w 1492 lub 1486 r.⁶¹ miało miejsce złożenie przysięgi zbiorowej przez mieszkańców Połocka. Przysięga ta została opisana bez wzmiankowania całych warstw społecznych, jak widać w wystawionym w 1511 r. przywileju. Zamiast tego

⁵⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 289, s. 451–452; *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015, nr 476, s. 653; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 169; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 190.

⁵¹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 175; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 605.

⁵² *Lietuvos Metrika. Knyga nr 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 – Lithuanian Metrica. Book No. 5. Book of Inscription No. 5 (1427–1506) – Литовская Метрика. Книга 5. Книга записей 5*, wyd. A. Vailiulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba), Vilnius 2012, nr 561, s. 376; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 213; С.В. Полехов, *Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2019, t. 75, nr 1, s. 96.

⁵³ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 219.

⁵⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 5...*, nr 255, s. 162–163; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 67.

⁵⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 387, s. 290; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 71; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 185–186.

⁵⁶ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 75.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 79.

⁵⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 101; *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 41.

⁵⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 48; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 186; J. Bardach, *Człobicia i poklony...*, s. 381; А.В. Zakrzewski, *Człobicia i żedania...*, s. 372. Według Dmytra Waszczuka do wystawienia drugiego przywileju Aleksandra dla Wołynia doszło dopiero w 1508, a nie 1509 r., jak uważano dotychczas (Д. Вашук, *Абыхмо держали ихъ...*, s. 140, przyp. 4). Nie wchodząc w szczegóły argumentacji autora, dodam, że w kontekście omawianego przeze mnie zagadnienia kwestia datacji nie ma większego znaczenia.

⁶⁰ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 51.

⁶¹ Omówienie stanowiska społecznego osób, które złożyły tę przysięgę: М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбурці...*, s. 66; А.Л. Х[орошкевич], С.В. П[олехов], *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015, s. 193–194). Anna Choroszkiwicz i Sergiej Polechow wyrazili zdanie, że przyrzeczenie miało związek z wydarzeniami z 1486, a nie z 1492 r. (*ibidem*, s. 193). Nie pozbawia to wszakże źródło potrzebnej w niniejszej pracy treści – opisu złożenia przysięgi zbiorowej, tym bardziej że podobna przysięga w tym okresie – z 1486 r. – została opisana analogicznie: złożyli ją również mieszczanie, dworzanie miejscy oraz pospólstwo (*Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, nr 20, s. 91).

źródło wylicza imiennie przedstawicielei każdej z warstw zamieszkujących miasto⁶². Co najmniej od 1496 r. reprezentację połocczan zaczęto opisywać inaczej – w sposób bliski przywilejowi z 1511 r.: w imieniu połocczan w 1496 r. zamiast mieszczan, dworzan miejskich oraz pospólstwa wystąpili „wszyscy” bojarzy i mieszczanie⁶³. Na pierwszy rzut oka takie zmiany leksykalne można by traktować jako zmiany w strukturze społecznej ziemi połockiej, jednak wyjaśnienie takie jest niesłuszne, gdyż zmiany w strukturze społecznej całej ziemi nie mogły zajść tak szybko. Były to zatem tylko zmiany leksykalne.

Podobne zmiany można zaobserwować w przypadku przywilejów dla Żmudzi czy jej poszczególnych części. Jeżeli np. przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla włości „senatorskiej”⁶⁴ powstał wskutek rzekomej prośby „wszystkich bojar” i „wszystkiego pospólstwa”⁶⁵, to późniejsze źródła dotyczące Żmudzi przedstawiają inne stanowisko. W 1522 r. Żmudzini przedłożyli przywileje wystawione dla tej ziemi przez Zygmunta Starego i jego „przodków”. Właściwe dyplomy zostały przedłożone już w imieniu bojarów, panów i ciwunów Żmudzi⁶⁶, tj. jak w przypadku ziemi połockiej – w imieniu wszystkich lokalnych grup ludności⁶⁷.

⁶² *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, nr 272, s. 420–421.

⁶³ *Вси бояре полоцкые и мещане* (ibidem, nr 20a, s. 91–92). Na poparcie przywołam kompilację sporządzoną na podstawie przywilejów na prawo niemieckie i przywileju dla ziemi połockiej w latach 20. XVI wieku (B.A. B[оронин], С.В. П[олевых], *Комментарз nr 474* [w:] *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, t. 2, s. 295). Według niej przed monarchę i jego radę stawili się arcybiskup połocki, bojarzy i mieszczanie (*Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, nr 474, s. 646).

⁶⁴ Przywilej dotarł w zniekształconym tłumaczeniu polskim. Najprawdopodobniej chodziło o włość knietowską (*Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. – Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII*, wyd. D. Antanavičius, E. Saviščevas, Vilnius 2010, nr 4, s. 35).

⁶⁵ Ibidem, nr 4, s. 35–36. Dokument nie posiada daty rocznej, tylko piątą indykcję. Według wydawców został on wystawiony między końcem 1441 a początkiem 1442 r. ([1441 m. pabaiga – 1442 m. pradžia], ibidem, nr 4, s. 35). Indykcja pozwoliłaby zawęzić datację – odnieść ją do czasu między wrześniem 1441 a sierpniem 1442 r. Jednak do takiej możliwości należy podchodzić ostrożnie. Za konsultację w tej sprawie składam podziękowanie dr. Eugenijusowi Saviščevasowi.

⁶⁶ Przyczyną przedłożenia było obsadzanie stanowisk ciwunów na Żmudzi na mocy osobistych decyzji lokalnego starosty – wbrew postanowieniom przywilejów dzielnicowych zostawiających to tylko w gestii monarchy: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1440–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Baliulis, A. Banionis, Vilnius 1995, nr 109, s. 105; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 11 (1518–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 11*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997, nr 140, s. 134; *Źródła do dziejów Żmudzi (1522–1648)*, wyd. E. Saviščevas, J. Drungilas, red. T. Kempa, Toruń 2023, nr 1, s. 3–5. Przebieg odpowiednich wydarzeń został opisany przez Krzysztofa Pietkiewicza (*Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 68), Eugenijusa Saviščevasa (*Žemaitijos savivalda ir valdžios elitais 1409–1566 metais*, Vilnius 2010, s. 155–157; *Początki parlamentaryzmu na Żmudzi w XVI wieku*, „*Studia Historyczne*” 2016, t. 59, nr 2, s. 168–169), Aliaksandra Hrušę (*Кризис доверия...*, s. 445).

⁶⁷ W podobne słowa ujęła te wydarzenia powstała około połowy XVI wieku Kronika Bychowca (*Полное собрание русских летописей*, t. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца; летописи:*

Można zatem na przykładzie przywilejów połockich i żmudzkich zaobserwować zjawisko przypominające opisane przez Philippe'a Buca. Jeśli rozumieć poddane analizie określenia dosłownie, można z nich wyciągnąć wniosek, że na Żmudzi i ziemi połockiej doszło do bezprecedensowo szybkich zmian społecznych, kiedy prawo ubiegania się o przywilej nagle uzyskały inne grupy. Bardziej logiczne będzie przypuszczenie, że w różnych latach pod różnymi określeniami rozumiano te same zjawiska (np. mieszczanie połoccy – na początku jako „mieszczanie, dworzanie miejscy oraz pospólstwo miejskie”, później zaś po prostu „mieszczanie”). A zatem można przyjąć, że próśby o wystawienie przywilejów dla tych ziem składali w imieniu tych samych grup ludności, tylko zostało to ujęte w inne słowa.

Podobne trudności interpretacyjne widać w opisach okoliczności sporządzania przywilejów i związanych z nimi rytuałów. Na przykład w przywileju Zygmunta Starego dla Wołynia stwierdzono, że akt powstał na podstawie przywilejów dla Wołynia Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra⁶⁸. Co więcej, z jego treści wynika, że miał miejsce rytuał – przywileje poprzednich władców zostały odczytane na głos przed monarchą⁶⁹. Tymczasem nowo wystawiony przywilej powtarzał tylko wcześniejszy przywilej Aleksandra. Podobnie rzecz się miała z przywilejem dla ziemi kijowskiej z 1529 r. Wynika z niego, że nowo wystawiony przywilej miał na celu potwierdzenie przywileju z 1507 r. oraz przywilejów dla ziemi wystawionych przez Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra⁷⁰. Przywilej z 1529 r. natomiast z nielicznymi zmianami powtarzał tekst przywileju z 1507 r.⁷¹ Analogiczna sytuacja była w połowie XVI wieku. W 1547 r. Zygmunt August wystawił dla województwa połockiego kolejny przywilej⁷². Z treści tego aktu wynika, że powstał on po przedłożeniu przez bojarów, mieszczan, „miasto” i „ziemię” dawniejszych

---

Баркулабовская, Аверки и Панцырного, wyd. Н.Н. Улащик, Москва 1975, s. 158; М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 107). Doszło zatem do anachronizacji opisu – kronikarz rzutował wstecz słownictwo swojej doby.

⁶⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 363, s. 281: „и тыхъ прывилеевъ, правъ отца и брата нашего, и их м(и)л(о)сти выслухавъшы, и такъжо есмо ихъ пры всичъ тыхъ вышеписанныхъ речехъ zostавили, которыи ижъ выписаны и менованы в тыхъ правехъ отъца и брата нашог(о), и то имъ потверъжаемъ симъ нашымъ прывилеемъ”.

⁶⁹ *Ibidem*, nr 363, s. 280: „мы [Zygmunt Stary – Н.В.] тыхъ листовъ и правъ выслухавъшы”.

⁷⁰ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 130.

⁷¹ И. Якубовській, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовского. Критическій разборъ текстовъ областныхъ привилеевъ*, „Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія” 1903, nr 6, s. 286. Podobne przypuszczenia można wysnuć co do przywileju dla tej ziemi z 1507 r. Pisząc o tym, że potwierdza on obydwie przywileje – Kazimierza Jagiellończyka i jego syna Aleksandra (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 124) – w rzeczywistości wznawiał tylko tekst ostatniego (K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 87). Niemniej o takich losach przywileju z 1507 r. należy mówić ostrożnie, gdyż nie zachowały się do dziś przywileje dla ziemi kijowskiej Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków.

⁷² *Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...*, s. 175–179.

przywilejów wystawionych przez Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyka oraz Zygmunta Starego. Warto zauważyć, że narracja charakteryzuje te akty jako „prawa wolne, dobre, chrześcijańskie” (*права вольная, добрая, хрестиянская*). Takie wyrażenie występuje w przywileju Zygmunta Starego; z pewnością mogło też występować w przywilejach jego brata i ojca⁷³, gdyż np. nawiązania do „praw wolnych, dobrych, chrześcijańskich” mogły znaleźć się w przywileju Kazimierza⁷⁴ dla ziemi połockiej⁷⁵. Innymi słowy, aby móc określić dotychczasowe dyplomy jako „prawa wolne, dobre, chrześcijańskie”, kanceliści musieli dowiedzieć się o brzmieniu tego wyrażenia, czyli mieć do wglądu dawniejsze dyplomy. Pomimo przedkładania monarsze dyplomów Kazimierza, Aleksandra i Zygmunta Starego wystawiony przez Zygmunta Augusta akt dosłownie odtwarzał tylko jeden z nich – ten wystawiony w imieniu Zygmunta Starego w 1511 r.⁷⁶ Może to sugerować dwie możliwości: albo przedstawiciele województwa nie przedkładali monarsze dawniejszych przywilejów (tj. narracja przywileju z 1547 r. wprowadza w błąd), albo to te przywileje były przedkładane – później zaś monarcha (ewentualnie wraz z własną radą) nakazywał kancelistom⁷⁷ sporządzić nowy przywilej tylko na podstawie tekstu z 1511 r. Uważam, że druga możliwość jest bardziej prawdopodobna, gdyż w przywileju z 1547 r. występują krótkie cytaty z kilku dawniejszych przywilejów.

Obecność specyficznych cech przekazu można stwierdzić w przypadku innego wydarzenia związanego z wystawieniem przywilejów dla grup ludzi. Chodzi o sejm z 1547 r.⁷⁸, którego częścią stało się m.in. wystawienie kolejnego przywileju ogólnoziemskiego⁷⁹. Wobec małej liczby źródeł trudno odpowiedzieć, jak długo trwały

⁷³ Niezachowanych do dziś, zresztą nadających się do zrekonstruowania. И. Якубовскій, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго. Критическій разборъ...*, s. 263–275; М.Дз. Макараў, *Дадатак 1. Полацкі і віцебскі земскіе прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў* [w:] *ідем, Ад пасада да магдэбургіі. Прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008, s. 135–152, 155–159; А.Л. Х[орошкевич], С.В. П[олехов], *Комментарз nr 476* [w:] *Полацкіе граматы XIII – начала XVI века*, t. 2, s. 297–315.

⁷⁴ И. Якубовскій, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго. Критическій разборъ...*, s. 263–275; М.Дз. Макараў, *Дадатак 1...*, s. 135–152, 155–159.

⁷⁵ М. Дз.Макараў, *Дадатак 1...*, s. 137.

⁷⁶ И. Якубовскій, *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго. Критическій разборъ...*, s. 255; М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі...*, s. 55.

⁷⁷ O rozkazaniach władcy lub panów jego rady czy innych dostojników dla kancelistów: А.І. Груша, *Канцыялярыя Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006, s. 117–122, 132; К. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 21.

⁷⁸ М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 517–543; G. Błaszczuk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności, 1492–1569*, Poznań 2002, s. 81–82; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 37–38.

⁷⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 133. Tekst przywileju: s. 135–145.

obrazy sejmowe; na pewno jednak nie jeden dzień⁸⁰. Tymczasem powstały w kancelarii wielkksiążęcej opis obrad charakteryzuje je w taki sposób, jak gdyby miały trwać bardzo krótko. Według źródła⁸¹ sejm był po prostu wymianą kilkudziesięciu replik (taką wymianą naprawdę był) władcy i sejmujących, lecz rzekomo bardzo szybką wymianą⁸².

Opis okoliczności nadawania przywilejów ogólnoziemskich miał jeszcze jedną cechę. Jednym z postulatów sejmujących stała się prośba, aby Zygmunt August potwierdził dotychczasowe przywileje ogólnoziemskie⁸³. Monarcha przychylił się do tej prośby⁸⁴. Kanceliści wielkksiążęcy, odnotowując prośby szlachty, opisali przywileje następującymi słowami: „wszystkie prawa wolności wasze”⁸⁵, „przywileje listy wolności waszych”⁸⁶. W zanotowanych przez kancelarię odpowiedziach monarchy występują niemal identyczne wyrazy⁸⁷. Fakt, że kancelaria zanotowała wypowiedzi zarówno szlachty, jak i monarchy, utrudnia odpowiedź na pytanie, czy słowa te są wynikiem tylko podejść formułowanych przez szlachtę i monarchę, czy też zostały one zniekształcone przez kancelarię. Zwróć uwagę na inne okoliczności. Kanceliści uważali za stosowne umieszczać mniej skonkretyzowane opisy – ujmować te przywileje jako szerszy zestaw zamiast dokładnie wymieniać każdy z nich⁸⁸ (było to

⁸⁰ Według Matwieja Lubawskiego trwały od stycznia do marca (М.К. Любавский, *Литовско-русская сейм...*, s. 543). Twierdzenie Lubawskiego przyjął Valierij Pazdniakoŭ (В. Пазднякоў, *Соймы ВКЛ 1440–1568 і Рэчы Паспалітай 1569–1793* [w:] Г.П. Пашкоў і ін. (red.), *Вялікае Княства Літоўскае. Эцыклапедыя ў двух тамах*, t. 2: К–Я, Мінск 2007, s. 611).

⁸¹ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, t. 3: 1544–1587, wyd. I. Григоровичъ, Санктпетербургъ 1848, nr 4, s. 4.

⁸² Podobny wniosek – jednak dotyczący innych sejmów – wysnuwa też Eugenijus Saviščevas: idem, *Початки парламентаризма...*, s. 164: „Оczywiście takich petycji było więcej. Najwcześniejsza jest opatrzona datą 1542 rok. Biorąc pod uwagę jej tytuł, można wnioskować, że były to poszczególne skargi Żmudzynów, połączone w kancelarii wielkiego księcia w jeden dokument. Jednak w petycji z 1551 r. wyraźnie wskazano, że Żmudzini składali władcy wcześniej sporządzony dokument. Najbardziej prawdopodobne jest więc, że wszystkie petycje miały przemyślaną formę pisemną. Co prawda możemy wątpić w to, że zawarte w Metryce Litewskiej petycje zachowały się w pierwotnej postaci. W Metryce widzimy je pomieszane z responsami władcy. Podczas przepisywania w kancelarii wielkiego księcia ich treść mogła zostać nieco zmieniona. Podstawę do takiego twierdzenia daje petycja z 1551 r., w której do 15 wcześniejszych próśb dołączono dwie dodatkowe” [wyróżnienia – H.B.].

⁸³ *Акты, относящиеся к истории Западной России...*, nr 4, s. 4.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Все права вольности ваши.

⁸⁶ Привилія листы вольностей вашихъ.

⁸⁷ „Przywileje i listy wolności waszych” (привилія и листы вольностей вашихъ); „wszystkim wolnościom waszym dobrze zrozumieli” (всімъ вольностямъ вашимъ добръ вырозумѣли); „przywilejów wolności waszych” (привиліевъ вольностей вашихъ); „wolności waszych” (вольностей вашихъ).

⁸⁸ Później, w odpowiedzi na kolejną prośbę szlachty, kancelaria w imieniu monarchy umieściła identyczny wyraz: „według przywilejów i statutu ziemskiego przez przodków jego mości na to dla

z pewnością częścią utrwalonego już języka prawnego)⁸⁹. Taki pogląd był akceptowany przez szlachtę, co widać na jednej z jej późniejszych próśb. Szlachta pragnęła ułatwienia dostępu do przywilejów ogólnościemskich. Dla szlachty miały znaczenie „przywileje i wszelkie listy przez przodków jego mości [Zygmunta Augusta – H.B.] przodkom waszym [szlachty – H.B.] na prawa i wolności wasze dane, tudzież ten przywilej, który jego królewska mość... raczy wam teraz... dać”⁹⁰. Otóż szlachta wносиła o uzyskanie dostępu do wszystkich aktów – ponadto nie rozróżniała, co to były za akty, które z nich mogłyby być dla niej przydatne i w jakim celu byłyby jej potrzebne.

Wśród cech rytuałów wymienia się uroczystość i związek z komunikacją, m.in. z umowami⁹¹. Uroczystością i związkiem z umowami cechowała się darowizna. Darowizna niekiedy pojawiała się w czynnościach prawnych Wielkiego Księstwa pierwszej połowy XVI wieku⁹². W Europie wczesnonowożytnej jako dar mógł być odbierany

was [szlachty – H.B.] nadanych łaskawie i miłościwie was zachować obiecujemy” (водлѣ привиліевъ и статуту земского, отъ предковъ его милости на том вамъ даныхъ, ласково и милостиво васъ заховати обѣцуетъ: *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи...*, nr 4, s. 13).

⁸⁹ Na przykład w jednym z wyroków Zygmunt Stary zastrzegł, że nadal będzie bronił „innych przywilejów”, których obronę zagwarantował podczas elekcji na wielkiego księcia litewskiego. Niemniej w wyroku nie określono, o których przywilejach mowa. Chodziło jednak o przywileje ogólnościemskie, nie indywidualne, gdyż w wyroku przeciwstawia się te przywileje rozdawnictwom indywidualnym (*Археологическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи Сѣверозападной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 1, wyd. [П.А.] Гильдебрандтъ, [Ф.Г.] Елеонскій, [А.Л.] Миротворцевъ, Вильна 1867, nr 14, s. 12). Inny przykład – nieco dokładniej, choć znów bez precyzji, dawniejsze przywileje ogólnościemskie wymienia jeden z przywilejów ogólnościemskich z 1529 r.: „gratias et concessionones in se continentes, tam publice ac generaliter universo Magno Ducatui ipsi, [...] quae ante temporibus antiquis a serenissimis et illustrissimis dominis, dominis Wladislao, Alexandro alias Withowdo, Sigismundo, Casimiro et Alexandro Secundo, [...] datae sunt et concessae” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 101).

⁹⁰ Podobne postrzeżenie nie było rzadkością w innych kontekstach – nie tylko w pismach powstałych w kancelarii wielkoksiążęcej. Na przykład po 1528 r. (odpowiedni dokument nie ma daty rocznej, posługują się datacją ustaloną przez wydawców) bojarzy i mieszczanie witebscy zanieśli przed monarchę skargę na wojewodę witebskiego Iwana Sapiehę, wnosząc o mianowanie innego wojewody (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1528–1538) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002, nr 35, s. 78; М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі...*, s. 57). Swoje roszczenia petenci oparli na „prawach i przywilejach przodków jego mości [Zygmunta Starego – H.B.] i jego mości samego” (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 15...*, nr 35, s. 78). Jak widać, dla bojarów i mieszczan miały znaczenie nie tyle konkretne przywileje, ile ich zestaw, na dodatek bez rozróżnienia ich treści, poziomu aktualności itp.

⁹¹ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 32, 39, 44.

⁹² J. Bardach, *Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.* [w:] idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 174–189; А. Груша, *И вновь о взаимных дарах: добрососедство, прагматизм и благотворительность в отношениях между русинами и литвинами в Великом Княжестве Литовском в первой половине XVI века*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana – Петербургские славянские и балканские исследования*” 2015, nr 2, s. 173–189.

dokument⁹³. Podobnie było z przywilejami ogólnoziemskimi i dzielnicowymi, gdyż kancelaria wielkich książąt dodawała czasem do nich odpowiednie zwroty⁹⁴. Czy taki pogląd mieli też inni mieszkańcy kraju? Trudno na to jednoznacznie odpowiedzieć z uwagi na brak dostatecznych źródeł. Niemniej kiedy odbiorcy zabierali głos w sprawie przywilejów, nie stosowali leksyki związanej z darowizną⁹⁵. Dlatego zaryzykuję odpowiedź negatywną. Jeśli przyjęłoby się twierdzenie przeciwne, to należałoby uznać, że przywileje ogólnoziemskie i dzielnicowe były postrzegane jako darowizna chyba tylko przez władzę zwierzchnią.

Przebieg rytuału (form rytualnych) związanych z wystawieniem przywilejów ogólnoziemskich i dzielnicowych

Jak można zauważyć, źródła dotyczące rytuału – lub form rytualnych – związane z chwilą wystawienia przywilejów dzielnicowych i ogólnoziemskich często były ukrywane za licznymi formułami kancelaryjnymi, które utrudniają ich interpretację. Mamy jednak do czynienia również z sytuacjami, w których udaje się zrekonstruować przebieg tych czynności.

Można sądzić, iż w przypadku wystawienia przywilejów ogólnoziemskich schemat związanych wydarzeń przybierał następujące kształty. Według przywileju ogólnoziemskiego z 1506 r.⁹⁶ i jednego z przywilejów ogólnoziemskich z 1529 r. ich wystawienie wiązało się z przysięgą władcy na Pismo Święte. Chociaż opis samego procesu nie jest bogaty w szczegóły⁹⁷, chodziło zapewne o położenie ręki na księdze.

⁹³ N. Zemon Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, Madison 2000, s. 21–22.

⁹⁴ Przykładowo: *dedimus, concessimus et irrevocabiler donavimus, vigoreque presencium damus, concedimus, donamus* (przywilej ogólnoziemski z 1447 r.: *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 55); *de uberiori benignitate et liberalitate nostra adicienda duximus* (jeden z przywilejów ogólnoziemskich z 1529 r.: *ibidem*, s. 107); *хотячы имъ тую сталость их веры и послугу шчедростливыстю нашою панскою отдати* (przywilej dla województwa połockiego z 1511 r.: *ibidem*, s. 168); *тыя права водле первое данины [...] даемъ и даруемъ* (przywilej dla województwa kijowskiego z 1529 r.: *ibidem*, s. 130).

⁹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 9 (1511–1518) – Metryka Litewska. 9 Księga wpisów*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002, nr 601 (59), s. 332; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 10...*, nr 109, s. 105; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11...*, nr 140, s. 134; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 14 (1524–1529) – Литовская Метрика. Книга записей 14*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008, nr 511, s. 210; *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17 – Lithuanian Metrica. Book No. 17. Book of Inscriptions No. 17 (1530–1536) – Литовская Метрика. Книга 17. Книга записей 17*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, nr 54, s. 110.

⁹⁶ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 83–88, 101.

⁹⁷ 1506 rok: „*sub iuramento corporali ad sancta Dei ewangelia prestito*” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 85; М.К. Любавский, *Литовско-русской сеймъ...*, s. 150);

Przebieg złożenia przysięgi przez poddanych widnieje w dokumencie z 4 grudnia 1522 r., który opisuje przysięgę nowo desygnowanemu wielkiemu księciu litewskiemu Zygmuntowi Augustowi⁹⁸. Już dwa dni później Zygmunt Stary wystawił kolejny przywilej ogólnoziemski – poświęcony m.in. desygnacji jego syna na władcę litewskiego⁹⁹ i złożeniu synowi przysięgi¹⁰⁰. Według mnie fakty te nie pozostawiają wątpliwości, czy podczas wystawienia przywileju złożyli akurat opisaną 4 grudnia przysięgę. Jaka miała być ta przysięga? Przewidywała ona wygłoszenie specjalnego tekstu przyrzeczenia z trzymaniem ręki na krucyfiksie, a mieli ją złożyć wojewodowie, starostowie oraz kasztelanowie¹⁰¹. Wystawiony dwa dni później dyplom zawiadamia, że przysięga naprawdę została złożona, chociaż o jej faktycznym przebiegu nie da się powiedzieć z całą pewnością. Wpis z 4 grudnia opisuje bowiem samą formułę przysięgi – to, w jaki sposób ją mieli złożyć (można pokusić się o przypuszczenie, że przysięgę uczyniono w taki sposób – gest położenia ręki na krzyżu występuje w polskim ceremoniale złożenia hołdu w XV wieku¹⁰², być może posługiwano się nim też na początku XVI wieku¹⁰³). Trudno też jednoznacznie stwierdzić, czy została uregulowana kwestia rozsadzania uczestników obrad. Ogólna zasada miała postać typową – im wyższą rangę posiadał dostojnik, tym bliżej monarchy siedział¹⁰⁴. Dokładniejszych ustaleń jednak nie było. Podczas gdy rozsa-

---

1529 rok: „per nos ad Sancta Dei Evangelia praefati verbo nostro regio et ducali promittimus ac spondemus” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...* s. 101). Dla porównania na początku XVII stulecia podobną przysięgę składali żołnierze wojsk zaciężnych (K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 114–115). Zachowała się nawet ilustracja pokazująca, jak składali tę przysięgę – mieli podnosić dłoń do góry oraz złożyć mały i serdeczny palec (ibidem, s. 118). Wyrażam podziękowanie autorowi książki za wskazanie tych informacji.

⁹⁸ „Na ten święty krzyż” (на сес светыі крыжъ: *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11...*, nr 144, s. 138).

⁹⁹ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 94–98.

¹⁰⁰ „Subiectionis iuramenta praestiterunt” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 95).

¹⁰¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 11...*, nr 144, s. 138; М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 231. W tekście występuje słowo *горододержцы*. Jest ono na tyle rzadkie, że nie udało mi się go znaleźć w słownikach historycznych języka białoruskiego czy ukraińskiego. Mogło ono oznaczać kasztelanów (za konsultacją w sprawie znaczenia tego słowa dziękuję dr. Kamilowi Frejlichowi oraz Hermanowi Bregerowi).

¹⁰² Z. Dalewski, *Ceremoniał hołdu lennego w Polsce późnego średniowiecza* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale...*, s. 32, 37.

¹⁰³ Ibidem, s. 39.

¹⁰⁴ М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 343–347, zwłaszcza s. 343, przyp. 114. Dla porównania: powstanie dworu władcy za czasów Witolda można uważać za celową reprezentację prestiżu. Samo zamieszkiwanie dworzan przy księciu zapewniało opinię, że urządził on „pełny” dwór. Zob. R. Petrauskas, *Kształtowanie się instytucji dworu wielkksiążęcego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XIV – połowa XV wieku)*, „*Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*” 2011, t. 16, nr 2, s. 167.

dzanie w „przedniej” części rady (w której zasiadali najwyżsi urzędnicy) najrzadziej ulegało zmianom¹⁰⁵, z relacji obrad z 1529 r. wiadomo, że inni urzędnicy – także ci nie najniższej rangi, np. marszałkowie, podczaszowie, krajczowie – mogli okazjonalnie otrzymać inne „ławki”¹⁰⁶. Doszło nawet do sporu Żmudzinów i Wołynian o miejsca¹⁰⁷, co dowodzi, że rozsadzanie nie było szczegółowo określone. Pod tym względem Wielkie Księstwo Litewskie było dalekie od innych krajów europejskich, gdzie już w średniowieczu przebieg koronacji i zbliżonych uroczystości podlegał regulacji¹⁰⁸. Wiemy wszak, że w Wielkim Księstwie zasiadanie obok monarchy mogło być częścią „czci” dostojnika¹⁰⁹. Dlatego przypuszczam, że rozsadzanie osób mogło mieć związek z ich reputacją i stosunkami nieformalnymi, po czym, rzecz jasna, nie zostało śladu w źródłach.

Podczas obrad sejmu z 1544 r. – gdy wystawiono już kolejny przywilej ogólnoziemski¹¹⁰ – wojewoda połocki wyjechał do monarchy wraz z „mieszczanami lepszymi” Połocka¹¹¹. Dzięki temu wydarzeniu da się zrekonstruować poczet wjeżdżających osobnych uczestników obrad, podczas których wystawiali kolejny akt ogólnoziemski. Wspomniany już opis przebiegu sejmu z 1547 r. wskazuje, że zgromadzeni prosili o okazywanie i odczytanie dotychczasowych przywilejów ogólnoziemskich, do czego przychylił się władca¹¹².

Czynnością rytualną mogło być samo okazywanie przywilejów ogólnoziemskich po ich wystawieniu. W tym kontekście chcę zwrócić uwagę na kilka szczegółów.

¹⁰⁵ М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 343–347, zwłaszcza s. 346.

¹⁰⁶ „Подчашему и кравчему [mylnie w źródle, powinno być краичему, tj. krajczemu – Н.В.] особую лавку дали, и моршалкове також на особой лавкѣ сидѣли” (*Полное собрание русских летописей*, t. 35: *Летописи белорусско-литовские*, wyd. Н.Н. Улащик, В.А. Чемерицкий, Москва 1980, s. 236; zob. też obszerny cytat w tej sprawie przytoczony przez Aliaksieja Šalandę: А. Шаланда, *Канфлікт валынцаў і жамойтаў на сойме Вялікага княства Літоўскага 1529 г.: спроба рэканструкцыі* [w:] С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч (red.), *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.)*, Мінск 2008, s. 42–46). O prestiżu stanowiska podczaszego i krajczego zob. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 242.

¹⁰⁷ *Полное собрание русских летописей*, t. 35, s. 236; osobna analiza dotycząca samych zachowań Żmudzinów i Wołynian: А. Шаланда, *Канфлікт валынцаў і жамойтаў...*, s. 41–55).

¹⁰⁸ R. Elze, *The Ordo for the Coronation of Roger II of Sicily: An Example of Dating by Internal Evidence* [w:] J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1990, s. 165–179.

¹⁰⁹ М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 347.

¹¹⁰ *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 130–133.

¹¹¹ В.А. Варонін, *Арганізацыя гарадскоў улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст.*, „*Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы*” 2010, t. 3, s. 130.

¹¹² *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи...*, nr 4, s. 4; М.К. Любавскій, *Литовско-русскай сеймъ...*, s. 385, 518.

Pod koniec lipca 1492 r. wielkim księciem litewskim został z góry desygnowany syn Kazimierza Jagiellończyka – Aleksander¹¹³. Wydarzenie to odbyło się w obecności reprezentujących bojarstwo różnych ziem państwa¹¹⁴. Już kilka dni później, 6 sierpnia, w imieniu Aleksandra został wystawiony kolejny przywilej ogólnoziemski¹¹⁵. Akt wyróżniał się niezwykle obszerną treścią i cechami fizycznymi rękopisu¹¹⁶. Przygotowanie takiego okazałego dyplomu wymagałoby dużego czasu i wydatków. To samo dotyczy przywileju ogólnoziemskiego z 1551 r., który został przygotowany w postaci ogromnego kodeksu pergaminowego¹¹⁷. Można z tego wnioskować, że odbyły się specjalne przygotowania rękopisu do odpowiednich obrad.

Inaczej wyglądał przebieg rytuałów (form rytualnych) związanych z wystawianiem przywilejów dzielnicowych. Najbardziej szczegółowo można zrekonstruować przypadek przywileju dla powiatu bielskiego z 1501 r.¹¹⁸ Bielski sędzia ziemski Piotr

¹¹³ Badacze zgodnie interpretują wydarzenia z końca lipca 1492 r. jako wyłącznie formalną aprobatę Aleksandra. Zob. M.K. Любавскі́й, *Литовско-русскі́й сѣймъ...*, s. 126–127, 135–136; L. Korczak, *Monarcha i poddani...*, s. 28–29; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 82; R. Petrauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie a unia mielnicka* [w:] L. Korczak (red.), *Akty unii wileńskiej i mielnickiej (1499–1501). Dokumenty i studia*, Kraków–Vilnius 2022, s. 179 (*Lietuvos užsienos politikos dokumentai XIII–XVIII a.*).

¹¹⁴ Obecnych było około 10–20 reprezentujących bojarstwo różnych części Wielkiego Księstwa Litewskiego (A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie...*, s. 24; W. Kamieniecki, *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską*, „Antemurale” 1965, nr 9, s. 194; R. Petrauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 180). Vasil Varonin pisze, że na ceremonii podniesienia Aleksandra Jagiellończyka byli też obecni mieszczanie połoccy, co według autora wynika z tego, że w ich imieniu Połock złożył przysięgę nowo wybranemu władcy (В.А. Варонін, *Арганізацыя гарадскоў улады...*, s. 130). Trudno jednak dociec, dlaczego sam fakt złożenia przysięgi ma być dowodem na to, że mieszczanie nie tylko złożyli przysięgę, lecz także udali się na ceremonię.

¹¹⁵ Jego najnowsza publikacją jest *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 66–79. Najbardziej znanymi publikacjami aktu są: *Zbiór praw litewskich...*, s. 58–66; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 37–43. Ostatnie dwa wydania podają nie tekst oryginału, lecz wpis w Metryce Litewskiej, który istotnie odbiega od tekstu w oryginalnym rękopisie.

¹¹⁶ Wystarczy wspomnieć, że tylko dyspozycja przywileju liczy od 33 do 40 artykułów (wahania w liczbie artykułów powstają przez różne obliczenia, zob. *Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі...*, s. 62), włączając dosłownie cały przywilej z 1447 r.; długość samego rękopisu wynosi 60 cm, szerokość 59,5 cm (ibidem). Takie same dane o długości i szerokości podaje inwentarz drukowany (s. 1880) z czytelnicy Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD), które przechowuje dyplom przywileju (*Zbiór dokumentów pergaminowych*, sygn. 7383).

¹¹⁷ AGAD, *Zbiór dokumentów pergaminowych*, sygn. 7675. Stan badań nad tym aktem: H. Bierastavy, *Przywileje ogólnoziemskie wielkich książąt litewskich z lat 1522–1551. Rys dziejów powstania na tle tekstologii aktów*, „Textus et Studia” 2022, 30, nr 2, s. 106–107, przyp. 6.

¹¹⁸ Akt zachował się jedynie w dwóch kopiach. Jedna jest sporządzona po łacinie, druga została spisana cyrylicą w języku wykazującym cechy mieszane, jednocześnie języka ruskiego i polskiego (І. Якубовскі́й, *Земскі́е прывілеі Велікага Княжэства Літоўскага. Крытычэскі́ разборъ...*, s. 253). Obwa teksty mają niewątpliwie późniejsze pochodzenie – łaciński został umieszczony w księdze wpisów nr 25 Metryki Litewskiej (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 57–61), rusko-polski zaś znajduje się w księdze nr 3 spraw sądowych Metryki (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя*

Łuba stanął przed monarchą, wygłaszając prośbę w imieniu ziemian całego powiatu o wystawienie aktu dla powiatu¹¹⁹. Występowanie w takiej roli lokalnego sędziego ziemskiego jest zrozumiałe – mógł zostać wyznaczony do tej roli dzięki utrwalonemu systemowi reprezentacji szlacheckiej w powiecie.

Skromniejszymi informacjami dysponujemy w przypadku próśb o wystawienie przywileju dla innych ziem (lub złożenia wszelkiego rodzaju próśb w imieniu całej ziemi). W 1532 r. szlachta i ciwunowie Żmudzi wysyłała w swoim imieniu do wielkiego księcia dwóch ciwunów – szadowskiego Jakuba Juskowicza oraz gondyńskiego Ławryna Szukowicza¹²⁰. Ten przypadek pokazuje ukształtowaną wówczas

---

прывілеі..., s. 18–27). Wydawcy książki nr 25 wyrazili – dosyć uargumentowaną – ocenę, że tekst łaciński jest bliższy niezachowanemu oryginałowi (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 25...*, s. 58, komentarz nr 4). Valieryj Pazdniakoŭ twierdzi, że „przywilej został wystawiony w języku starobiałoruskim – z licznymi polonizmami – oraz łacińskim, obydwie teksty zostały wpisane do Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...,* s. 18). Pazdniakoŭ nie bierze pod uwagę opinii wydawców, że tekst ruski jest dalszy od oryginału niż tekst łaciński. Nie uwzględnia też tego, że oba teksty są kopiami. Nie sposób zatem stwierdzić, czy Aleksander Jagiełłończyk wystawił przywilej w obydwu językach. Na temat tego, w którym języku został wystawiony sam oryginał, nie ma żadnych informacji.

¹¹⁹ „Ad praesentiam nostram veniens nobilis Petrus Luka [mylnie w źródle, należy czytać Luba – H.B.], iudex protunc terrestris Bielscensis, nomine et commissione omni terrigenarum eiusdem districtus humiliter supplicavit” (*Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі...,* s. 21; J. Maroszek, *Prawo polskie na Podlasiu do 1569 roku* [w:] M. Mikołajczyk (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin. Księga I*, Białystok–Katowice 2010, s. 330; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 86). Wersja rusko-polska aktu przedstawia sprawę z mniejszą precyzją – prosili jednocześnie i Łuba, i „powiat” (Пётр Луба, судя будучи повѣту Бельскаго, именем и теж полецаньем всех землян тежог повѣту, повѣт, нас покорне просил). Taką niespójność obydwu tekstów nie zmienia w każdym razie istoty sprawy: za reprezentanta powiatu uchodził Łuba. To, że właśnie taki sposób złożenia próśb zbiorowych był powszechnie znany wówczas na Podlasiu, wskazuje podobne źródło dotyczące powiatu drohickiego. W 1516 r. czołem bili sędzia drohicki Mikołaj Wodyński wraz – formalnie – ze wszystkimi ziemianami powiatu drohickiego (со всіма земланы дорогіцкімі) (*Lietuvos Metrika. Knyga nr 9...*, nr 230, s. 183). Niewiele miejsca pozostaje na wątpliwości, czy w ich imieniu czołobicie rzeczywiście składał sam Wodyński. Opinię tę podziela źródło z 1532 r. dotyczące powiatu mielnickiego – właściwe pismo z prośbą złożyli w imieniu ziemian powiatu oraz marszałka dworskiego, starosty mielnickiego Niemiry Hrymalicza (Grzymalicza). Bezpośrednio przed monarchą stanął jednak tylko sam Hrymalicz (*Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašyti knyga 17...*, nr 207, s. 223; М.К. Любавскій, *Литовско-русскій сеймъ...*, s. 492). Podobnie uczyniła szlachta mielnicka w 1547 r. (ibidem). Źródła notują też przypadek wysyłania kilku ziemian reprezentujących powiat bielski przed hospodara (*Акты, относящиеся к истории Западной России*, cz. 2: 18-я и 32-я книги записей Литовской метрики. *Метрика королевы Боны*, wyd. О.И. Хоруженко i in., Moskwa 2018, nr I–60, s. 159 (*Акты Российского государства. Государственные и корпоративные архивы России XIII–XVIII веков*, t. 2)). Przyczyną tego była wyjątkowa presja na ziemiaństwo powiatu, wywierana przez Olbrachta Gasztołda, jednego z najbardziej wpływowych możnych państwa.

¹²⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 15...*, nr 198, s. 257.

tendencję – do reprezentacji Żmudzi w obliczu władcy należeli ciwunowie¹²¹, nie chorążowie¹²² (mimo że kształtowała się wtedy praktyka reprezentacji bojarów poszczególnych ziem przez chorążych¹²³). W 1530 r. w imieniu „bojarów i mieszczan witebskich” wysłano namiestnika wojewody witebskiego Łukasza Biezskego¹²⁴, a przed 1532 r. w imieniu ziemi witebskiej – w nieokreślonych bliżej „potrzebach ziemskich” – został wysłany Hleb Szapka, łowczy witebski¹²⁵. Osoba na takim stanowisku, jak wynika z nazwy, nie pełniła funkcji związanych z sądownictwem lokalnym lub innymi formami życia politycznego bojarów.

W tym kontekście warto wspomnieć o mandacie Aleksandra Jagiellończyka do namiestnika brzeskiego Stanisława Pietkowicza – choć ziemia brzeska nie posiadała przywilejów dzielnicowych, przykład ten pomoże wyjaśnić to zagadnienie. Władca zawiadamiał w mandacie, że czołobicie zostało złożone w imieniu ziemian brzeskich. Faktycznie, złożyli je ziemianie brzescy Panoszko Barsobicz i Wasko Hrom bez żadnego określania ich stanowisk czy roli społecznej¹²⁶. Nie ma wątpliwości, że Barsobicz i Hrom cieszyli się „jakims” zaufaniem ziemian, skoro ogół ziemian powierzył im przedłożenie prośby. Nie piastowali jednak żadnych urzędów, jak łowczy czy ciwun, nie mówiąc już o sędziach na Podlasiu. Reprezentacja ziemian brzeskich dowodzi więc, jak nieuregulowana była taka reprezentacja w formach rytualnych poza Podlasiem.

Na takim tle przedstawię wyniki badań nad rytuałem. Według nich rytuały służyły m.in. do wyznaczania pozycji społecznych ich wykonawców czy stosunków

¹²¹ E. Savišcevas, *Początki parlamentaryzmu...*, s. 164, 168–169.

¹²² Tym bardziej że system chorążych na Żmudzi bardzo odbiegał od istniejącego w innych ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego: E. Savišcevas, *Początki parlamentaryzmu...*, s. 162–163.

¹²³ Po raz pierwszy podobny postulat wysunęli na sejmie z 1512 r. Zlegalizowane zostało to w 1534 r. (A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie...*, s. 34). Zasadę reprezentacji szlachty lokalnej przez chorążego potwierdziły przepisy z lat 1547 i 1552 (A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 92).

¹²⁴ „Наместникъ вашео м[и]л[о]сти Лукашъ Безъский посылалъ до него [Zygmunta Starego – Н.В.] боаръ и мешанъ г[оспо]д[а]рскихъ Вытебскихъ и вижа вашео м[и]л[о]сти” (*Справы Віцебскага Гродзкага Суда, 1530–1532 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, t. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актaхранілішчы ў Маскве (б[ы]лы Архіў Міністэртава юстыцыі). Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1532 г.*, wyd. 3. Даўт[ы]яла, Менск 1928, nr 52, s. 37).

¹²⁵ *Справы Віцебскага Гродзкага Суда...*, nr 135, s. 102. W poprzedniej dekadzie występował nawet nieokreślone bliżej „przysyłali” (присылали, zob. *Lietuvos Metrika. Knyga nr 14...*, nr 392. (331), s. 174.). Może się więc nasuwać konkluzja, iż reprezentacja witebska nie była w tamtym czasie ukształtowana lub kancelarii wielkksiążęcej nie zależało na tym, aby określić tę reprezentację w należyty sposób.

¹²⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 – Lithuanian Metrica. Book No. 6. Book of Inscriptions No. 6 (1494–1506) – Metryka Litewska. Księga 6. Księga wpisów*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007, nr 325, s. 212.

społecznych między nimi¹²⁷. Stosując się do rytuału, człowiek dobrowolnie akceptuje strukturę społeczną¹²⁸. Jeśli to prawda, składnik ten działał chyba tylko na Podlasiu, gdzie lokalne ziemiaństwo miało utrwaloną formę reprezentacji (sędziowie), i – nie wykluczam – na Żmudzi, gdzie takie funkcje były powierzane osobom dość wysokiej rangi, tj. ciwunom. Mniej czynnik ten działał w ziemi witebskiej, gdyż nie można dla niej stwierdzić ani istnienia stałej reprezentacji, ani reprezentacji przez osoby stosunkowo wysokiej rangi.

Inną specyfikę miała ziemia połocka (później województwo). Tak jak w przykładach poza Podlasiem, także w jej przypadku nie można stwierdzić istnienia stałej reprezentacji podczas składania prośb w imieniu ziemi o wystawienie przywileju¹²⁹.

Nie wiemy prawie nic o tym, kto i w jaki sposób składał te prośby. W 1531 r. jedna zbiorowa prośba (choć z innego powodu¹³⁰) została złożona w imieniu kniaziów, panów, bojarów połockich, kanclerza wielkoksiążęcego Olbrachta Gasztołda¹³¹ i wojewody połockiego Piotra Stanisławowicza Hlebowicza¹³². Źródło nie podaje jednak konkretów na temat samego złożenia prośby, ale skoro jednymi z interesantów byli kanclerz i wojewoda, prośbę¹³³ mógł złożyć sługa (względnie słudzy) Gasztołda lub Hlebowicza. Można jednak odwołać się do dobrze zachowanej dokumentacji wojewody połockiego z lat 1533–1539¹³⁴ i na jej podstawie ustalić, kto najczęściej świadcował w dokumentach, przy sporządzaniu których obecni byli bojarzy połoccy. Wynika z tego, że to te osoby uchodziły dla bojarów za ich reprezentantów.

¹²⁷ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 30–31; M. Mostert, *Introduction*, s. 3; S.C. Rowell, *The Joyous Entry of Casimir I and IV into Lithuanian and Polish Cities*, „Lithuanian Historical Studies” 2006, nr 11, s. 91.

¹²⁸ E.W. Rothenbuhler, *Komunikacja rytualna...*, s. 26–27.

¹²⁹ Z końca pierwszej połowy XVI wieku pochodzą przypadki, gdy kniaziowie i „starsi” bojarzy połoccy spotykali się na sejmach lokalnych w celu składania prośby do wielkiego księcia litewskiego (М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 207; K. Łopatecki, *Specyfika działalności sejmikowej województwa połockiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 1, s. 126). Nie sposób jednak ustalić, kto był wyznaczany przez te sejmy, by wyjechać do monarchy z prośbą (za wskazanie tych informacji dziękuję prof. Karolowi Łopateckiemu z Uniwersytetu w Białymstoku).

¹³⁰ Dotyczyła mianowania nowego arcybiskupa połockiego.

¹³¹ Notabene wojewody połockiego w latach 1513/1514–1519. Zob. H. Lulewicz (red.), *Urzędnicy...*, t. V, s. 236.

¹³² *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17...*, nr 94, s. 134.

¹³³ Miała zapewne postać pisemną, gdyż władca stwierdził, że petenci „pisali” do niego (ibidem).

¹³⁴ *Справы Полацкага Гродзкага Суда, 1533–1539 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, t. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (былы) Архіў Міністэрства юстыцыі. Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1538 г.*, wyd. 3. Даўгяла, Менск 1928. Inne dokumenty wojewodów ze wskazanego w artykule okresu nie zachowały się w tak dobrym stanie.

Tabela 1. Osoby występujące jako świadkowie dokumentów wraz z bojarami połockimi

	Urząd, stanowisko lub ranga społeczna	Liczba obecności	Odsetek wpisów mających listy świadków
1.	Arcybiskup	28	8,46
2.	Bobrowniczy	55	16,62
3.	Chorąży	59	17,82
4.	Horodniczy ¹³⁵	96	29,00
5.	Horodniczy będący jednocześnie ciwunem	18	5,44
6.	Horodniczy będący jednocześnie chorążym	1	0,30
7.	Wojewodzie połocki	17	5,14
8.	Dworzanie wielkksiążęcy ¹³⁶	26	7,85
9.	Inni ¹³⁷	31	9,37
Łącznie		331	100,00

Źródło: opracowanie własne.

Reasumując: najczęściej w takiej postaci występowali horodniczowie połoccy. Widoczną frekwencję mieli także bobrowniczowie i chorążowie (z danych tabeli wynika bowiem, iż chorąży mogli jednocześnie piastować stanowisko horodniczego). Częste występowanie chorążego potwierdza ogólny trend, że to właśnie chorążowie zaczęli odgrywać rolę reprezentantów lokalnych w Wielkim Księstwie Litewskim. Niemniej w województwie połockim trend ten nie był powszechny – częściej niż chorąży występował horodniczy, a frekwencja bobrowniczego nie ustępowała frekwencji chorążego. W kwestii pozycji społecznej – a więc w rytuałach, które ją

¹³⁵ Horodniczy – urzędnik, w którego zakres wchodziło głównie czuwanie nad stanem i zaopatrzeniem zamków; mógł też być odpowiedzialny za gromadzenie danin (М.К. Любавский, *Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени издания перваго Литовскаго Статута*, Москва 1892, s. 474; Zob. H. Lulewicz (red.), *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. V: *Ziemia połocka i województwo połockie, XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2018, s. 236, s. 18; K. Frejlich, *Pod przysądem horodnictwa wileńskiego. O jurydyce i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Toruń 2021, s. 54–59).

¹³⁶ Świadczenie dokumentów przez dworzanie było zjawiskiem stosunkowo nowym. W systemie zarządzania Połockiem dworzanie wielkksiążęcy zaczęli odgrywać zauważalną rolę dopiero po nadaniu dla Połocka prawa niemieckiego (А.Л. Х[орошкевич], С.В. П[олевых], *Komentarz nr 349 [w:] Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, t. 2, s. 220).

¹³⁷ Na przykład namiestnik kniazia Heliasza Ostrogskiego, kniaź Jerzy Massalski, namiestnik wojewodziny wileńskiej, chorąży oszmiański, dwóch księży katolickich, rotmistrz wielkksiążęcy, rotmistrz połocki, sługa, dzierżawca somiliski z bratem, wwiązcy wielkksiążęcy (osoba dokonująca intromisji w nadane dobra; М.К. Любавский, *Областное дѣленіе...*, s. 667), chorąży witebski (jednocześnie będący horodniczym), landwójt połocki.

kreowały – najznaczniejszy był horodniczy, a w mniejszym stopniu – bobrowniczny i chorąży.

Na koniec warto przybliżyć jeszcze jedną cechę form rytualnych dotyczących wystawiania przywilejów dzielnicowych. Składanie próśb zbiorowych o wystawienie przywileju dzielnicowego było częścią próśb o wystawianie wszelkiego rodzaju dokumentów¹³⁸. Warto zwrócić uwagę, jak często dochodziło do składania próśb w imieniu ziem (lub grup ludności zamieszkujących ziemię). Składano je w przypadku spustoszenia dóbr przez nieprzyjaciela i niemożności świadczenia odpowiednich powinności¹³⁹, sporów granicznych z urzędnikami¹⁴⁰, sporów o uprawnienia handlowe¹⁴¹, sporów o pełnienie obowiązków przez urzędników¹⁴², organizacji sądownictwa¹⁴³ czy trudności wojennych¹⁴⁴. Łatwo zauważyć, że prośby te nie były liczne; składano je raczej w wyjątkowych okolicznościach. Nie można zatem uważać, że w Wielkim Księstwie Litewskim istniała tradycja zgłaszania próśb w imieniu ziemi lub jej warstw społecznych. Skoro kierowanie takich próśb następowało tylko w nadzwyczajnych okolicznościach (poza prośbami o wystawienie lub potwierdzenie przywileju), przypuszczam, że ziemiom nie była znana tradycja występowania zbiorowo w sytuacjach „wszelkiego rodzaju”. Było to raczej dziełem przypadku. Kierowanie w imieniu mieszkańców ziemi – bądź jej warstw społecznych – próśb o wystawienie lub potwierdzenie przywileju dzielnicowego wybija się więc niejako z ogólnego obrazu. Ponadto prośby o wystawienie przywileju dzielnicowego były regularne (zwłaszcza jeśli chodzi o ziemię kijowską, połocką, witebską, Wołyń, Żmudź). Czy nie można więc sądzić, iż poszczególnym częściom Wielkiego Księstwa Litewskiego była znana tradycja zbiorowego ubiegania się przed władcą, lecz tylko w jednej materii – wystawiania nowego lokalnego przywileju?

To przypuszczenie można podeprzeć dodatkowym argumentem. Już z częściowej kwerendy¹⁴⁵ wynika, że nieporównanie częściej próśby zbiorowe składali mieszczanie – są dziesiątki takich próśb. Częstsze składanie próśb w imieniu mieszczan (niż próśb w imieniu ziem) można częściowo tłumaczyć tym, że miast było więcej. Z treści próśb zbiorowych mieszczan wynika, że kierowali oni próśby w związku

¹³⁸ J. Bardach, *Człobicia i pokłony...*, s. 381.

¹³⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 8...*, nr 254, s. 220.

¹⁴⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 14...*, nr 313.(270), s. 153. Nie posiada datacji, przez wydawców datowany na okres 20 kwietnia – 7 czerwca 1524 r.

¹⁴¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 15...*, nr 68, s. 106.

¹⁴² *Акты, относящиеся к истории Западной России*, cz. 2, nr I–46, s. 144–145.

¹⁴³ *Ibidem*, nr II–47, s. 340–341.

¹⁴⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 – Lithuanian Metrica. Book No. 19. Book of Inscriptions 19 (1535–1537) – Metryka Litewska. Księga 19. Księga wpisów 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009, nr 4, s. 55; nr 5, s. 56.

¹⁴⁵ Ograniczyłem ją do księgi wpisów nr 17 Metryki litewskiej z uwagi na szczególną obszerność tej księgi.

z nieporównanie szerszym zestawem zagadnień. Na przykład w 1534 r. mieszczanie wileńscy ubiegali się przed Zygmuntem Starym o to, aby dworzanie wielkoksiażący i królewscy, kniaziowie, panowie i ziemianie nie korzystali z przynależących Wilnu sianożęci¹⁴⁶. Dwa lata później monarcha otrzymał złożoną w imieniu mieszczan kamienieckich¹⁴⁷ prośbę o potwierdzenie uprawnień mieszczan do korzystania z pobliskiej puszczy¹⁴⁸. Innymi słowy, przeważały prośby o charakterze codziennym¹⁴⁹. Jestem skłonny interpretować to zjawisko następująco. Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego były oczywiście bardziej rozległe geograficznie¹⁵⁰ i zróżnicowane społecznie, podczas gdy miasta były mniejsze i dość jednolite społecznie (zamieszkiwane, rzecz jasna, głównie przez mieszczan)¹⁵¹. Mogłoby to być przyczyną mniejszej niż w miastach poczucia tożsamości zbiorowej, a tym samym rzadszej obrony interesów ziemi przez jej mieszkańców w obliczu monarchy.

Podsumowanie

Przywileje ogólnościemskie i dzielnicowe w Wielkim Księstwie drugiej połowy XV i pierwszej połowy XVI wieku zajmowały pewne miejsce w praktykach rytualnych. Jeśli chodzi o opis rytuału, przywileje dzielnicowe podchodziły do tego w sposób niewymagający zbytniej ścisłości. Wskutek tego już w pierwszych dekadach

¹⁴⁶ *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17...*, nr 455, s. 430.

¹⁴⁷ Kamieniec (Каменец) – obecnie miasto, siedziba rejonu Kamieniec w obwodzie brzeskim Białorusi.

¹⁴⁸ *Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17...*, nr 492, s. 460–462. Przykłady tylko z tej księgi można mnożyć: były to roszczenia mieszczan kamienieckich do pobliskich folwarków (nr 208, s. 223–224, 1532 rok), prośba mieszczan krzemienieckich o ingerencję w sprawie spornych posiadłości (nr 235, s. 245, 1532 rok), prośba mieszczan wileńskich w sprawie konfliktu jurysdykcyjnego z własnym wójtem (nr 287, s. 285–286, 1532 rok) itd. (nr 74, s. 120–121, 1530 rok; nr 108, s. 145–146, 1531 rok; nr 143, s. 174–175, 1531 rok; nr 439, s. 417–418, 1534 rok; nr 455, s. 430, 1534 rok; nr 460, s. 433–434, 1534 rok; nr 492, s. 460–492, 1536 rok).

¹⁴⁹ Nie brakowało też prośb o charakterze nadzwyczajnym, jak miało to miejsce np. w 1532 r., kiedy mieszczanie kowieńscy prosili m.in. o wyzwolenie z płacenia cła w związku z epidemią (ibidem, nr 257, s. 260–261).

¹⁵⁰ Wyjątek od tej reguły stanowiły chyba poszczególne włości żmudzkie – poczucie lokalnej solidarności było tam nieco większe (H. Łowmiański, *Studia nad powstaniem społeczeństwa litewskiego* [w:] idem, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 282).

¹⁵¹ Chociaż taka jednolitość nie była bezwzględna. Pod względem społecznym w niektórych miastach można wyodrębnić kilka innych grup, np. w Smoleńsku mieszkali tzw. ludzi czarni (С.В. Полехов, *Смоленское восстание 1440 г.*, „Исторический вестник” 2014, t. 7 (А.Э. Титков, Д.В. Климов, И.Я. Керемецкий, Е.А. Радзиевская, Т. Лефко (red.), *Литва, Русь и Польша XIII–XVI вв.*), s. 167–198), a w Witebsku mieszczanie konni (М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі...*, s. 100–102). Miasta mogły być zresztą zróżnicowane pod względem etnicznym. Za najbardziej znany przykład może służyć Wilno i znajdująca się tam wówczas Civitas Ruthenica.

XVI stulecia powstały dalekie od rzeczywistego stanu rzeczy, acz utrwalone przekazy, że nadanie owych przywilejów odbywało się rzekomo po prośbie całej ziemi lub grup ludności lokalnej. Własny przekaz powstał w przypadku nadawania przywilejów ogólnoziemskich: dla ludzi nie miało wówczas znaczenia wskazywanie podczas czynności rytualnych, o które przywileje chodzi. Miał natomiast znaczenie cały ich zestaw, w którym poszczególne przywileje ogólnoziemskie nie były rozróżniane.

Same rytuały przyjmowały różne kształty w zależności od tego, z którymi przywilejami były związane – ogólnoziemskimi czy dzielnicowymi. Przywileje ogólnoziemskie zostały włączone w rozbudowany rytuał związany z najważniejszym wydarzeniem w państwie, mianowicie elekcją władcy, jego zaprzysiężeniem, zaprzysiężeniem poddanych. Mogło dochodzić nawet do sporządzenia dyplomów o szczególnych cechach rękopisu (specjalnie dobrane karty pergaminu, zdobienie). W przypadku przywilejów dzielnicowych rytuały odgrywały mniejszą rolę. Wystawianie przywilejów dla Podlasia i Żmudzi odbywało się po przyjeździe posłańców, którzy mieli funkcje reprezentantów lokalnych. Dlatego rytuał wystawiania przywilejów dzielnicowych miał znaczenie integracyjne: podkreślał, że ziemie te mają własnych reprezentantów mogących składać prośby w imieniu ziemi. Mieszkańcy prawie wszystkich ziem z własnymi przywilejami sięgali po takie prośby niemalże zawsze, gdy mieli potrzebę wystawienia kolejnego przywileju dzielnicowego. Można więc przypuszczać, że byli świadomi, iż takie prośby służą tylko jednej potrzebie i tylko w tym celu należy wysłać własnych reprezentantów.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Główne Akt Dawnych, *Zbiór dokumentów pergaminowych*, sygn. 7383, 7675.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 – Lithuanian Metrica. Book No. 5. Book of Inscription No. 5 (1427–1506) – Литовская Метрика. Книга 5. Книга записей 5*, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba), Vilnius 2012.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 – Lithuanian Metrica. Book No. 6. Book of Inscriptions No. 6 (1494–1506) – Метрыка Литевская. Кsięга 6. 6 Księga wpisów*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 8 (1499–1514) – Литовская Метрика. Книга записей 8*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 9 (1511–1518) – Метрыка Литевская. 9 Księga wpisów*, wyd. K. Pietkiewicz, A. Baliulis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1440–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Baliulis, A. Banionis, Vilnius 1995.

- Lietuvos Metrika. Knyga nr 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 11 (1518–1523) – Литовская Метрика. Книга записей 11*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 14 (1524–1529) – Литовская Метрика. Книга записей 14*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 10 (1528–1538) – Литовская Метрика. Книга записей 10*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika (1530–1536). Užrašymų knyga 17 – Lithuanian Metrica. Book No. 17. Book of Inscriptions No. 17 (1530–1536) – Литовская Метрика. Книга 17. Книга записей 17*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 – Lithuanian Metrica. Book No. 19. Book of Inscriptions 19 (1535–1537) – Метрыка Литевская. Кsięga 19. Księga wpisów 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 – Lithuanian Metrica. Book of Inscriptions 25 (1387–1546) – Литовская Метрика. Книга записей 25*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, t. 1, wyd. I. Daniłowicz, J. Lelewel, przyg. T. Działyński, Poznań 1841.
- Źródła do dziejów Żmudzi (1522–1648)*, wyd. E. Saviščevas, J. Drungilas, red. T. Kempa, Toruń 2023.
- Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. – Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII*, wyd. D. Antanavičius, E. Saviščevas, Vilnius 2010.
- Акты, относящиеся к истории Западной России, cz. 2: 18-я и 32-я книги записей Литовской метрики. Метрика королевы Боны*, wyd. О.И. Хоруженко i in., Москва 2018 (*Акты Российского государства. Государственные и корпоративные архивы России XIII–XVIII веков*, t. 2).
- Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією*, t. 3: 1544–1587, wyd. I. Григоровичъ, Санктпетербургъ 1848.
- Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи Сѣверозападной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 1, wyd. [П.А.] Гильтебрандтъ, [Ф.Г.] Елеонскій, [А.Л.] Миротворцевъ, Вильна 1867.
- Полехов С.В., *Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г., „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”* 2019, t. 1, nr 75, s. 95–99.
- Полное собрание русских летописей*, t. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца; летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, wyd. Н.Н. Улащик, Москва 1975.
- Полное собрание русских летописей*, t. 35: *Летописи белорусско-литовские*, wyd. Н.Н. Улащик, В.А. Чемерицкий, Москва 1980.
- Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, t. 1, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.

- Помнікі права Беларусі XIV–XVI ст.: абласныя прывілеі: крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. В.С. Пазднякоў, Мінск 2018.
- Помнікі права Беларусі XIV–XVI стст. Агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній. Крыніцазнаўчы дапаможнік*, wyd. Г.Я. Галенчанка і ін., Мінск 2015.
- Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссією*, т. 20, cz. 1, ks. 1: *судныхъ дѣлъ (1510–1517)*; ks. 2: *судныхъ дѣлъ (1506–1523)*, wyd. П.А. Гильтебрандтъ, С.А. Бершадскій, Петербургъ 1903.
- Справы Віцебскага Гродзкага Суда, 1530–1532 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, т. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (б[ылы] Архіў Міністэрства юстыцыі). Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1538 г.*, wyd. З. Даўгяля, Менск 1928.
- Справы Полацкага Гродзкага Суда, 1533–1539 г.* [w:] *Беларускі архіў (XV–XVI ст.)*, т. 2: *Літоўская Мэтрыка. Кніга запісаў № 16. Архіў Літоўскае Мэтрыкі ў Дзяржаўным актахранілішчы ў Маскве (б[ылы] Архіў Міністэрства юстыцыі). Архіў Літоўскай Мэтрыкі. Кніга запісаў № 16, 1530–1538 г.*, wyd. З. Даўгяля, Менск 1928.

Opracowania

- Althoff G., *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011.
- Bardach J., *Człobicia i poklony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI w.* [w:] J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970.
- Bardach J., *Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.* [w:] J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970.
- Bardach J., *O przekładach ruskich polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny* [w:] J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970.
- Bierastavy H., *Przywileje ogólnościemskie wielkich książąt litewskich z lat 1522–1551. Rys dziejów powstania na tle tekstologii aktów*, „Textus et Studia” 2022, t. 30, nr 2, s. 103–123.
- Błaszczky G., *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności, 1492–1569*, Poznań 2002.
- Buc P., *Pułapki rytuału. Między wczesnośredniowiecznymi tekstami a teorią nauk społecznych*, tłum. i red. M. Tomaszek, Warszawa 2011.
- Dalewski Z., *Ceremoniał holdu lennego w Polsce późnego średniowiecza* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998 roku*, Kraków 1999.
- Elze R., *The Ordo for the Coronation of Roger II of Sicily: An Example of Dating by Internal Evidence* [w:] J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1990.
- Frejlich K., *Pod przysądem horodnictwa wileńskiego. O jurydyce i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Toruń 2021.
- Kamieniecki W., *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską*, „Antemurale” 1965, nr 9, s. 165–205.

- Kamieniecki W., *Spoleczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa 1947.
- Keller H., *The Privilege in the Public Interaction of the Exercise of Power: Forms of Symbolic Communication Beyond the Text* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process: Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, Turnhout 2011.
- Keller H., Dartmann C., *Inszenierungen von Ordnung und Konsens* [w:] G. Althoff, C. Witthöft (red.), *Zeichen – Rituale – Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Münster 2004.
- Kertzer D.I., *Rytuał, polityka, władza*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2010.
- Korczak L., *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków 2008.
- Kosman M., *Ceremoniał zawierania umów międzynarodowych przez wielkich książąt litewskich przed i po unii z Polską* [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.), *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998*, Kraków 1999.
- Kulisiewicz W., *Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku*, Warszawa 1993.
- Lulewicz H. (red.), *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. V: Ziemia połocka i województwo połockie, XIV–XVIII wiek*, Warszawa 2018.
- Łopatecki K., „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Specyfika działalności sejmikowej województwa połockiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2022, t. 21, z. 1, s. 117–152.
- Łowmiański H., *Studia nad powstaniem społeczeństwa litewskiego* [w:] H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.
- Maroszek J., *Prawo polskie na Podlasiu do 1569 roku* [w:] M. Mikołajczyk (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin. Księga I*, Białystok–Katowice 2010.
- Mostert M., *Introduction* [w:] M. Mostert, P.S. Barnwell (red.), *Medieval Legal Process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages*, Turnhout 2011.
- Muir E., *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 2005.
- Petrauskas R., *Kształtowanie się instytucji dworu wielkksiążęcego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XIV – połowa XV wieku)*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2011, t. 16, nr 2, s. 154–185.
- Petrauskas R., *Stany*, tłum. B. Piasecka [w:] V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Kraków 2011.
- Petrauskas R., *Wielkie Księstwo Litewskie a unia mielnicka* [w:] L. Korczak (red.), *Akty unii wileńskiej i mielnickiej (1499–1501). Dokumenty i studia*, Kraków–Wilnius 2022.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014.
- Polechow S., *Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2014, nr 2, s. 45–65.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.

- Rothenbuhler E.W., *Komunikacja rytualna. Od rozmowy codziennej do ceremonii medialnej*, tłum. i red. J. Barański, Kraków 2003.
- Rowell S.C., *The Joyous Entry of Casimir I and IV into Lithuanian and Polish Cities*, „Lithuanian Historical Studies” 2006, nr 11, s. 89–106.
- Saviščevas E., *Początki parlamentaryzmu na Żmudzi w XVI wieku*, „Studia Historyczne” 2016, t. 59, nr 2, s. 158–174.
- Saviščevas E., *Polityka nadań wielkich książąt litewskich na Żmudzi w pierwszej połowie XV wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 2, s. 481–510.
- Saviščevas E., *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*, Vilnius 2010.
- Schmitt J.-C., *Gest w średniowiecznej Europie*, tłum. H. Zaremska, Warszawa 2006.
- Suchocki J., *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i bałtyckich” 1983, t. 48, z. 1–2, s. 31–79.
- Valikonytė I., *Zwyczaj stawiania czapki: szczególny aspekt kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku* [w:] W. Kriegseisen, A. Rachuba (red.), *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2006.
- Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.
- Zakrzewski A.B., *Człobicia i żądania. Kartka z dziejów kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku* [w:] M. Wąsowicz (red.), *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004.
- Zakrzewski A.B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013.
- Zemon Davis N., *The Gift in Sixteenth-Century France*, Madison 2000.
- Бераставы Г.А., *Выкарыстанне агульназемскага прывілея Казіміра Ягелончыка 1447 г. у кантэксце практыкі дакументальных пацвярджэнняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст.*, „Архіварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў” 2020, nr 18, s. 112–127.
- Варонін В., *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст.*, „Беларускі гістарычны агляд – Belarusian Historical Review” 1998, t. 5, nr 1, <https://tiny.pl/c4z6m>.
- Варонін В.А., *Арганізацыя гарадской улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis – Исследования по истории Восточной Европы”, 2010, t. 3, s. 124–135.
- Вашук Д., *Абыхмо дерэжалі ихъ пвдлгъ права ихъ земѣли. Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.*, Київ 2009.
- Вашук Д., *Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту*, „Україна в Центрально-Східній Європі” 2004, nr 4, s. 177–194.
- В[оронин] В.А., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 474 [w:] Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века, t. 2: Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквейрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Груша А., *И вновь о взаимных дарах: добрососедство, прагматизм и благотворительность в отношениях между русинами и литвинами в Великом Княжестве Литовском в первой*

- половине XVI века, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana – Петербургские славянские и балканские исследования” 2015, nr 2, s. 173–189.
- Груша А.І., *Канцлярыя Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006.
- Груша А.И., *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва 2019.
- Любавскій М.К., *Литовско-русскій сеймъ. Опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внѣшнюю жизнью государства*, Москва 1900.
- Любавскій М.К., *Областное делѣніе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута*, Москва 1892.
- Макараў М.Дз., *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008.
- Макараў М.Дз., *Дадатак 1. Полацкі і віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў* [w:] М.Дз. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі. Прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст.*, Мінск 2008.
- Пазднякоў В., *Соймы ВКЛ 1440–1568 і Рэчы Паспалітай 1569–1793* [w:] Г.П. Пашкоў (red.), *Вялікае Княства Літоўскае. Эцыклапедыя ў двух тамах*, т. 2: К–Я, Мінск 2007.
- Полехов С.В., *Привилеи великих князей литовских Смоленской земли (середина XV – начало XVI в.)*, „Петербургские славянские и балканские исследования – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2015, nr 1, s. 115–140.
- Полехов С.В., *Смоленское восстание 1440 г.*, „Исторический вестник”, т. 7 (А.Э. Титков, Д.В. Климов, И.Я. Керемецкий, Е.А. Радзиевская, Т. Лефко (red.), *Литва, Русь и Польша XIII–XVI вв.*), s. 160–198.
- Х[орошкевич] А.Л., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 272* [w:] *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, т. 2: *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Х[орошкевич] А.Л., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 349* [w:] *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, т. 2: *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Х[орошкевич] А.Л., П[олехов] С.В., *Komentarz nr 476* [w:] *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века*, т. 2: *Комментарии*, red. А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, В.А. Воронин, А.И. Груша, А.А. Жлутко, Е.Р. Сквайрс, А.Г. Тюльпин, Москва 2015.
- Шаланда А., *Канфлікт валынцаў і жамойтаў на сойме Вялікага княства Літоўскага 1529 г.: спроба рэканструкцыі* [w:] С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч (red.), *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.)*, Мінск 2008.
- Якубовскій И., *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго*, „Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія” 1903, nr 4, s. 239–278.
- Якубовскій И., *Земскіе привилеи Великаго Княжества Литовскаго. Критическій разборъ текстовъ областныхъ привилеевъ*, „Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія” 1903, nr 6, s. 245–303.

THE RITUALS AND CHARTERS FOR THE SOCIAL ESTATES
AND TERRITORIAL UNITS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
FROM THE MID-15TH TO THE MID-16TH CENTURY

Abstract

Land and regional charters were diplomas used in the Grand Duchy of Lithuania (mainly in the second half of the 15th century and in the first half of the 16th century) by means of which rights were granted to the residents of the Grand Duchy of Lithuania and its regions. The paper examines the ritualistic features of such diplomas, i.e. the narrative concerning the role of charters in the ritual and the rituals associated with the granting of a diploma. The narrative concerning the granting of regional charters as a result of supposed collective requests from the local population is characterized in the article as well as the narrative created by the grand-ducal chancellery concerning land grants. The rituals associated with these acts and their impact on the identity of the population are also examined.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, charters, grand-ducal chancery, social estates, voivodeship, ritual

MICHAŁ NAJMAN

Uniwersytet Łódzki, Polska

University of Lodz, Poland

e-mail: michalnajman0@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8207-8458>

Ewolucja pośmiertnej ochrony zmarłych w prawie karnym na ziemiach polskich do XIX wieku

Wstęp

Od starożytności w każdej części świata szczególną czią darzono zmarłych i miejsca ich spoczynku¹. Wierzano, że śmierć ciała człowieka nie jest jego końcem. Tworzono różne koncepcje na temat tego, co dzieje się z człowiekiem po śmierci. Wiele z nich pozostaje aktualnych do dziś. Najbardziej powszechną jest wiara w to, że po śmierci człowiek zaczyna życie w nowym świecie, który istnieje równoległe do świata rzeczywistego, tylko jest niewidoczny dla ludzi żyjących². W wielu religiach i mitologiach zmarłym przypisywano możliwość wpływania na zdarzenia występu-

---

¹ J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1994, s. 34, 65–66; A. Muc, *Śmierć i pogrzeb w chrześcijańskim Egipcie (IV–VIII w.)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2012, nr 45(2), s. 245–256; P. Bobrowski, A. Czekań-Zastawny, R. Schild, F. Wendorf, *Najstarsze kurhany świata. Neolityczny kompleks ceremonialny z Nabta Playa na Pustyni Zachodniej w Egipcie* [w:] H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.*, Warszawa 2011, s. 77–90; J. Kieniewicz, *Historia Indii*, Wrocław 1980, s. 32, 39–40, 75–119, 150–154; M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz, *Mitologia indyjska*, Warszawa 1982, s. 5–157, 291–299, 341–342; H. Ogarek-Czój, *Mitologia Korei*, Warszawa 1988, s. 5–84; M. Frankowska, *Mitologia Azteków*, Warszawa 1987, s. 179–325; R. Tomicki, *Drogi w zaświaty. Materiały do eschatologii Azteków*, „Polska sztuka ludowa – Konteksty” 1986, t. 40, z. 1–2, s. 109–114; S. Huber, *Państwo Inków*, Warszawa 1968, s. 138–157.

² M. Kerrigan, *Historia śmierci. Zwyczaje i rytuały pogrzebowe od starożytności do czasów współczesnych*, Warszawa 2009, s. 9–15; H. Ogarek-Czój, *Mitologia Korei*, s. 23–28; M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz, *Mitologia indyjska*, s. 5–9.

jące w świecie żywych³. W niektórych wierzeniach każde zjawisko, część natury czy nawet przedmioty codziennego użytku były miejscem zamieszkiwania dusz zmarłych⁴. Ten szczególny szacunek, z jakim traktowano zmarłych, miał wpływ na rozwój wielu sfer życia społecznego, m.in. sztuki⁵, zwyczajów życia codziennego⁶, rytuałów⁷, a w późniejszych okresach dał początek rozwojowi prawa pogrzebowego⁸. Były to regulacje z pogranicza prawa cywilnego, administracyjnego i karnego⁹. Zawierały szczegółowe instrukcje, w jaki sposób należy pochować zmarłych¹⁰, w jakim miejscu i czasie, jak również komu przysługiwało prawo (obowiązek) pochowania zmarłych i jakie były sankcje za naruszenie przyjętych zwyczajów, za zniszczenie grobu lub znieważenie zwłok czy naruszenie dobrego imienia zmarłego¹¹. W wielu religiach kult zmarłych był do tego stopnia rozwinięty, że prawo do godnego pochówku już w czasach starożytnych przysługiwało każdemu (także zdrajcom, przestępcom i żebrakom). Tak m.in. przyjmowano w prawie rzymskim, jednak rozwiązanie to nie było powszechne¹². Szczególne znaczenie, jakie przypisywano zwłokom, miało być także uzasadnieniem dla praktyk nekromanckich. Wierzono, że śmierć niszczy wszystko wokół siebie, także chorobę¹³. Wiara w magiczną moc zwłok ludzkich i związane z nią zabobony utrzymywały się w Europie, w tym na ziemiach polskich, nawet w latach 50. XX wieku¹⁴. Warto zatem zbadać, jak wyglądały regulacje dotyczące pośmiertnej prawnokarnej ochrony zmarłych na ziemiach polskich oraz – na ile to możliwe – ustalić, co zdecydowało o ostatecznym kształcie obowiązujących ongiś regulacji oraz czy regulacje te i determinujące je czynniki również współcześnie pełnią pośrednio funkcję prawotwórczą.

³ H. Ogarek-Czój, *Mitologia Korei*, s. 25–47.

⁴ Ibidem.

⁵ L. Kolankiewicz, *Dziady. Teatr Święta Zmarłych*, Gdańsk 1999, s. 34–35.

⁶ H. Ogarek-Czój, *Mitologia Korei*, s. 25–47; Claudius Praenestinus Aelianus, *Opowiadki rozmaite. Listy wieśniaków*, tłum. M. Borowska, Warszawa 2005, s. 53.

⁷ L. Kolankiewicz, *Dziady...*, s. 34.

⁸ J. Rominkiewicz, *Ateńskie prawo pogrzebowe*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2015, No 3674, Prawo CCCXIX, s. 11–34; M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013, s. 81–112; J. Blok, *Solon's Funerary Laws: Questions of Authenticity and Functions* [w:] J. Blok, A. Lardinois (red.), *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*, Leiden 2006, s. 197–247.

⁹ P. Borecki, M. Winiarczyk-Kossakowska (red.), *Prawo pogrzebowe: wybór źródeł*, Warszawa 2012, s. 7–8.

¹⁰ J. Rominkiewicz, *Ateńskie prawo...*, s. 16–24, 26–31.

¹¹ Ibidem, s. 24–31; M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu...*, s. 275–353.

¹² M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu...*, s. 24; H. Ogarek-Czój, *Mitologia Korei*, s. 30–48; J. Rominkiewicz, *Ateńskie prawo...*, s. 16, 31; R. Tomicki, *Drogi w zaświaty...*, s. 111–112.

¹³ M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu...*, s. 155–166.

¹⁴ A. Fischer, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921, s. 217–224.

1. Przepęstwa przeciwko zmarłym w starożytności

Z uwagi na to, że ustawodawstwa europejskie, w tym polskie, recypowały *ius Romanum*, które swój kształt zawdzięcza częściowo prawu greckiemu, a to z kolei – staroegipskiemu, warto wspomnieć o regulacjach w tych starożytnych porządkach prawnych.

W prawie antycznej Grecji znieważenie zwłok było przestępstwem zagrożonym karą 1000 drachm. Była to kara dwukrotnie wyższa niż za znieważenie osoby żyjącej¹⁵. Przepęstwem było również zniszczenie, znieważenie lub zbezczeszczenie grobu, stosu pogrzebowego, pomnika lub słuza nagrobkowego. Nie wiadomo jednak, jaka groziła za to kara¹⁶.

W rzymskim prawie karnym zbezczeszczenie grobu było przestępstwem zagrożonym różnymi sankcjami karnymi, w zależności od statusu społecznego sprawcy. Przepęstwo znieważenia grobu nie obejmowało wyłącznie grobu jako miejsca spoczynku zmarłego, ale również to, co w nim było, w tym zwłoki ludzkie. Normy sankcjonujące zbezczeszczenie grobu stosowano *per analogiam* do znieważenia zwłok¹⁷.

2. Przepęstwo znieważenia zwłok i grobu w prawie średniowiecznym i nowożytnym

Kultura średniowiecza opierała się na wierze chrześcijańskiej, która przyjmuje założenie, że człowiek składa się z ciała i duszy¹⁸. Po śmierci ciała dusza idzie do nieba albo do piekła¹⁹. Uważano, że ciało jest jedynie nieistotnym etapem w życiu duszy i to jej rozwojowi należy poświęcać życie. Ludzka egzystencja miała skupiać się na umartwianiu ciała, aby przybliżyć duszę do Boga²⁰. Rozpowszechnienie takiej filozofii miało również wpływ na rozwój prawodawstwa w kwestii ochrony zwłok²¹. W Statutach Kazimierza Wielkiego nie przewidywano kary za znieważenie zwłok lub grobu²²; podobnie w ustawodawstwach rycerskich²³. Przepęstwa przeciwko zmarłym nie były również uwzględniane w pierwszych kodyfikacjach, m.in. w Con-

¹⁵ J. Rominkiewicz, *Ateńskie prawo...*, s. 24.

¹⁶ Ibidem, s. 25.

¹⁷ Ibidem, s. 40, 126, 134.

¹⁸ T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1995, s. 19, 22, 151.

¹⁹ M. Kerrigan, *Historia śmierci...*, s. 89–105.

²⁰ Ibidem, s. 265, 385–386.

²¹ Ibidem, s. 385–386.

²² T.K. Kubicki, *Statuty Kazimierza Wielkiego*, Łódź 1995, s. 50.

²³ M. Małecki, *Prawo karne krzyżowców. Kodeks karny z Nabulusu 1120*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2012, s. 1–48.

stitutio Criminalis Carolina²⁴. Podobnie w Statutach Litewskich (1588)²⁵ nie było szczegółowych regulacji odnoszących się do ochrony zwłok i miejsca spoczynku. Warto jednak podkreślić, że w Soborowym Ułożeniu (Соборное уложение)²⁶ tak jak w regulacjach polskich, nie wyszczególniano zachowań skierowanych przeciwko zmarłym jako szczególnych typów przestępstw, jednakże Księga Pierwsza („O bluźniercach i buntownikach kościelnych”; *О Богохульниках и о церковных мятежниках*) była poświęcona przestępstwom przeciwko wierze i Kościołowi, w tym przeszkadzaniu w obrzędach religijnych²⁷. Jak wskazuje Adam Fischer, „w średniowieczu wiara doszła do szczególnej wybujałości i wogóle całej nekromancji, kiedy to powszechnie używano członków zmarłych do różnych praktyk”²⁸. W średniowieczu upowszechniły się również kary mutilacyjne oraz poszerzono ich katalog²⁹.

Na ziemiach polskich ochrona zmarłych przebiegała dwutorowo. Z jednej strony chronione były zwłoki i miejsca ich spoczynku. Kwestie te podlegały regulacjom kościelnym³⁰. Z drugiej strony chroniono dobra niematerialne zmarłego, np. cześć, wizerunek i nazwisko. Kwestia ochrony czci była regulowana już w Statutach Kazimierza Wielkiego z XIV wieku. Wskazano w nich, iż

[...] wszelka nieczystość i szkarada mowy do swarów lud przywodzi. Przeto tacy, którzy języka nie strzegą, od dobrych ludzi mają być oddaleni. Gdyby ktoś języka nie pohamował, a szlachcic szlachcica, równy równego lajałby, nazywając „kurwy synem”, chcemy by jeśli tego natychmiast nie odwoła albo nie dowiedzie prawdy swych słów, za takie szmoczenie zapłacił karę sześćdziesięciu grzywien – tak jakby zabił³¹.

Ochrona dobrego imienia była stosowana głównie w warstwie społecznej zwanej szlachtą (*nobiles*)³². Każdy zarzut naruszający cześć szlachcica traktowany był jako skierowany wobec szlachectwa i określany mianem nagany szlachectwa (*vituperatio nobilitatis*). Zarzut nieszlachectwa mógł być również stawiany wobec nieżyjącego już szlachcica. Szlachcic, któremu postawiono zarzut nieszlachectwa, był zobowiązany do oczyszczenia się z zarzutu (*expurgatio*).

²⁴ J. Kohler, W. Scheel, *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. Constitutio Criminalis Carolina*, Halle 1900.

²⁵ I. Lappo, *Lietuvos Statutas 1588 metų Litovskij statut 1588 goda, t. 2. Tekstas; Litovskij statut 1588 goda*, Kaunas 1938.

²⁶ M. Tichomirow (М. Тихомиров), P. Epifanow (П. Епифанов), *Соборное уложение 1649 года. Учебное пособие для высшей*, Moskwa 1961.

²⁷ T. Fedorszczak, *Przestępstwa przeciwko religii na ziemiach polskich w latach 1918–1998* [w:] J. Koredczuk i in. (red.), *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość*, Wrocław 2008, s. 69.

²⁸ A. Fischer, *Zwyczajne pogrzebowe...*, s. 217.

²⁹ J. Tazbir, *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1993, s. 12–21, 181–191.

³⁰ W. Wójcik, *Prawo cmentarne w Polsce do połowy XIV wieku*, „Polonia Sacra” 1958, nr 10, s. 168.

³¹ T.K. Kubicki, *Statuty...*, s. 52.

³² Szerzej: W. Semkowicz, *Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku*, Lwów 1899.

Ten, któremu sądownie zarzucono nieprawne używanie szlachectwa, zawieszany był w prerogatywach stanu rycerskiego dopóty, dopóki nie uczynił wywodu, tj. nie udowodnił swego pochodzenia. Wywód szlachectwa dokonywał się na sejmiku właściwego województwa, ziemi lub powiatu za pomocą zeznań świadków i dokumentów, na których podstawie rozstrzygał sprawę Trybunał. Oskarżający bezpodstawnie karany był grzywnami; oskarżony, który szlachectwa swego nie dowiódł, tracił dobra w jednej połowie na skarb, w drugiej na delatora (oskarżyciela), a jeżeli majątności ziemskiej nie miał, odsiadywał więzienie. Za zabójstwo lub zranienie szlachcica fałszywego niewolno było pociągać do odpowiedzialności; pozywający o to do sądu podlegał karze pieniężnej lub więzy. Oskarżyciela fałszywego, któremu nawzajem zarzucono nieprawne używanie szlachectwa, w razie niemożności dokonania wywodu, w Koronie karano śmiercią, a na Litwie smagano pod pręgierzem³³.

Postępowania w sprawie nagany szlachectwa i oczyszczenia prowadzone były na terytorium Polski aż do czasów zaborów³⁴.

Warto podkreślić, że procedura oczyszczenia szlachectwa, również po śmierci, miała źródło w *Zwierciadle saskim* (*Sachsenspiegel*). Ustanawiało ono nie tylko pośmiertną ochronę czci (honoru) zmarłego, ale także dopuszczało prowadzenie postępowania i pociągnięcie do odpowiedzialności karnej po śmierci. Według tego aktu jeśli mężczyzna zabije drugiego w samoobronie i nie może z nim pozostać, aby postawić go przed sądem i zostać osądzonym z obawy o swoje życie, to może przyjść bez zmarłego. Jeżeli tak uczyni i przyzna się do czynu, zanim ktokolwiek postawi zarzuty, i złoży propozycję dopełnienia swego prawnego obowiązku, to nie można go skazać na śmierć. Wyrok powinien zawierać najwyższą sądową karę grzywny w granicach zwyczajowo dopuszczalnych dla rodziny zmarłego. Krewnych należy wezwać po pieniądze na następne posiedzenie sądu oraz na drugie i trzecie. Jeśli się jednak nie pojawią, zabójca zatrzyma pieniądze do czasu, aż wniosą pozew o jego odebranie, a on otrzyma immunitet. Nikt nie może wnieść przeciwko niemu pozwu wymagającego wyroku śmierci, gdyż sam zgłosił się w obronie sprawiedliwości, zanim ktokolwiek wniósł oskarżenie. Jeśli jednak ktoś doprowadzi zabitego niepochowanego do sądu, aby złożyć formalną skargę na zabójcę, to musi udowodnić swoje racje przeciwko zmarłemu lub odpowiedzieć życiem za swój czyn. W ten sam sposób należy postawić zmarłego przed sądem, jeśli zginął w wyniku rabunku, kradzieży lub podobnego czynu. Ale jeśli ktoś może skazać zmarłego na podstawie przysięgi siedmiu świadków, to nie musi on oferować walki z nim. Jeżeli jednak

³³ Ibidem, s. 8–9.

³⁴ A. Moniuszko, *O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 2019, t. CXXVI, z. 2, s. 320–321; D. Zawadzki, *Sądownictwo szlacheckie XVI–XVIII wieku w opiniach „panów braci”* (praca magisterska), Białystok 2009, <https://pbc.biaman.pl/Content/11159/PDF/Sadownictwo%20szlacheckie%20XVI-XVIII%20wieku%20w%20opini%20panow%20braci.pdf> [dostęp: 30.03.2024].

krewny zmarłego, kimkolwiek by był, zaferował reprezentowanie go w walce, to w drodze oczyszczenia odrzuci on wszelkie dowody. W takim przypadku powód nie może postawić zmarłego przed sądem bez rozprawy bojowej, chyba że został już wyjęty spod prawa. Tak samo postępuje się z doprowadzeniem do sądu osoby, która została zatrzymana i wezwana na walkę, złożyła przysięgę i zabezpieczenie, że stawi się przed sądem, a potem nie stawiała się w wyznaczonym terminie, o czym wspomniano powyżej. Ktokolwiek wykupi życie lub rękę utracone na mocy wyroku sądu, zostaje pozbawiony jakichkolwiek praw i przywilejów. W ten sam sposób można bronić zmarłego, jeśli ktoś postawi mu zarzuty³⁵.

Nietypową regulacją związaną z prawnokarną ochroną zwłok ludzkich była *Constitutio Criminalis Theresiana* z 1767 r.³⁶, obowiązująca na terenach pierwszego zaboru austriackiego³⁷. W art. 44 określała ona szczegółowo procedurę pochówku tych, którzy zginęli w więzieniu lub zostali straceni za swoje występki. W procedurze tej uzależniono obowiązek pochówku zmarłego od dwóch przesłanek: rodzaju popełnionego przestępstwa oraz wyznania. W razie wątpliwości w kwestii wyznania sprawcy rozstrzygać miała władza duchowna (*Ausspruch der geistlichen Behörde zu überlassen*). Z kolei w art. 74 § 1 przyjęto, że najbardziej obrzydliwy występki nieczystości wobec natury, czyli grzech sodomicki, popełniany jest przede wszystkim przez człowieka ze zwierzętami lub martwymi ciałami (*As abscheulichste Laster der Unkeuschheit wider die Natur, oder sodomitische Sünd wird verübt erstlich: wenn von einem Menschen mit dem Viehe, oder toden Körpern*). Był to jedyny przykład bezpośredniej penalizacji zachowań nekrofilskich na ziemiach polskich³⁸. Warto podkreślić, że poważniejszą kradzieżą był napad na kościół (*zu welchen schwereren Diebstählen zwar auch vornehmlich der Straffen-und Kirchenraub gehörig*), określony jako samodzielny typ przestępstwa w art. 95. W komentarzu do tego przepisu nie odwoływano się jednak do naruszenia zwłok ludzkich lub kradzieży ze zwłok lub miejsca spoczynku. W art. 104 wskazano zaś, że jeżeli zdarzy się jakiś zły czyn, który ze względu na swą niegodziwość zasługuje na surową karę, ale albo nie jest w ogóle, albo nie jest dostatecznie wyraźnie określony w tym akcie prawnym, to należy w tym

³⁵ M. Dobozy, *The Saxon Mirror. A „Sachsenspiegel” of the Fourteenth Century*, Philadelphia 2014, s. 88–97.

³⁶ *Constitutio criminalis Theresiana, oder, Der Römisch-Kaiserl. zu Hungarn und Böheim ꝛc. ꝛc. Königl. Apost. Majestät Mariä Theresiä, Erzherzogin zu Oesterreich, ꝛc. ꝛc. Peinliche Gerichtsordnung*, Wiedeń 1769.

³⁷ S. Salmonowicz, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu: z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII–XIX w.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1971, nr 2, s. 52–54.

³⁸ M. Berent, *O wątpliwych podstawach karalności tzw. nekrofilii właściwej w Polsce. Zarys stanowiska własnego na tle art. 262 k.k.* [w:] M.H. Kowalczyk, A. Kinas-Zalewska (red.), *Zbrodnia, kara, nadzieja. Wybrane niektóre rodzaje przestępstw, ich aspekty prawne i resocjalizacyjne*, Jastrzębie Zdrój 2012, s. 106–108.

przypadku osądzić stopień grożącego niebezpieczeństwa, zamiar sprawcy, skutki tego zachowania i sprawcę ukarać.

Po 1795 r. na ziemiach polskich obowiązywał austriacki, niemiecki i rosyjski porządek prawny. Wyraźne zainteresowanie statusem prawnym zwłok, a co za tym idzie – ich prawną ochroną, pojawiło się w epoce nowożytnej³⁹. W XVIII wieku powstało wiele idei i koncepcji mających wpływ na prawo⁴⁰. Kilka rozwiązań zaproponowanych przez oświeceniowych myślicieli zostało wprowadzonych do XIX-wiecznych kodyfikacji⁴¹, w tym do obowiązujących na ziemiach polskich: Landrechtu Pruskiego z 1794 r., Kodeksu karnego pruskiego z 1851 r., Kodeksu karnego Rzeszy Niemieckiej z 15 maja 1871 r., Powszechnego kodeksu karnego o zbrodniach i karach z 1787 r., Zbioru ustaw o karach dla Galicji Zachodniej z 1796 r., Księgi ustaw na zbrodnie i ciężkie policyjne przestępstwa z 1803 r., austriackiego Kodeksu karnego z 27 maja 1852 r. oraz Kodeksu karzącego Królestwa Polskiego, Zводу Praw Imperium Rosyjskiego i Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych, które to regulacje zostaną poddane analizie w dalszej części artykułu.

3. Regulacje obowiązujące na ziemiach polskich w XIX wieku

3.1. Regulacje w zaborze pruskim

Landrecht Pruski z 1794 r.

Pod koniec epoki Oświecenia utrzymano w mocy kary mutylacyjne, tj. związane z fizycznym naruszeniem ciała człowieka lub jego zwłok⁴². W § 47 Landrechtu Pruskiego z 1794 r. (*Allgemeines Landrecht für die Königlich Preussischen Staaten*) wskazano, że określone w ustawie rodzaje kary śmierci są zaostrzane przez przeciągnięcie zwłok na miejsce egzekucji lub publiczne wystawienie zwłok⁴³. Jednakże

³⁹ A. Drążkowska (red.), *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*, Toruń 2015, s. 13–16; K. Justyniarska-Chojak, *Pamięć o zmarłych w siedemnastowiecznych testamentach mieszczkańskich z terenu Małopolski* [w:] A. Jankowski (red.), *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej. Cykl. 2. Nie wszystkie umrę. Pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej*, Bydgoszcz 2015, s. 38–49; A. Czyż, *Pacowska „pompa funebris” – pamięć o zmarłych jako element propagandy rodu* [w:] A. Jankowski (red.), *Cywilizacja...*, s. 93–112; M. Jarczykowska, *Przy pogrzebach rzeczy i rytmy. Funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku*, Katowice 2012, s. 7–259.

⁴⁰ K. Sójka-Zielińska, *Idea „kodyfikacji” w kulturze prawnej europejskiego oświecenia*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2010, nr 10(1), s. 7–21.

⁴¹ J. Halberda, *Historia prawa sądowego. Repetytorium*, Warszawa 2006, s. 100–102, 178–181.

⁴² J. Strauss, *Human Remains. Medicine, Death, and Desire in Nineteenth-century Paris*, New York 2012, s. 17.

⁴³ C. Koch, *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten: unter Andeutung der obsoleten oder aufgehobenen Vorschriften und Einschaltung der jüngeren noch geltenden Bestimmungen, herausgegeben und mit Kommenrtar in Anmerkungen*, Berlin 1856.

w § 99 ustalono, że w przypadku, gdy ktoś uznany za winnego zdrady stanu uniknął kary cielesnej poprzez ucieczkę lub zmarł przed wykonaniem wyroku, oprócz innych kar związanych z honorem i majątkiem zostanie wykonana również kara cielesna, która uległa przepadkowi, którą należy wykonać na jego portrecie (*an seinem Bildnisse*)⁴⁴. Można z tego wnioskować, że pierwszeństwo przyznano nienaruszalności zwłok przed realizacją sprawiedliwościowego (odwetowego) celu prawa⁴⁵.

Warto również zwrócić uwagę na przyznanie pośmiertnej ochrony spokoju zmarłego w § 220 poprzez karalność jego przywoływania (*Citiren der Verstorbenen*). W regulacji tej uwidacznia się powiązanie religii z państwem, gdyż wskazany paragraf został umiejscowiony wśród przestępstw przeciwko szacunkowi wobec państwa lub społeczeństwa (*Verletzungen der Ehrfurcht gegen den Staat oder das Publicum*), ale w wyodrębnionym podrozdziale „Nadużycie religii w celu oszustwa” (*Mißbrauch der Religion zu Gaukeleyen*).

W Landrechcie utrzymano również regulacje związane z pośmiertnym dochodzeniem odszkodowania oraz oczyszczenia honoru. W §§ 603–606 wskazano, że jeżeli sprawca umrze przed wypłaceniem prywatnego odszkodowania, to jego spadkobiercy zobowiązani są jedynie do zapłaty rzeczywistego odszkodowania. Jednakże honor obrażonego musi zostać uznany przez sędziego za nienaruszony; i to, w zależności od okoliczności, zostanie upublicznione kosztem majątku strony, która dopuściła się przestępstwa. Natomiast spadkobiercy pokrzywdzonego, jeżeli zmarł on przed otrzymaniem zadośćuczynienia, ale po wszczęciu procesu, mogą żądać zadośćuczynienia na pamiątkę ich spadkodawcy. W zakresie, w jakim zniewaga dotyczy także spadkobierców, stosuje się przepisy zawarte w podrozdziale „O urazach bezpośrednich i pośrednich”⁴⁶.

W Landrechcie ustawodawca przyjął również szczegółowe rozwiązania odnoszące się do ochrony ciał dzieci martwo urodzonych. Z § 737 – zgodnie z którym kobiety, które zmarły w czasie ciąży i przed porodem, nie mogą być pochowane, dopóki nie zostaną podjęte środki niezbędne do ratowania dziecka w łonie matki – wynika, że

---

⁴⁴ W § 1456 wskazano, że oszukańczy bankier, jeśli umrze lub ucieknie przed wykonaniem kary, zostaje uznany za niehonorowego, a jego portret zostaje przybity do szubienicy.

⁴⁵ S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1957, s. 89.

⁴⁶ § 564. „Zniewagi wyrządzone całej wspólnotie, korporacji lub rodzinie mogą być upomiane przez poszczególnych jej członków, o ile szkoda ich dotyczy”. § 565. „Mąż, ojciec i opiekun, chociażby sam nie doznał zniewagi, może w jego imieniu ukarać przed sądem krzywdę wyrządzoną swojej żonie, dzieciom lub osobom pozostającym pod jego opieką”. § 566. „Zniewagi wyrządzone domownikom i służbie w stosunku do ojca domownika lub pracodawcy należy jednocześnie uważać za zniewagę wobec tego ostatniego”. § 567. „Przełożeni obrażają swoich podwładnych, gdy ci drudzy są obrażani za wykonywanie poleceń pierwszego”. § 568. „Osoba pokrzywdzona pośrednio może żądać naprawienia szkody i ukarania, chociażby osoba pokrzywdzona bezpośrednio nie może lub nie chce złożyć skargi na krzywdę” (wszystkie tłumaczenia przywoływanych przepisów – M.N.).

życie ludzkie (we wskazanym przykładzie *nasciturusa*) było wartością nadrzędną nad prawem do pochówku i nienaruszalności zwłok. Z kolei § 949 stanowiący, że jeśli osłabiona kobieta odkryła swoją ciążę, ale urodzenie jest wbrew przepisowi § 944⁴⁷ trzymane w tajemnicy, a dziecko, które urodziło się martwe lub zmarło w ciągu czterech i dwudziestu godzin od urodzenia, zostało potajemnie zabrane bez pochówku kościelnego, podlega karze 6 miesięcy więzienia. We wskazanym przepisie nacisk został położony na pochówek zgodnie z obrzędem kościelnym, tj. na wartości religijne, ale także prawo do pochówku zmarłego dziecka.

Ustawodawca pruski wyróżnił też szczególny, kwalifikowany typ kradzieży z okolicznościami obciążającymi (*Mit erschwerenden Umständen*). W § 1152 wskazano, że w przypadku kradzieży z grobów lub zwłok należy zastrzyć karę za kradzież pospolitą w postaci kar cielesnych, ale bez przedłużania czasu jej trwania. Z kolei § 1153 podkreślał, że tej samej karze i usunięciu z urzędu podlega grabarz, który sam kradnie zwłoki. Kolejno w § 1154 zaznaczono, iż jeżeli inne osoby kradną zwłoki, powinny na żądanie krewnych zmarłego zostać ukarane jak sprawcy szkody. Natomiast § 1155 przewidywał, że nawet jeśli żaden krewny nie żąda kary za kradzież zwłok, to nadal obowiązuje kara pozbawienia wolności od ośmiu dni do czterech tygodni. Rozwiązanie to było wyjątkowe, gdyż statuowało surowszą odpowiedzialność sprawcy od możliwego następstwa, tj. opartą na założeniu, że gdyby zmarły miał krewnych, to należne byłoby im odszkodowanie, a jeśli owego kompensacyjnego środka nie da się zastosować, to kara ulega zastrzeżeniu⁴⁸.

Potwierdza to niejednolitość przy określaniu przedmiotu ochrony zachowań karalnych kierowanych przeciwko zwłokom ludzkim i pośmiertnej ochronie dóbr osobistych. Z jednej strony przyznane zostało prawo do ochrony honoru nawet po śmierci, z drugiej – ciało zmarłego było traktowane w kategorii rzeczy. W przepisach dotyczących zmarłych często nawiązywano do religii. Zwrócono uwagę na specyfikę statusu prawnego zwłok ludzkich i prawa do pochówku, które nie miało charakteru bezwzględnego i w ramach sankcji prawnokarnej mogło zostać odebrane. Nadal jednak zwłoki na gruncie prawnym traktowane były w kategorii rzeczy.

Kodeks karny pruski z 1851 r.

W Kodeksie karnym Prus z 1851 r. utrzymano karę śmierci i kary mutylacyjne. Zauważalna była jednak zmiana w traktowaniu zwłok jako przedmiotu wykonania

---

⁴⁷ „Poród należy uznać za tajny, jeżeli w czasie porodu nie poproszono o pomoc położnej lub nie uczestniczy w nim żadna inna szanowana kobieta” (*Die Niederkunft ist für verheimlicht zu achten, wenn zur Zeit der Geburt keine Hebamme um Beystand ersucht, und auch keine andre ehrbare Weibsperson dabey zugezogen worden*).

⁴⁸ W. Wolter, *Z rozważań nad kwalifikowanymi typami przestępstw*, „Prokuratura i Prawo” 1972, nr 8–9, s. 28.

kary. Podkreślono też konieczność poszanowania praw bliskich straconemu przestępcy⁴⁹. W § 9 wskazano, że „zwłoki straconego krewnym jego na ich żądanie dla pochowania skromnego bez wszelkich okazałości wydanemi być mają”⁵⁰.

Zmiana nastąpiła w kwestii kwalifikacji przestępstw zaboru zwłok i niszczenia grobów, które w Landrechcie były czynami przeciwko mieniu. W akcie tym były już zachowaniami przeciwko religii. W § 137 zapisano, że

[...] kto nie mając do tego prawa, zwłoki ludzkie albo ich części, z pod dozoru prawo do tego mających osób zabiera, jak również kto nie mając prawa, groby burzy lub uszkadza lub na takowych szkalujące płochości dokonywa, więzieniem od miesiąca do lat dwóch ukaranym być powinien. Jeżeli czyn ten miał zysk na celu, jednocześnie czasowy zakaz wykonywania praw obywatelskich honorowych wyrzec należy.

Odstąpiono tym samym od traktowania zwłok ludzkich w kategorii rzeczy⁵¹. Warto zauważyć, że § 186 w brzmieniu

[...] kto bez zawiadomienia Władzy zwłoki grzebie albo ukryje, karą pieniężną do 200 talarów, albo więzieniem do miesiąca sześciu ukaranym. Będzie kara więzienia do lat dwóch wyrzeczoną, gdy matka zwłoki świeżo narodzonego dziecka nie w małżeństwie spółzonego bez zawiadomienia Władzy pogrzebie albo ukryje [...]

umieszczono w rozdziale przestępstw przeciwko życiu. Uwidacznia to częściowe odejście przez ustawodawcę od traktowania niektórych zachowań wykonywanych na zwłokach jako skierowanych przeciwko religii⁵². Podobne rozwiązanie przyjęte zostało również m.in. we francuskim Code pénal z 1810 r.⁵³

⁴⁹ F. Zoll, *Prawo cywilne*, t. I, Poznań 1931, s. 49.

⁵⁰ *Kodex karny dla państw pruskich z roku 1851. Ze zmianami, jakie przez ustawy z dnia 9 marca 1853 r. z dn. 14 kwietnia 1856 r. i z dn. 30 maja 1859 r. poczynione w nim zostały tudzież Ustawa przechodnia, Kodex rzeczony wprowadzająca i Ustawy, takową uzupełniające, lub zmieniające niemniej Ustawy, z Kodexem Karnym w związku będące*, Warszawa 1862, s. 18.

⁵¹ *Ibidem*, s. 60.

⁵² *Ibidem*, s. 73.

⁵³ *Livre III. – Des crimes, des délits et de leur punition. Partie spéciale du code pénal (Zbrodnie, występki i ich kara). Titre II – Crimes et délits contre les particuliers [Przestępstwa przeciwko osobom prywatnym (fizycznym)]. Chapitre I – Crimes et délits contre les personnes [Przestępstwa przeciwko człowiekowi]. Section VI – Crimes et délits tendant à empêcher ou détruire la preuve de l'état civil d'un enfant, ou à compromettre son existence – enlèvement de mineurs. – infraction aux lois sur les inhumations [Przestępstwa utrudniające ustalenie stanu cywilnego małoletniego lub zagrażające jego życiu, kradzież na małoletnich, naruszenie przepisów dotyczących pochówków]. Art. 360. „Ktokolwiek dopuści się naruszenia grobów lub pochówków, podlega karze pozbawienia wolności od trzech miesięcy do jednego roku i karą grzywny w wysokości od szesnastu do dwustu franków; bez uszczerbku dla kar za przestępstwa lub wykroczenia, które byłyby z tym związane” [Sera puni d'un emprisonnement de trois mois à un an, et de seize francs à deux cents francs d'amende, quiconque se sera rendu coupable de violation de tombeaux ou de sépultures ; sans préjudice de peines contre les crimes ou les délits qui seraient*

Kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z 15 maja 1871 r.

Kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z 1871 r. penalizował zbezczeszczenie zwłok i grobu w §§ 168⁵⁴, 189⁵⁵ i 367 ust. 1 i 2⁵⁶. Zachowania z §§ 168 i 189 były przestępstwami, a z § 367 – wykroczeniem.

Różne były ustawowe przedmioty ochrony poszczególnych przestępstw i wykroczeń. Przestępstwo z § 168 umieszczone zostało w rozdziale XI „Występki przeciwko religii” (*Straftaten, welche sich auf Religion und Weltanschauung beziehen*)⁵⁷. Przedmiotem ochrony były uczucia religijne najbliższych zmarłego, wolność wyznania lub wolność sumienia. Z kolei przestępstwo z § 189 umiejscowiono w rozdziale XIV „Zniewaga” (*Beleidigung*)⁵⁸, z czego można wnioskować, że przedmiotem ochrony były cześć i dobre imię osoby zmarłej. Z kolei rozdział XXII „Wykroczenia” (*Uebertretungen*)⁵⁹ w ogóle nie różnicował czynów karalnych według rodzaju.

Czynnościami sprawczymi były: zabranie ciała zmarłego spod opieki osób uprawnionych, uszkodzenie lub zburzenie grobu, dopuszczenie się obelżywej swawoli na grobie (§ 168), znieważenie pamięci osoby zmarłej (§ 189), przedwczesny pochówek zwłok, usunięcie zwłok z grobu lub innego miejsca spoczynku albo zabranie części ciała zmarłego spod dzierżenia osób mających do tego prawo lub inne naruszenie przepisów prawa pogrzebowego (§ 367 ust. 1 i 2). Warto zaznaczyć, że wskazane przepisy nie obejmowały ograbienia zwłok lub grobu, tj. zaboru innych przedmiotów niż zwłoki ludzkie lub ich części.

Przestępstwo z § 168 miało charakter materialny. Wątpliwość w tym względzie budzi znamię czasownikowe „dopuszczenie się obelżywej swawoli” (*beschimpfenden Unfug verübt*), przy czym swawolę rozumiano jako zachowanie nielicujące z powagą należną zmarłym, grobom lub innym miejscom wiecznego spoczynku. Owa czynność

---

jointe à celui-ci]. Code pénal de l'empire français. Edition conforme à celle de l'imprimerie impériale, Paris 1810, s. 52–53.

⁵⁴ § 168. *Wer unbefugt aus dem Gewahrsam des Berechtigten den Körper oder Teile des Körpers eines verstorbenen Menschen, eine tote Leibesfrucht, Teile einer solchen oder die Asche eines verstorbenen Menschen wegnimmt oder wer daran beschimpfenden Unfug verübt, wird mit Freiheitsstrafe bis zu drei Jahren oder mit Geldstrafe bestraft.* P. Daude, E. Daude, *Das Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871*, Berlin 1920, s. 178.

⁵⁵ § 189. *Wer das Andenken eines Verstorbenen verunglimpft, wird mit Freiheitsstrafe bis zu zwei Jahren oder mit Geldstrafe bestraft.* Ibidem, s. 214.

⁵⁶ § 367. *Mit Geldstrafe bis zu fünfzig Thalern oder mit Haft wird bestraft: wer ohne Vorwissen der Behörde einen Leichnam beerdigt oder bei Seite schafft, oder wer unbefugt einen Theil einer Leiche aus dem Gewahrsam der dazu berechtigten Personen wegnimmt; wer den polizeilichen Anordnungen über vorzeitige Beerdingungen entgegenhandelt.* Ibidem, s. 488.

⁵⁷ Ibidem, s. 177.

⁵⁸ Ibidem, s. 214.

⁵⁹ Ibidem, s. 488.

sprawcza powinna była cechować się nakierowaniem działania sprawcy na obrazę sfery *sacrum*, w przeciwieństwie do pozostałych form zjawiskowych.

W § 189 zapisano, że „kto pamięć osoby zmarłej znieważa przez to, że wiedząc, iż tak nie jest, przytacza lub rozgłasza fakt nieprawdziwy, który mógłby wzbudzić ku tej osobie, gdyby żyła, pogardę lub poniżyć ją w opinii publicznej, podlega karze”⁶⁰.

3.2. Regulacje w zaborze rosyjskim

Kodeks karzący Królestwa Polskiego z 1818 r.

Jak wspomniano, regulacje rosyjskie naruszenie sfery *sacrum*, w tym cmentarzy, pierwotnie uznawały za naruszenie Kościoła i religii. Objęcie ochroną dóbr kościelnych znalazło wyraz m.in. w Soborowym Ułożeniu. Późniejsze regulacje rosyjskie wyodrębniały już zachowania naruszające zwłoki ludzkie i miejsca ich spoczynku jak oddzielne typy przestępstw. W dziale VI Kodeksu karzącego Królestwa Polskiego z 1818 r. („O występkach przeciwko porządkowi publicznemu i urządzeniom krajowym”) w art. 308 wskazano, że „kto publicznie pomniki, cmentarze, grobowce, posągi, ozdoby kraiove zeksztalca i uszkadza, ten na karę zamknięcia w domu aresztu publicznego od dni 8 do miesięcy 3 lub na karę pieniężną od 40 do 500 złp. zasłużył”⁶¹. Widać zatem, że ustawodawca rosyjski we wskazanej regulacji nie traktował naruszenia zwłok jako naruszających religię, lecz jako ład i porządek społeczny. Warto podkreślić, że ochrona prawnokarna przewidziana dla cmentarzy i ozdób krajowych została zrównana. Miejsca pochówków uznano za podlegające władzy świeckiej, a nie kościelnej. Świadczy to o dążeniu do ograniczenia pozycji Kościoła i jego władztwa. Z drugiej strony przyznanie ochrony pośmiertnej wszystkim pochowanym wskazuje na szczególne znaczenie kultu zmarłych w kulturze rosyjskiej. Regulacja ta pozostaje zbliżona treściowo do francuskiego Kodeksu karnego z tego okresu, jednak przedmiot ochrony został skategoryzowany odmiennie, co może sugerować wpływy francuskie związane z powstaniem Księstwa Warszawskiego.

Zwód Praw Imperium Rosyjskiego z 1835 r.

Zwód Praw Imperium Rosyjskiego (Свод законов Российской империи) zawierał szczegółowe regulacje poświęcone zachowaniom naruszającym zwłoki lub miejsca ich spoczynku. Umiejscowione były one w księdze IV „O świętokradztwie,

⁶⁰ J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wrocław 2010, s. 71.

⁶¹ *Kodex karzący dla Królestwa Polskiego: z dodaniem praw kryminalnych później uchwalonych, rejestru porządkowego i alfabetycznego, przypisków wskazujących artykuły związek z sobą mające*, Warszawa 1830, s. 69.

rozkopywaniu grobów i rabowaniu zwłok” (*О святотатствѣ, разрытіи могилъ и ограбленіи мертвыхъ тѣлъ*). Pierwotnie były to art. 268 i 269⁶². Po nowelizacji z 1845, 1885 i 1906 r. przestępstwa rozkopywania grobów w celu ich okradzenia oraz niszczenia i uszkodzania grobów zostały przeniesione do art. 234 i 235⁶³. Art. 234 (wcześniej 268) stanowił, że za rozkopywanie grobów w celu okradzenia zmarłych (*для ограбленія мертвыхъ*) sprawcy skazani są na karę pozbawienia wszystkich specjalnych, osobistych i przyznanych przez państwo praw i świadczeń oraz przeniesienia do oddziałów więziennych na okres od 2,5 do 6 lat⁶⁴. Z kolei art. 235 (dawniej 269) głosił, że za zniszczenie lub uszkodzenie nagrobków, pomników lub zewnętrzne uszkodzenie grobów (*наружное повреждение могилъ*), gdy dzieje się to ze złej woli wobec osób w nich pochowanych lub ich rodzin (*когда сіе сдѣлано по злобному противъ погребенныхъ въ сихъ могилахъ или противъ семействъ ихъ чувству*), sprawca podlega karze pozbawienia wolności na okres od 4 do 8 miesięcy. Gdy czyn ten jest dokonany z czystej bezmyślności, na sprawcę nakładana jest kara pieniężna w wysokości nie większej niż pięćdziesiąt rubli. W każdym wypadku sprawca zobowiązany jest naprawić na własny koszt zniszczone przez siebie zabytki. Ustawowym przedmiotem wskazanych przestępstw była wiara (religia)⁶⁵. Warto podkreślić, że przestępstwo z art. 235 (269) cechowało się zamiarem kierunkowym, tj. mogło być popełnione wyłącznie w złej woli wobec zmarłego lub jego rodziny⁶⁶. Regulacja ta uwidacznia, że rodzajowym (ubocznym) przedmiotem ochrony był nie tylko sam zmarły i jego fizyczne pozostałości, ale także jego najbliżsi, a dokładniej ich uczucia wobec zmarłego. Szczególnym rozwiązaniem jest również karanie czynów nieumyślnych (bezmyślnych), tj. sytuacji, w których sprawca nie zdaje sobie sprawy, że uszkodza grób lub niszczy pomnik. Omawiane przepisy są rewolucyjne nawet w odniesieniu do współczesnych ustawodawstw. Łączą w ochronie zmarłych pierwiastek religijny z wartościami pozareligijnymi, takimi jak dobra zmarłego i jego bliskich. Regulacja to uzależniała odpowiedzialność prawnokarną od następstwa wymagającego dokonania przez sąd karny ustaleń w kwestii naruszenia uczuć bliskich

⁶² *Сводъ законовъ Россійской имперіи: повеліемъ Государя Императора Николая Павловича составленный*, t. XV, Petersburg 1833, s. 72.

⁶³ *Сводъ законовъ Россійской имперіи: повеліемъ Государя Императора Николая Павловича составленный*, t. XV, Petersburg 1857–1868, s. 89.

⁶⁴ Artykuł opatrzonej został komentarzem: „Postanowienia tego artykułu nie mają zastosowania do wykopalisk starożytnych mogił lub kurhanów podejmowanych w celu znalezienia zabytków lub w celu uprawy ziemi, na której się one znajdują, lub w innym godziwym zamiarze” (*Постановленія сей статьи не относятся къ разрытію старинныхъ могилъ или кургановъ, предпринимаемому для отысканія древностей, или же съ цѣдію обработанія земли, на коей они находятся, или иною равно непротивозаконною*).

⁶⁵ Część druga. O zbrodniach przeciw wierze i o łamaniu przepisów ją chroniących (*О преступленіяхъ противъ вѣры, и о нарушеніи ограждающихъ оную постановленій*).

⁶⁶ E. Kruczoń, *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych*, „Prokuratura i Prawo” 2011, nr 2, s. 45–47.

zmarłemu, powodując jej wątpliwą implementowalność⁶⁷. Co więcej, wyodrębniono typ przestępstwa nieumyślnego niszczenia nagrobków, pomników lub rozkopania grobów, w których odpowiedzialność karna zależała jedynie od świadomości co do przedmiotu czynności wykonawczej, a nie zamiaru sprawcy, jak w typie podstawowym. Tym samym swoją rzetelnością wyprzedzała rozwiązania przyjmowane w innych krajach. Potwierdza to choćby współczesne orzecznictwo opowiadające się za przyznaniem pośmiertnej ochrony zmarłym pośrednio, poprzez naruszenie dóbr osobistych jego najbliższych⁶⁸.

Zwód Praw zawierał również szczegółowe regulacje związane z naruszeniem przepisów o chowaniu zmarłych, określonych w dziale VIII („O zbrodniach i wykroczeniach przeciwko dobru publicznemu i przyzwoitości”) rozdziale III („O naruszeniu przepisów o chowaniu zmarłych”; *О нарушении правил для погребения мертвых*). Stosownie do art. 859 „duchowny, który chowa zwłoki w mieście w pobliżu kościoła, a nie na cmentarzu do tego przeznaczonym, a także który uchyla się od pochowania zmarłego bez uzasadnionej przyczyny, podlega karze korygującej na polecenie przełożonych duchowych”. Z kolei art. 860, stanowił, że „kto chowa zmarłego przed sądowo-lekarskim badaniem zwłok w okolicznościach, w których ustawa tego nie dopuszcza, podlega lub karze pieniężnej nieprzekraczającej trzystu rubli, lub aresztowi na okres od trzech tygodni do trzech miesięcy. Jeżeli jednak zostanie udowodnione, że zrobił to z zamiarem zatarcia śladów morderstwa, to w tym przypadku, w zależności od okoliczności sprawy, podlega karze jako współsprawca popełnionego morderstwa lub jego ukrywacz, zgodnie z zasadami określonymi niniejszym Kodeksie”⁶⁹.

W regulacji tej zarysowuje się ponownie problem wielorakości w określeniu ustawowym przedmiotu ochrony przestępstw wykonywanych na zwłokach⁷⁰. Z jednej strony jako przedmiot ochrony wskazano religię, z drugiej – porządek publiczny⁷¹. Wśród regulacji ujawniono również inne przedmioty ochrony, takie jak nienaruszalność zmarłego i miejsca jego spoczynku oraz uczucia jego najbliższych. Warto zwrócić uwagę, że jako szczegółowy ustawowy przedmiot ochrony wskazano przepisy o chowaniu zmarłych, tj. określono prawo jako przedmiot chroniony sam

---

⁶⁷ J. Kochanowski, *Przestępstwa kwalifikowane przez następstwa w kodeksie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 1972, nr 1, s. 67–68.

⁶⁸ Wyrok ETPC z 9 grudnia 2014 ws. Dzhugashvili vs. Rosja (41123/10); wyrok ETPC z 21 listopada 2013 ws. Putistin vs. Ukraina (16882/03); wyrok ETPC z 12 stycznia 2016 ws. Genner vs. Niemcy (55495/08); wyrok SA w Warszawie z 19 września 2018 r., sygn. VI ACa 595/17, LEX nr 2593593; wyrok SN z 10 lutego 2016 r., sygn. I CSK 231/15, OSNC-ZD 2017/3/50.

⁶⁹ *Сводъ законовъ Россійской имперіи*, t. XV, Petersburg 1857–1868, s. 62.

⁷⁰ R. Stefański, *Przestępstwo znieważenia zwłok, prochów ludzkich lub grobu (art. 262 k.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 2004, nr 10, s. 22.

⁷¹ J. Makarewicz, *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932, s. 133.

w sobie. Choć takie rozwiązanie wydaje się eliminować problem w sprecyzowaniu przedmiotu ochrony penalizowanych zachowań, to jednocześnie rozwiązanie to nie jest stosowane w Polsce (występuje m.in. w regulacji meksykańskiej)⁷². Potwierdza to jedynie, przy założeniu rzetelności całej regulacji, istnienie sporu i niejedności w określeniu przedmiotu ochrony omawianych przestępstw.

Kodeks Kar Głównych i Poprawczych z 1845 r.

Przestępstwa wykonywane na zwłokach w Kodeksie Kar Głównych i Poprawczych (Уложение о наказаниях уголовных и исправительных), podobnie jak w Zwodzie Praw, zostały wyodrębnione jako szczególne typy przestępstw w dwóch miejscach. W rozdziale IV („O świętokradztwie, pogwałceniu grobów i obdarcu trupów”) w art. 246 i 247 kryminalizowane były: pogwałcenie grobów w celu obdarcie trupów lub znieważenia zmarłego (art. 246) oraz zniszczenie lub uszkodzenie nagrobków i zewnętrzne uszkodzenie grobów, gdy powodem tego była nienawiść ku zmarłemu lub jego rodzinie (art. 247)⁷³. Z kolei w dziale VIII („O przestępstwach i wykroczeniach przeciw publicznemu porządkowi i urządzeniom policyjnym”) oddziale III („Naruszenie przepisów chroniących zmarłych”) w art. 538–545 ustalono, że karze podlega:

- kto pochowa zmarłego bez właściwego pozwolenia (art. 538),
- kto nie zakopie przy pogrzebaniu ciała zmarłego w głębokości istniejącymi przepisami oznaczonej oraz nie usypie mogiły do przypisanej wysokości (art. 539),
- duchowny, który pochowa zmarłego w mieście przy kościele, a nie na wyznaczonym na to cmentarzu, lub który od pochowania zmarłego się uchyła bez prawnych do tego powodów (art. 540),
- kto bez pozwolenia władzy odgrzebie pochowane ciało dla przewiezienia go na inne miejsce (art. 541),
- ktoby w przypadku urządzenia nowego cmentarza bez szczególnego pozwolenia władzy odgrzebuje znajdujące się na dawnym trumny i ciała zmarłych dla przeniesienia ich w inne miejsce, albo dawny cmentarz na rolę obrócił lub innym jakimkolwiek sposobem pozostałe na nim mogiły niszczył (art. 542),
- kto przed upływem przepisanego w tym względzie czasu (trzech dni od przekonania się o zaszłej śmierci), odjąwszy przypadki prawem oznaczone zmarłego pochowa (art. 543)⁷⁴,

⁷² Rozdział XVII („Naruszenie przepisów dotyczących pochówków i ekshumacji”; *Violación de las leyes sobre inhumaciones y exhumaciones*) Kodeksu karnego Meksyku. *Código Penal Federal* (Diario Oficial de la Federación el 14 de agosto de 1931, DOF 08-05-2023).

⁷³ Kodeks Kar Głównych i Poprawczych, Warszawa 1847, s. 163–165.

⁷⁴ Dalsza część przepisu stanowi: „Gdyby zaś okazało się następnie, że pochowany przed upływem tego czasu człowiek zastawał w letargu lub w stanie pozornej śmierci i w skutek przedwczesnego pogrzebu umarł, winny, jeżeli jest Chrześcijańskiego wyznania, oprócz kar powyższej oznaczonych, ulegnie też pokucie kościelnej, podług zarządzenia swej duchownej zwierzchności”.

– pochowanie zmarłego, w przypadku gdy tego istniejące przepisy nie pozwalają przed odbyciem sądowo-lekarskiego obejrzenia, w tym gdy nastąpiło to w zamiarze zatarcia śladów zabójstwa (art. 544), jak również,

– kto z zagranicy do miast pogranicznych ciało zmarłego z jednej guberni do drugiej lub z jednego powiatu do drugiego przewozi (art. 545)⁷⁵.

W przypadku przestępstw z rozdziału IV, tak jak w Zwodzie Praw, wyodrębniono typy uprzywilejowane wskazanych wyżej przestępstw, tj. „pogwałcenie grobu nie w celu obdarcia trupa, ani też dla znieważenia zmarłego, lecz w skutku zabobonu lub bez żadnego złego zamiaru, ze swawoli lub w stanie opilstwa”. Podobnie jak w Zwodzie Praw wskazano, że art. 246 nie stosuje się do wykopalisk starożytnych mogił lub kurhanów podejmowanych w celu znalezienia zabytków lub w celu uprawy ziemi, na której się one znajdują, lub w innym godziwym zamiarze. Również art. 247 zawierał typ uprzywilejowany w postaci zniszczenia lub uszkodzenia nagrobków, lub zewnętrznego uszkodzenia grobów popełnione lekkomyślnie. Modyfikacja typu podstawowego następowała tu po stronie podmiotowej⁷⁶. W przepisie tym zaznaczono też, że za zabór nagrobka lub zewnętrznych jego ozdób winny ulegnie wyższym w zakresie karom za kradzież w art. 1160⁷⁷ oznaczonym.

W porównaniu z regulacją Zводу Praw regulacja poświęcona ochronie zmarłych i miejscu ich spoczynku w Kodeksie Kar Głównych i Poprawczych uległa poszerzeniu, zwłaszcza w zakresie przestępstw przeciwko porządkowi publicznemu. Nie usunięto rozbieżności we wskazaniu ustawowego przedmiotu ochrony⁷⁸. Na uwagę zasługuje wyodrębnienie przestępstwa pochówku bez odczekania okresu trzech dni od dnia śmierci, w tradycji odwołującego się do rozwiązań starogreckich⁷⁹. Z drugiej strony przepis ten stanowił przełamanie ochrony epidemiologicznej gwarantowanej w innych przepisach z tego rozdziału.

3.3. Regulacje w zaborze austriackim

Powszechny kodeks karny o zbrodniach i karach z 1787 r.

Powszechny kodeks karny o zbrodniach i karach (Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung) obowiązujący w Austrii, w tym na terenach

⁷⁵ Kodex Kar Głównych i Poprawczych, s. 411–417.

⁷⁶ T. Bojarski, *Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym*, Warszawa 1982, s. 72.

⁷⁷ Kodex Kar Głównych i Poprawczych, s. 863–864 (wysokość kary uzależniona od wartości przedmiotu kradzieży: do trzydziestu rubli; powyższej trzydziestu, ale nie więcej niż trzysta rubli, powyżej trzystu rubli).

⁷⁸ Z. Mirgos, *Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1982, t. 37, s. 195.

⁷⁹ Ł. Grzendzicki, *Koncepcje śmierci w religii wybranych starożytnych cywilizacji*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 2011, nr 17, s. 63–64.

Galicji, zwany również Józefiną, w Księdze Drugiej („O zbrodniach politycznych i karach politycznych”) w rozdziale V („O zbrodniach, które prowadzą do zepsucia moralności”) wyróżniał cztery grupy przestępstw politycznych: a) niszczenie lub uszkodzenie tego, co zostało wzniesione, zbudowane lub zasadzone dla korzyści, wygody lub przyjemności ludzi; b) wyrzucanie z okien i mieszkań powodujące szkody; c) polewanie przechodniów wodą, rzucanie w ich kierunku, popychanie ich z siłą, rozdzieranie na nich ubrania, niszczenie lub w jakikolwiek inny sposób powodowanie niedogodności dla przechodniów; d) żebractwo⁸⁰. W § 62 wyróżniono przestępstwo rozmyślnego zakłócania publicznego sprawowania kultu dominującej lub tolerowanej religii poprzez okazywanie swawoli lub publicznej pogardy w miejscach kultu lub przez niewłaściwe obchodzenie się ze sprzętem używanym do kultu (*in Gotteshäusern Ausgelassenheit, oder öffentliche Versachtung bezeiget, zum Gottesdienste gewidmete Geräthschaften gemißhandelt werden, ist ein politisches Verbrechen*).

Przepis zawarty w § 160 lit. k uznawał z kolei kradzież miejsca poświęconego Bogu (*an einem Gott geweihten Orte*) jako typ kwalifikowany kradzieży.

W Józefinie zachowania naruszające zwłoki i miejsca ich spoczynku były powiązane z religią i sferą wiary⁸¹. Nie zostały one szczegółowo wyodrębnione w regulacji.

Zbiór ustaw o karach dla Galicji Zachodniej z 1796 r. i Księga ustaw na zbrodnie i ciężkie policyjne przestępstwa z 1803 r.

Zbiór ustaw o karach dla Galicji Zachodniej również nie zawierał szczególnych regulacji związanych z ochroną zwłok ludzkich lub miejscami ich spoczynku. W rozdziale XI („O zgwałceniu religii”) w § 92 penalizowano „gwałcenie religii kryminalnym występkiem, jeżeli takowy gwałt religii z publicznym zgorzeniem dzieje się, jeżeli nastąpiło zwodzenie lub powszechne niebezpieczeństwo z czynnością takową złączone było”. Z kolei § 94 wskazywał, że „gdy nie zachodzą okoliczności

---

⁸⁰ §. 59. „Przestępstwem politycznym jest każdy czyn złośliwy popełniony na ulicy publicznej, który powoduje niedogodności lub szkodę dla jednej lub większej liczby osób. Ponieważ rodzaje żywiołowości również tutaj są zbyt różnorodne, aby można je było wyrazić w jednym miejscu, wymieniono tylko te, które są bardziej powszechne, nie wykluczając pozostałych, jako: a) gdy ktoś niszczy, uszkadza lub burzy to, co zostało zbudowane, wzniesione lub zasadzone dla korzyści, wygody lub przyjemności ludzi; b) jeżeli ktoś wrzuci do okien i mieszkań coś, co ma na celu uszkodzenie lub spowodowanie obrażeń; c) jeżeli ktoś poleje przechodniów wodą, rzuca nimi w ich kierunku, popycha je z siłą, rozdiera ich ubranie, niszczy lub w jakikolwiek inny sposób powoduje niedogodności dla przechodniów; d) jeśli ktoś będzie próbował wyłudzić pieniądze poprzez porywcze żebranie”. *Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung (Strafgesetzbuch 1787) – Geschichte: Patent vom 13. Jänner 1787, JGS. 611/1787, Reichenau im Mühlkreis 2016, s. 53.*

⁸¹ W. Janyga, *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2010, s. 31.

wskazane w § 92, gwałt religii poczytywać należy za występki cywilny, zagrożony karą od miesiąca jednego aż do roku więzienia⁸².

W § 157 z kolei wskazano, że „kradzież bez względu na wartość przedmiotu sporu w miejscu dla czci Boskiej poświęconym staje się występkiem kryminalnym”⁸³.

Takie samo rozwiązanie⁸⁴ zostało przyjęte w tzw. Franciszkanie (*Strafgesetz über Verbrechen und schwere Polizeiubertretungen*)⁸⁵ w rozdziale XIV (*Von der Religionsstörung*) w §§ 108–109 i § 155 („Mienie skradzione czyni kradzież przestępstwem bez względu na kwotę, jeżeli na przedmiocie przeznaczonym do kultu zostanie popełniony, z hańbą uwłaczającą chrześcijańskiej posłudze religijnej”)⁸⁶.

Kodeks karny Austrii z 27 maja 1852 r.

Austriacki kodeks karny z 1852 r. penalizował już zarówno znieważenie zwłok i grobu, jak i ich ograbienie (§ 306)⁸⁷.

Ogólny przedmiot ochrony został określony w § 278 lit. h i był nim porządek publiczny⁸⁸. Ustawa nie określała indywidualnego przedmiotu ochrony⁸⁹. Jedynie w przypadku ograbienia zwłok lub grobu przepis zawierał odesłanie do przepisów o kradzieży, z czego można wnioskować, iż zamierzeniem ustawodawcy było, aby przedmiotem ochrony w przypadku ograbienia zwłok lub grobu było mienie.

⁸² Zbiór ustaw o karach dla Galicyi Zachodniej, Wiedeń 1796, s. 52–53.

⁸³ Ibidem, s. 86.

⁸⁴ S. Salmonowicz, *Prawo karne...*, s. 136–138.

⁸⁵ S. Blumentritt, *Das österreichische Strafgesetz über schwere Polizei-Übertretungen vom 3. September 1803, sammt den hiezu bis Mai 1844 nachträglich erschienenen Gesetzen und Verordnungen. 2., umgearb. u. verm. Aufl.*, Wiedeń 1846, s. 155–156.

⁸⁶ Ibidem, s. 216. *Aus der Eigenschaft des gefohlenen Gutes wird der Diebstahl zum Verbrechen Ohne Rücksicht auf den Betrag, wenn folcher an einer naittelbar zum Gottesdienste gewid meten Sache, mit einer den christlichen Relie gionsdienst beleidigenden Verunehrung begangen worden.*

⁸⁷ § 306. *Wer die für menschlichen Leichen bestimmten Grabstätten aus Bosheit oder Muthwillen beschädigt, unbefugt Gräber eröffnet, von daher oder aus anderen Aufbewahrungsorten menschliche Leichname oder einzelne Theile derselben eigenmächtig hinwegbringt, oder an menschlichen Leichen Mißhandlungen begeht, macht sich eines Vergehens schuldig, und ist mit strengem Arreste von einem bis zu sechs Monaten zu ahnden. Entwendungen aber, die an Grabstätten, aus Gräbern oder an Leichen in gewinnsüchtiger Absicht vorgenommen werden, sind als Diebstähle. Zob. Das Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen, vom 27. Mai 1852, R. G. B. Nr. 117: und, das Pressgesetz vom 17. Dezember 1862, R. G. B. 1863 Nr. 6: sammt den ergänzenden und erläuternden Gesetzen und Verordnungen, unter Anführung einschlägiger Beschlüsse und Entscheidungen des Obersten Gerichts- und Cassationshofes, Wiedeń 1884, s. 79.*

⁸⁸ § 278. *h) Vergehen und Uebertretungen gegen die öffentliche Ruhe und Ordnung sind: h) Beschädigung von Grabstätten, Eröffnung von Gräbern, Hinwegnahme oder Mißhandlung an Leichen und Entwendungen an derlei Gegenständen.* Ibidem, s. 169.

⁸⁹ W. Wolter, *Nauka o przestępstwie. Analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r.*, Warszawa 1973, s. 44.

Czynnościami sprawczymi były: uszkodzenie grobów (*beschädiget*), otwarcie grobu (*Gräber eröffnet*), przeniesienie (*hinwegbringt*) zwłok lub ich części z grobu lub innego miejsca pochówku bądź ich znieważenie (*Mißhandlungen*). Zabór rzeczy ruchomych w celu ich przywłaszczenia z grobu lub innego miejsca pochówku lub ze zwłok był traktowany jak kradzież w typie podstawowym⁹⁰. Zabór mienia z grobu, zwłok lub z innego miejsca pochówku nie stanowił typu kwalifikowanego kradzieży ani znieważenia zwłok⁹¹.

Przestępstwo z § 306 było przestępstwem powszechnym. Zachowanie sprawcy musiało cechować się umyślnością i złośliwością lub swawolą (*Bosheit oder Muthwillen*) oraz zamiarem bezpośrednim lub ewentualnym⁹². W orzecznictwie przyjęto jednak, iż szczególna przesłanka podmiotowa w postaci złośliwości lub swawoli sprawcy odnosi się wyłącznie do uszkodzania grobów⁹³.

Austriacka ustawa karna z 1852 r. przewidywała w § 492 „odpowiedzialność za napasć na dobrą opinię osoby nieżyjącej, z tym że wniosek o ściganie mieli prawo złożyć krewni, małżonkowie, przysposabiający i wychowawcy, pupili lub powinowaci linii wstępnej lub zstępnej, a także rodzeństwo małżonka i małżonkowie rodzeństwa”⁹⁴.

Wnioski końcowe

Przestępstwo znieważenia zwłok, grobu lub innego miejsca spoczynku zmarłych jest jednym z najstarszych przestępstw⁹⁵, występujących w większości, jeśli nie we wszystkich współczesnych porządkach prawnokarnych. W początkowej fazie rozwoju społecznego owo przestępstwo znajdowało uzasadnienie w religii, z czego wynika nacisk kładziony również na dobra wspólne, jak porządek publiczny czy ład społeczny jako przedmiot ochrony⁹⁶. W niektórych ustawodawstwach do dziś jako przedmiot ochrony wskazuje się właśnie uczucia religijne⁹⁷. W późniejszych wiekach, dzięki postępującej laicyzacji, uzasadnienie karalności wskazanych przestępstw

⁹⁰ J. Sułkowski, *Ustawa Karne z dnia 27 maja 1852 r. Część druga o występkach i przekroczeniach*, Kraków 1906, s. 274.

⁹¹ Ibidem, s. 273.

⁹² Ibidem, s. 271.

⁹³ *Powszechna Ustawa Karne Austriacka z dnia 27 maja 1852 r.*, t. II, Kraków 1880, s. 41.

⁹⁴ J. Sułkowski, *Ustawa Karne...*, s. 273.

⁹⁵ J. Makarewicz, *Wstęp do filozofii prawa karnego*, Lublin 2009, s. 190–194.

⁹⁶ Ibidem, 204–205.

⁹⁷ Kodeks karny Asturii (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974 über die mit gerichtlicher Strafe bedrohten Handlungen (Strafgesetzbuch – StGB) StF: BGBl. Nr. 60/1974 (NR: GP XIII RV 30 AB 959 S. 84. BR: S. 326. NR: Einspr. d. BR: 1000 AB 1011 S. 98.); Kodeks karny Niemiec (Strafgesetzbuch In der Fassung der Bekanntmachung vom 13.11.1998 (BGBl. I S. 3322) zuletzt geändert durch Gesetz vom 12.06.2024 (BGBl. I S. 190) m.W.v. 18.06.2024); Kodeks karny Indii (W. Morgan, G. Macpherson, *Indian Penal Code, Act No. 45 of 1860*, Kalkuta 1863).

coraz częściej kładło nacisk na indywidualizację przedmiotu ochrony, dopatrując się go m.in. w godności ludzkiej.

Na ziemiach polskich do końca XVIII wieku pośmiertna ochrona człowieka przebiegała dwutorowo. Regulacje w kwestii ochrony cmentarzy i zwłok miały charakter prawa wyznaniowego (kościelnego) i co do zasady były niezależne od przepisów wprowadzanych przez władzę świecką. Dopiero z czasem, gdy Kościół zaczął potrzebować wsparcia (militarnego) od władzy świeckiej, kwestia ochrony dóbr cmentarnych zaczęła być przedmiotem regulacji państwowej, a nie kościelnej. Odmiennie z kolei wyglądała pośmiertna ochrona czci. Na ziemiach polskich pozycja szlachty już od XIV wieku było znacznie silniejsza niż w innych krajach europejskich. Naruszenie czci zarówno żyjącego, jak i nieżyjącego szlachcica uznawano za naruszenie szlachectwa (nagana szlachectwa).

W okresie zaborów regulacja dotycząca pośmiertnej ochrony człowieka wyglądała odmiennie w zaborze pruskim, austriackim i rosyjskim. W każdym z ustawodawstw wskazywano inny przedmiot ochrony (porządek publiczny, człowiek, cześć, mienie, przepisy o pochówkach, religia, uczucia religijne). Odmiennie określano też czynność wykonawczą, poprzez zwroty syntetyczne (jak znieważenie pamięci zmarłego, obelżywa swawola na grobie) czy wymienienie poszczególnych czynności (otwarcie grobu, przedwczesny pochówek, wyjęcie zwłok grobu, zniszczenie grobu, etc.). Można zatem stwierdzić, że pośmiertna ochrona dóbr człowieka wynika z norm kulturowych i religijnych panujących na danym obszarze.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

- Allgemeines Landrecht für die Königlich Preussischen Staaten [C. Koch, *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten: unter Andeutung der obsoleten oder aufgehobenen Vorschriften und Einschaltung der jüngeren noch geltenden Bestimmungen, herausgegeben und mit Kommentar in Anmerkungen*, Berlin 1856].
- Code pénal de 1810 [Code pénal de l'empire français. Edition conforme à celle de l'imprimerie impériale, Paris 1810].
- Constitutio Criminalis Carolina [J. Kohler, W. Scheel, *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. Constitutio Criminalis Carolina*, Halle 1900].
- Constitutio Criminalis Theresiana [*Constitutio criminalis Theresiana, oder, Der Römisch-Kaiserl. zu Hungarn und Böhmeim ꝛc. ꝛc. Königl. Apost. Majestät Mariä Theresiä, Erzherzogin zu Oesterreich, ꝛc. ꝛc. Peinliche Gerichtsordnung*, Wiedeń 1769].
- Josephinisches Strafgesetz [*Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung (Strafgesetzbuch 1787) – Geschichte: Patent vom 13. Jänner 1787, JGS. 611/1787*, Reichenau im Mühlkreis 2016].

- Kodeks karny Asturii [Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974 über die mit gerichtlicher Strafe bedrohten Handlungen (Strafgesetzbuch – StGB) StF: BGBl. Nr. 60/1974 (NR: GP XIII RV 30 AB 959 S. 84. BR: S. 326. NR: Einspr. d. BR: 1000 AB 1011, S. 98].
- Kodeks karny Indii [W. Morgan, G. Macpherson, *Indian Penal Code, Act No. 45 of 1860*, Kalkuta 1863].
- Kodeks karny Meksyku [Código Penal Federal, Diario Oficial de la Federación el 14 de agosto de 1931, DOF 08-05-2023].
- Kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z 15 maja 1871 roku [P. Daude, E. Daude, *Das Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871*, Berlin 1920].
- Kodex Kar Głównych i Poprawczych, Warszawa 1847.
- Kodex karny dla państw pruskich z roku 1851. Ze zmianami, jakie przez ustawy z dnia 9 marca 1853 r. z dn. 14 kwietnia 1856 r. i z dn. 30 maja 1859 r. poczynione w nim zostały tudzież Ustawa przechodnia, Kodex rzeczony wprowadzająca i Ustawy, takową uzupełniające, lub zmieniające niemniej Ustawy, z Kodexem Karnym w związku będące, Warszawa 1862.
- Kodex karzący dla Królestwa Polskiego: z dodaniem praw kryminalnych później uchwalonych, reiestru porządkowego i alfabetycznego, przypisków wskazujących artykuły związek z sobą mające, Warszawa 1830.
- Powszechna Ustawa Karno Austriacka z dnia 27 maja 1852 r., t. II, Kraków 1880.
- Soborowe ułożenie (Соборное уложение) [M. Tichomirow (М. Тихомиров), P. Epifanow (П. Епифанов), *Соборное уложение 1649 года. Учебное пособие для высшей*, Moskwa 1961].
- Statuty Litewskie (1589) [I. Lappo, *Lietuvos Statutas 1588 metų Litovskij statut 1588 goda*, t. 2: *Tekstas; Litovskij statut 1588 goda*, Kaunas 1938].
- Strafgesetz [Das Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen, vom 27. Mai 1852, R. G. B. Nr. 117: und, das Pressgesetz vom 17. Dezember 1862, R. G. B. 1863 Nr. 6: sammt den ergänzenden und erläuternden Gesetzen und Verordnungen, unter Anführung einschlägiger Beschlüsse und Entscheidungen des Obersten Gerichts- und Cassationshofes, Wiedeń 1884].
- Strafgesetz über Verbrechen und schwere Polizeibübertretungen [S. Blumentritt, *Das österreichische Strafgesetz über schwere Polizei-Übertretungen vom 3. September 1803, sammt den hiezu bis Mai 1844 nachträglich erschienenen Gesetzen und Verordnungen. 2., umgearb. u. verm. Aufl.*, Wiedeń 1846].
- Zbiór ustaw o karach dla Galicyi Zachodniej, Wiedeń 1796.
- Zwód Praw Imperium Rosyjskiego (Свод законов Российской империи) [*Сводъ законовъ Россійской имперіи: повельніемъ Государя Императора Николая Павловича составленный*, t. XV, Petersburg 1833; *Сводъ законовъ Россійской имперіи: повельніемъ Государя Императора Николая Павловича составленный*, t. XV, Petersburg 1857–1868].

Orzecnictwo

- Uchwała SN z 29 października 2012 r., sygn. I KZP 12/12, LEX nr 1227992.
- Wyrok ETPC z 21 listopada 2013 r. ws. Putistin vs. Ukraina, 16882/03.
- Wyrok ETPC z 9 grudnia 2014 r. ws. Dzhugashvili vs. Rosja, 41123/10.
- Wyrok ETPC z 12 stycznia 2016 r. ws. Genner vs. Niemcy, 55495/08.

- Wyrok SA w Warszawie z 19 września 2018 r., sygn. VI ACa 595/17, LEX nr 2593593.
Wyrok SN z 25 marca 1938 r., sygn. III K 2547/37, LEX nr 75331.
Wyrok SN z 20 maja 1948 r., sygn. WaK 178/48, LEX nr 1674301.
Wyrok SN z 19 lutego 1958 r., sygn. IV 664/57, OSN, PG 1958, nr 10.
Wyrok SN z 26 stycznia 1959 r., sygn. IV K 1144/58, OSN, PG 1959, nr 4.
Wyrok SN z 10 lutego 2016 r., sygn. I CSK 231/15, OSNC-ZD 2017/3/50.

Opracowania

- Berent M., *O wątpliwych podstawach karalności tzw. nekrofilii właściwej w Polsce. Zarys stanowiska własnego na tle art. 262 k.k.* [w:] M. Kowalczyk, A. Kinas-Zalewska (red.), *Zbrodnia, kara, nadzieja. Wybrane niektóre rodzaje przestępstw, ich aspekty prawne i resocjalizacyjne*, Jastrzębie Zdrój 2012.
- Blok J., *Solon's Funerary Laws: Questions of Authenticity and Functions* [w:] J. Blok, A. Lardinois (red.), *Solon of Athens. New Historical and Philological Approaches*, Leiden 2006.
- Bobrowski P., Czekaj-Zastawny A., Schild R., Wendorf F., *Najstarsze kurhany świata. Neolityczny kompleks ceremonialny z Nabta Playa na Pustyni Zachodniej w Egipcie* [w:] H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.*, Warszawa 2011.
- Bojarski T., *Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym*, Warszawa 1982.
- Borecki P., Winiarczyk-Kossakowska M. (red.), *Prawo pogrzebowe. Wybór źródeł*, Warszawa 2012.
- Claudius Praenestinus Aelianus, *Opowiadki rozmaite. Listy wieśniaków*, tłum. M. Borowska, Warszawa 2005.
- Czyż A., *Pacowska „pompa funebris” – pamięć o zmarłych jako element propagandy rodu* [w:] A. Jankowski (red.), *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej. Cykl. 2: Nie wszystkim umrę: pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej*, Bydgoszcz 2015.
- Dobozy M., *The Saxon Mirror. A „Sachsenspiegel” of the Fourteenth Century*, Philadelphia 2014.
- Drażkowska A. (red.), *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*, Toruń 2015.
- Fedorszczak T., *Przestępstwa przeciwko religii na ziemiach polskich w latach 1918–1998* [w:] J. Koredczuk i in. (red.), *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość*, Wrocław 2008.
- Fischer A., *Zwyczaj pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921.
- Frankowska M., *Mitologia Azteków*, Warszawa 1987.
- Grzendzicki Ł., *Koncepcje śmierci w religii wybranych starożytnych cywilizacji*, „Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie” 2011, nr 17, s. 59–93.
- Grzybowski S., *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1957.
- Halberda J., *Historia prawa sądowego. Repetytorium*, Warszawa 2006.
- Huber S., *Państwo Inków*, Warszawa 1968.
- Jakimowicz-Shah M., Jakimowicz A., *Mitologia indyjska*, Warszawa 1982.
- Janyga W., *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych w polskim prawie karnym w świetle współczesnego pojmowania wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2010.

- Jarczykowska M., *Przy pogrzebach rzeczy i rytmy. Funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku*, Katowice 2012.
- Jońca M., *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013.
- Justyniarska-Chojak K., *Pamięć o zmarłych w siedemnastowiecznych testamentach mieszczkańskich z terenu Małopolski* [w:] A. Jankowski (red.), *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej. Cykl. 2: Nie wszystkim umrę: pamięć o zmarłych w kulturze staropolskiej*, Bydgoszcz 2015.
- Kerrigan M., *Historia śmierci. Zwyczaje i rytuały pogrzebowe od starożytności do czasów współczesnych*, Warszawa 2009.
- Kieniewicz J., *Historia Indii*, Wrocław 1980.
- Kochanowski J., *Przestępstwa kwalifikowane przez następstwa w kodeksie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 1972, nr 1, s. 62–70.
- Kolankiewicz L., *Dziady. Teatr Święta Zmarłych*, Gdańsk 1999.
- Kruczoń E., *Przestępstwo obrazy uczuć religijnych*, „Prokuratura i Prawo” 2011 nr 2, s. 38–59.
- Kubicki T.K., *Statuty Kazimierza Wielkiego*, Łódź 1995.
- Makarewicz J., *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932.
- Makarewicz J., *Wstęp do filozofii prawa karnego*, Lublin 2009.
- Małecki M., *Prawo karne krzyżowców. Kodeks karny z Nabalusu 1120*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2012.
- Manteuffel T., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 1995.
- Mazurkiewicz J., *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wrocław 2010.
- Mirgos Z., *Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, „Wojakowski Przegląd Prawniczy” 1982, t. 37, s. 194–199.
- Moniuszko A., *O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 2019, t. CXXVI, z. 2, s. 315–336.
- Muc A., *Śmierć i pogrzeb w chrześcijańskim Egipcie (IV–VIII w.)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2012, nr 45/2, s. 245–256.
- Ogarek-Czój H., *Mitologia Korei*, Warszawa 1988.
- Rominkiewicz J., *Ateńskie prawo pogrzebowe*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2015, No 3674, Prawo CCCXIX, s. 11–34.
- Salmonowicz S., *Prawo karne oświeconego absolutyzmu: z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII–XIX w.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1971, nr 2, s. 1–293.
- Semkowicz W., *Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku*, Lwów 1899.
- Sójka-Zielińska K., *Idea „kodyfikacji” w kulturze prawnej europejskiego oświecenia*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2010, nr 10(1), s. 7–21.
- Stefański R., *Przestępstwo znieważenia zwłok, prochów ludzkich lub grobu (art. 262 k.k.)*, „Prokuratura i Prawo” 2004, nr 10, s. 19–28.
- Strauss J., *Human Remains. Medicine, Death, and Desire in Nineteenth-century Paris*, New York 2012.
- Sułkowski J., *Ustawa Karno z dnia 27 maja 1852 r. Część druga o występkach i przekroczeniach*, Kraków 1906.
- Tazbir J., *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1993.

- Tomicki R., *Drogi w zaświaty. Materiały do eschatologii Azteków*, „Polska sztuka ludowa – Konteksty” 1986, t. 40, z. 1–2, s. 109–114.
- Wójcik W., *Prawo cmentarne w Polsce do połowy XIV wieku*, „Polonia Sacra” 1958, nr 10, s. 165–218.
- Wolski J., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1994.
- Wolter W., *Nauka o przestępstwie. Analiza prawnicza na podstawie przepisów części ogólnej kodeksu karnego z 1969 r.*, Warszawa 1973.
- Wolter W., *Z rozważań nad kwalifikowanymi typami przestępstw*, „Prokuratura i Prawo” 1972, nr 8–9, s. 25–33.
- Zawadzki D., *Sądownictwo szlacheckie XVI–XVIII wieku w opiniach „panów braci”* (praca magisterska), Białystok 2009, [https://pbc.biaman.pl/Content/11159/PDF/Sadownictwo%20szlacheckie%20XVI-XVIII%20wieku%20w%20opini%20,,panow%20braci".pdf](https://pbc.biaman.pl/Content/11159/PDF/Sadownictwo%20szlacheckie%20XVI-XVIII%20wieku%20w%20opini%20,,panow%20braci).
- Zoll F., *Prawo cywilne*, t. I, Poznań 1931.

THE EVOLUTION OF THE POSTHUMOUS PROTECTION OF THE DECEASED ON POLISH TERRITORIES UNTIL THE 19TH CENTURY

Abstract

The article presents the method of criminalization of various types of behaviour directed against human corpses or their resting places on the Polish territories as well as the criminal law regulations which were in force on Polish lands in the 19th century. It portrays the influence of the culture, religion, and customs of a given historical period on the attitude of contemporary people towards human remains, their resting places as well as the relevant legal regulations. As Juliusz Makarewicz points out, a case in which a crime and the object of a criminal action is the corpse of a dead person, their grave, or another resting place are among the oldest criminal acts. Simultaneously, they are among the most severely punished crimes in the early stages of social development. This was a result of the belief that violating a corpse or its resting place disturbs the balance between the world of the living and the world of the dead and, consequently, it puts the society as a whole in jeopardy. Furthermore, the article constitutes an attempt to demonstrate that history, religion, and culture are law-making factors.

Keywords: corpse, grave, desecration, veneration

AGATA ZIÓŁKOWSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

e-mail: a.ziolkowska@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0001-7178-8227>

Instytucja przestępstwa wojskowego w świetle uregulowań polskich kodyfikacji karno-wojskowych XX wieku – analiza historycznoprawna

Wstęp

Analiza poszczególnych przepisów obowiązującego kodeksu karnego¹ prowadzi do wniosku, że ustawodawca nie zawarł w nim normatywnej definicji pojęcia „przestępstwo wojskowe”. Jest to sytuacja wyjątkowa, tym bardziej że inne pojęcia z płaszczyzny karno-wojskowej, takie jak chociażby „żołnierz” (art. 115 § 17 k.k.) czy „rozkaz” (art. 115 § 18 k.k.), zostały objaśnione w słowniczku kodeksowym w ramach tzw. wykładni autentycznej przepisów prawa².

Uzasadnienia dla braku kodeksowego unormowania definicji przestępstwa wojskowego próżno również szukać w możliwości posiłkowania się na tej płaszczyźnie definicją przestępstwa wypracowaną na potrzeby powszechnego prawa karnego (art. 317 § 1 k.k.). Na podstawie wykładni poszczególnych przepisów części ogólnej k.k. (konkretnie art. 1, 2, 7, 9 i 115 § 1 k.k.) należy uznać, że przestępstwem jest mający formę działania lub zaniechania „czyn człowieka, zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia i określającą jego

---

¹ Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2600; dalej k.k.).

² Tak: V. Konarska-Wrzošek, A. Marek, *Prawo karne*, Warszawa 2019, s. 70; J. Lachowski, A. Marek, *Prawo karne. Zarys problematyki*, Warszawa 2021, s. 37; T. Bojarski, *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2006, s. 64; J. Warylewski, *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2004, s. 121.

znamiona, zawiniony, bezprawny, o stopniu społecznej szkodliwości wyższej niż znikomy”³.

Zakres merytoryczny definicji przestępstwa w takim kształcie nie uwzględnia jednak odmienności podmiotowo-przedmiotowych właściwych dla prawa karnego wojskowego, które są nie tylko sprawcze dla nadania mu statusu szczególnej dziedziny prawa karnego, ale także determinują dane zachowanie sprawcy jako przestępstwo wojskowe, a nie jedynie przestępstwo. Z tej też przyczyny posługiwanie się na gruncie prawa karnego wojskowego definicją przestępstwa (wypracowaną na potrzeby powszechnego prawa karnego) należy uznać za rozwiązanie, które nie oddaje w pełni natury i charakteru instytucji przestępstwa wojskowego oraz wojskowej odpowiedzialności karnej.

Taki stan rzeczy w polskim systemie prawa karnego *sensu largo* występuje nieprzerwanie od czasu uchwalenia kodeksu karnego z 1969 r.⁴, a konkretnie od chwili jego wejścia w życie, tj. od 1 stycznia 1970 r. Doszło bowiem wówczas do unifikacji prawa karnego wojskowego z powszechnym prawem karnym, co stanowiło wyraz zadośćuczynienia istniejącej w Europie czasów powojennych tendencji do zacierania różnic między wskazanymi płaszczyznami prawa⁵.

Do tego zaś momentu, tj. gdy kwestie karno-wojskowe regulowały oddzielne akty prawne, instytucja przestępstwa wojskowego w systemie szeroko rozumianego prawa karnego miała dobrze ugruntowaną normatywnie pozycję. Do przedmiotowej kategorii bezpośrednio odwoływały się bowiem poszczególne przepisy wojskowych kodeksów karnych okresu dwudziestolecia międzywojennego, a także unormowania Kodeksu karnego Wojska Polskiego z 1944 r.⁶, co – mając na względzie odmienności podmiotowo-przedmiotowe właściwe jedynie dla prawa karnego wojskowego, wynikające ze specyfiki kolektywu wojskowego i w związku z tym potrzeby jego odmiennej od ogólnospołecznej organizacji – należało oceniać pozytywnie.

Warto również wspomnieć, że unifikacja prawa karnego wojskowego z powszechnym prawem karnym nie była procesem, który ustawodawca polski uważał za oczywisty. Przed uchwaleniem i wejściem w życie k.k. z 1969 r., a konkretnie w 1963 r., doszło bowiem do jednoczesnego opracowania dwóch projektów przepisów prawno-karnych, tj. projektu powszechnego kodeksu karnego, bez przepi-

---

³ A. Ziółkowska, *Pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] eidem, *Odpowiedzialność karna a odpowiedzialność dyscyplinarna w wojsku zagadnienia materialnoprawne I*, Warszawa 2020, s. 91.

⁴ Ustawa z 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 13, poz. 94 ze zm.; dalej: k.k. z 1969 r.).

⁵ Przykładowo Kodeks karny Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej z 1961 r., który zawierał przepisy prawa karnego powszechnego i przepisy prawa karnego wojskowego. Zob. P. Szczemielinow, *Ustawodawstwo karne ZSRR i Nowy kodeks karny RSFR*, „Palestra” 1961, nr 5 (41), s. 102–109.

⁶ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 23 września 1944 r. – Kodeks Karny Wojska Polskiego (Dz. U. Nr 6, poz. 27 ze zm.; dalej: k.k.W.P.).

sów dotyczących żołnierzy⁷ (który opracowała Komisja Kodyfikacyjna działająca przy ministrze sprawiedliwości) oraz projektu wojskowych przepisów karnych materialnych, zwanego potocznie „Lex Jankowski” – od nazwiska płk. K. Jankowskiego – stojącego na czele resortowej Komisji Kodyfikacyjnej organizacyjnie podlegającej ministrowi obrony narodowej⁸. Świadczyło to o autonomii i odrębności wojska. Redaktorem tego projektu był natomiast płk. K. Mioduski⁹.

„Lex Jankowski” tworzyło 69 jednostek redakcyjnych, ulokowanych w dwóch działach, tj. w dziale I „Przepisy ogólne” (zawierającym 16 artykułów) oraz dziale II „Przestępstwa wojskowe” (zawierającym 53 artykuły)¹⁰. Projekt ten bezpośrednio nawiązywał więc do kategorii przestępstwa wojskowego, która na mocy postanowień tego projektu została już normatywnie wyposażona w element materialny w postaci „społecznego niebezpieczeństwa czynu”¹¹. Zabieg ten był dość nowatorski, gdyż w ujęciu kodeksowym element materialny przy definicji przestępstwa (mającej zastosowanie również do przestępstwa wojskowego) pojawił się dopiero wraz z wejściem w życie k.k. z 1969 r.

Projekt „Lex Jankowski” z pewnością stanowił element szerszej dyskusji toczącej w latach 60. XX wieku nad problematyką sposobu kodyfikacji przepisów prawa karnego Polski Ludowej¹². Był przedmiotem dyskusji na łamach prasy prawniczej i wśród licznych odniesień do niego o charakterze raczej opisowym (niż ocennym)¹³,

⁷ *Projekt kodeksu karnego*, Warszawa 1963; A. Wiśniewski, „Projekt kodeksu karnego” Warszawa 1963 [recenzja], „Palestra” 1963, nr 7(2), s. 70–71.

⁸ T. Szczygieł, „Lex Jankowski”, czyli mało znany projekt wojskowego prawa karnego materialnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2018, nr 4, s. 76.

⁹ K. Gutaker, O nowym projekcie wojskowych przepisów karnych – mówi prezes Izby Wojskowej Sądu Najwyższego – płk Kazimierz Jankowski, „Żołnierz Wolności” 1963, nr 40, s. 3.

¹⁰ Dział II „Lex Jankowski” dodatkowo dzielił się na podrozdziały: „Przestępstwa przeciwko obowiązkowi wojskowemu” (art. 17–26); „Przestępstwa przeciwko karności” (art. 27–37); „Przestępstwa przeciwko wojskowym obowiązkom służbowym” (art. 38–48); „Przestępstwa przeciwko mieniu wojskowemu” (art. 49–53); „Przestępstwa przeciwko szczególnym obowiązkom wojskowym na polu walki” (art. 54–60); „Inne przestępstwa czasu wojny” (art. 61–69).

¹¹ Bowiem: „Odpowiedzialności karnej [...] [podlegał – A.Z.] ten tylko, kto [...] [dopuszczał się – A.Z.] czynu, który jako społecznie niebezpieczny [...] [był – A.Z.] zabroniony przez ustawę karną obowiązującą w czasie jego popełnienia” (art. 1) – *Projekt kodeksu...*, s. 2.

¹² *Uchwała w sprawie projektu kodeksu karnego*, „Prawo i Życie” 1963, nr 14, s. 1–2; W. Świada, *Przyczyny wad projektu k.k.*, „Słowo Polskie” 1963, nr 149, s. 2; S. Frankowski, *Wyobrażenia a rzeczywistość*, „Prawo i Życie” 1963, nr 6, s. 4–7; M. Rybicki, J. Wasilkowski, *Wyniki dyskusji i stan prac nad projektem Kodeksu Karnego*, „Prawo i Życie” 1964, nr 9, s. 4.

¹³ Z. Papierkowski, *Projekt kodeksu karnego*, „Prawo Kanoniczne” 1962, nr 3–4, s. 243–284; idem, *Projekt kodeksu karnego: niektóre zagadnienia z dziedziny kary*, „Palestra” 1963, nr 7(4), s. 38–45; I. Andrejew, *Nowy kodeks karny. Z rozważań nad projektem*, Warszawa 1963; L. Tyszkiewicz, *Projekt kodeksu karnego z 1963 roku na tle ewolucji polskiego prawa karnego w XX wieku* [w:] M. Mikołajczyk i in. (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu*

choć można było również spotkać głosy krytyki¹⁴. Mimo pewnego niezdecydowania co do sposobu kodyfikacji przepisów prawa karnego Polski Ludowej Prezydium Komisji Kodyfikacyjnej działające przy ministrze sprawiedliwości stwierdziło: „Odpowiedzialność karna żołnierzy będzie unormowana odrębnie. Prace są w toku, nie zostało jednak rozstrzygnięte, czy problematyka ta znajdzie się w osobnej ustawie, czy też znajdzie się w odrębnym rozdziale kodeksu karnego”¹⁵.

Ostatecznie przyjęto drugą ze wskazanych koncepcji, która zakładała unifikację norm prawa karnego wojskowego z normami powszechnego prawa karnego, co stało się faktem wraz z wejściem w życie k.k. z 1969 r. (ten zabieg legislacyjny argumentowano m.in. potrzebą stworzenia jednolitego systemu polskiego prawa karnego materialnego)¹⁶.

Takie ujęcie sprawy rodzi jednak pytanie, dlaczego owa potrzeba przyniosła efekt jedynie na płaszczyźnie karno-wojskowej (prowadząc do normatywnej likwidacji wielu charakterystycznych jedynie dla prawa karnego wojskowego instytucji, w tym definicji przestępstwa wojskowego), a nie karno-skarbowej (która od czasów powojennych do dziś jest regulowana osobnym aktem prawnym, zawierającym m.in. legalną definicję przestępstwa skarbowego¹⁷). Dowodzi to (nieuzasadnionej) wybiórczości ustawodawcy co do realizacji postulatów stworzenia jednolitego systemu polskiego prawa karnego materialnego.

Pojęcie przestępstwa wojskowego według polskich wojskowych kodeksów karnych okresu dwudziestolecia międzywojennego i czasów powojennych

Instytucję przestępstwa wojskowego wprowadzono do polskiego systemu prawa karnego *sensu largo* jeszcze przed uchwaleniem polskich wojskowych kodeksów karnych. Warto wspomnieć, że na obszarze b. dzielnicy pruskiej do 31 lipca 1928 r.

---

mu w czterdziestopięcioletnie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin, Białystok–Katowice 2010, s. 723–735.

¹⁴ D. Berger-Pleńska, *Plon dyskusji nad projektem kodeksu karnego*, „Problemy Kryminalistyki” 1963, nr 44–45, s. 487–503; A. Ratajczak, *Rozwój i kodyfikacja prawa karnego w okresie trzydziestolecia Polski Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1975, nr 1, s. 23–24.

¹⁵ *Projekt kodeksu...*, s. IV.

¹⁶ K. Mioduski, *Część wojskowa* [w:] J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1971, s. 649.

¹⁷ Pojęcie przestępstwa skarbowego zawarto było m.in. w: art. 1 ustawy karnej skarbowej z 26 października 1971 r. (Dz. U. Nr 28, poz. 260 ze zm.) czy ustawy karnej skarbowej z 13 kwietnia 1960 r. (Dz. U. Nr 21, poz. 123 ze zm.) oraz w treści dekretów prawo karne skarbowe z 11 kwietnia 1947 r. (Dz. U. Nr 32, poz. 140 ze zm.) oraz z 3 listopada 1936 r. (Dz. U. Nr 84, poz. 581 ze zm.), które to dekrety do kategorii przestępstwa skarbowego odnosiły się *expressis verbis* już w samym tytule ich „części 1-szej”.

obowiązywał Niemiecki Kodeks Karny Wojskowy z 1872 r. (NKKW). Uzyskał on moc obowiązującą na ziemiach polskich wskutek ustawy z 29 lipca 1919 r. o tymczasowym sądownictwie wojskowym¹⁸, zaś rozporządzeniem z 10 maja 1920 r.¹⁹ ustalono zasady wprowadzenia go w życie²⁰.

Akt ten wprawdzie nie odwoływał się *expressis verbis* do instytucji przestępstwa wojskowego jako takiego (choćby poprzez bezpośrednie posłużenie się przedmiotowym pojęciem); niemniej czyny w nim penalizowane były albo „zbrodnią wojskową” (jeżeli przewidziana była za nie: kara śmierci, ciężkiego więzienia albo więzienia lub twierdzy na ponad 5 lat), albo „występkiem wojskowym”, za który przewidziana była kara pozbawienia wolności nieprzekraczająca 5 lat (§ 1 NKKW)²¹. Kryterium podziału czynów zabronionych w NKKW stanowiących pod względem ciężaru gatunkowego zbrodnie wojskowe lub występki wojskowe były więc rodzaj i wysokość sankcji za nie przewidzianej.

Nieco inaczej było w przypadku rozporządzenia określającego zasady wprowadzenia w życie NKKW, tj. rozporządzenia z 1920 r. Do instytucji przestępstwa wojskowego odnoszono się w nim bowiem na dwa sposoby: bezpośrednio²² (gdzie wprost posługiwano się tym pojęciem) lub pośrednio, za pomocą zwrotów, takich jak: „zbrodni wojskowych”²³, „występków wojskowych”²⁴, „zbrodni lub występków wojskowych”²⁵.

Analogicznie jak w NKKW, także w rozporządzeniu z 1920 r. przestępstwa wojskowe pod względem ciężaru gatunkowego dzieliły się na zbrodnie wojskowe i występki wojskowe, a o przyporządkowaniu danego czynu do danej kategorii decydowały również rodzaj i wysokość sankcji za nie przewidzianej. Zbrodnią wojskową były bowiem nazywane czyny zabronione zagrożone karą: śmierci, domu karnego, więzienia lub twierdzy na czas powyżej 5 lat, zaś występkiem wojskowym – czyny zabronione, za które przewidziana była kara pozbawienia wolności w wymiarze do 5 lat²⁶.

¹⁸ Ustawa z 29 lipca 1919 r. o tymczasowym sądownictwie wojskowym (Dz.Pr.P.P. Nr 65, poz. 389).

¹⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z 10 maja 1920 r. w przedmiocie wprowadzenia w życie Wojskowego Kodeksu Karnego (Dz. U. Nr 59, poz. 369 ze zm.; dalej: rozporządzenie z 1920 r.).

²⁰ K. Bradliński, *Polskie kodeksy karne okresu międzywojnia*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2018, nr 38, s. 40.

²¹ *Niemiecki Kodeks Karny Wojskowy z 20.06.1872, wg tłumaczenia Komisji prawno-wojskowej T.R.S.*, Warszawa 1920, s. 4.

²² Art. 1, 19, 20, 30, 39, 47 i 52 rozporządzenia z 1920 r.

²³ Art. 22, 23, 29, 30, 32, 42 i 46 rozporządzenia z 1920 r.

²⁴ Art. 32 rozporządzenia z 1920 r.

²⁵ Art. 9–11, 26, 27 i 33 rozporządzenia z 1920 r.

²⁶ W. Makowski, *Komentarz do §1 Postanowień wstępnych [w:] idem, Kodeks karny wojskowy: z dodaniem ustaw i przepisów wprowadzających, przechodnich i uzupełniających oraz komentarza*, Warszawa 1921, s. 71.

Przystępując do analizy instytucji przestępstwa wojskowego i sposobu jej ujęcia w przepisach odrębnych polskich wojskowych kodeksów karnych uchwalonych w minionym wieku, należy wziąć pod uwagę trzy akty prawne: Kodeks karny wojskowy z 1928 r.²⁷ (obowiązujący od 1 sierpnia 1928 r. do 31 grudnia 1932 r.), Kodeks karny wojskowy z 1932 r.²⁸ (obowiązujący od 1 stycznia 1933 r. do 29 września 1944 r.) oraz Kodeks karny Wojska Polskiego z 1944 r.²⁹ (obowiązujący od 30 września 1944 r. do 31 grudnia 1969 r.).

W przypadku pierwszego z nich, k.k.woj. z 1928 r., prace kodyfikacyjne prowadzone w Ministerstwie Spraw Wojskowych³⁰ trwały dość krótko, „gdyż od przełomu roku 1926 i 1927”³¹, a sam kodeks był przewidziany jako ustawa przejściowa³². Pod względem merytorycznym nawiązywał on zaś do rozwiązań wypracowanych w uprzednio obowiązującym prawie niemieckim³³ i – zgodnie z intencją ustawodawcy – miał zastosowanie do przestępstw wojskowych (art. 1–6 k.k.woj. z 1928 r.), tj. do czynów penalizowanych w przepisach art. 46–137. Wprawdzie ustawodawca w przedmiotowej regulacji karno-wojskowej wprost nawiązał do kategorii przestępstwa wojskowego, to ostatecznie nie zdecydował się na nadanie mu cechy normatywności. Określenie desygnatów definicji przestępstwa wojskowego oznaczało więc konieczność posłużenia się przepisami rosyjskiego kodeksu karnego z 1903 r., zwanego kodeksem Tagancewa (dalej: k.T.), jako że niektóre z jego postanowień (np. te dotyczące zbrodni i występków) miały odpowiednie zastosowanie także na gruncie k.k.woj. z 1928 r. (art. 7 k.k.woj. z 1928 r.).

W k.T. pojęcie przestępstwa definiowano od strony formalnej, wskazując, że był to czyn zakazany pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia, bezprawny (art. 1 k.T.) oraz zawiniony³⁴.

Cechy te miały też zastosowanie do przestępstwa wojskowego (art. 7 k.k.woj. z 1928 r.), przy czym warunek zawinienia przestępstwa wojskowego ujęty był *expres-*

²⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 22 marca 1928 r. w sprawie Kodeksu karnego wojskowego (Dz. U. Nr 36, poz. 328 ze zm.; dalej: k.k.woj. z 1928 r.).

²⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 21 października 1932 r. Kodeks karny wojskowy (Dz. U. Nr 91, poz. 765; dalej: k.k.woj. z 1932 r.).

²⁹ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 23 września 1944 r. Przepisy wprowadzające Kodeks Karny Wojska Polskiego (Dz. U. Nr 6, poz. 28; dalej k.k.W.P.).

³⁰ T. Szczygieł, *Cztery kodyfikacje prawa karnego wojskowego II Rzeczypospolitej: sukcesy i porażki* [w:] A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka (red.), *Verus amicus rara avis est: studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, Katowice 2020, s. 749.

³¹ K. Bradliński, *Polskie kodeksy karne...*, s. 41.

³² Z.M. Majewski, *Projektowanie zmiany w ustawach karnych wojskowych*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1932, nr 1, s. 14–20.

³³ L. Kania, *Służba sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja – prawo – ludzie*, Sulechów 2015, s. 276.

³⁴ Kwestie winy zob. art. 39–43 k.T.

sis verbis w przepisach k.k.woj. z 1928 r. (konkretnie w art. 30–32), zatem korzystanie z rozwiązań wskazanych w k.T. w tym zakresie było zbędne. Przy konstrukcji definicji przestępstwa wojskowego miały natomiast zastosowanie pozostałe cechy definicji przestępstwa z k.T., które w tym przypadku należało uzupełnić o elementy charakterystyczne dla prawa karnego wojskowego, czyli element podmiotowy (aczkolwiek nie przy wszystkich przestępstwach wojskowych miał on charakter *stricte* wyjątkowy/indywidualny) oraz element przedmiotowy, który zwracał uwagę na potrzebę zabezpieczenia w drodze odpowiedzialności karno-wojskowej szeroko rozumianego interesu Sił Zbrojnych.

Legalną definicję przestępstwa wojskowego umieszczono natomiast w kolejnej regulacji karno-wojskowej, tj. w k.k.woj. z 1932 r. Normatywny charakter tego kodeksu wynikał z kilku względów. W odróżnieniu bowiem od wcześniejszych regulacji karno-wojskowych prac nad tym kodeksem (prowadzonym w Sekcji Ustaw Departamentu Sprawiedliwości Ministerstwa Spraw Wojskowych) przewodniczył prawnik, a zarazem generał – J. Daniec (Szef Departamentu Sprawiedliwości MSWojsk. i Naczelnny Prokurator Wojskowy³⁵). Natomiast pod względem merytorycznym kodeks ten opierał się nie na dorobku legislacyjnym kodeksów zaborczych, lecz na założeniach polskiego kodeksu karnego³⁶ autorstwa Juliusza Makarewicza i Wacława Makowskiego, którego opracowanie – jak podkreśla się w literaturze przedmiotu – było sprawą wręcz honorową³⁷.

Zgodnie z intencją ustawodawcy przestępstwami wojskowymi w myśl postanowień k.k.woj. z 1932 r. były czyny „zabronione pod groźbą kary w części szczególnej kodeksu karnego wojskowego” (art. 1 k.k.woj. z 1932 r.), tj. penalizowane w ramach przepisów art. 34–108.

Definicja przestępstwa wojskowego miała zatem *stricte* formalny charakter, jako że nie zawierała elementów materialnych, odwołujących się do czynnika społecznej szkodliwości czynu (w tym przypadku społecznej szkodliwości przestępstwa wojskowego). Elementu tego do omawianej instytucji prawa karnego wojskowego nie można było recypować również z przepisów k.k. z 1932 r., mimo że jego część ogólna miała zastosowanie m.in. do przestępstw wojskowych (art. 6 k.k.woj. z 1932 r.). Wynikało to z tego, że we wskazanym okresie nie definiowano przestępstwa przez pryzmat jego materialnej istoty³⁸.

---

³⁵ L. Kania, *Kodyfikacja wojskowego prawa karnego materialnego w 1932 r. – geneza, przebieg prac, próba oceny (cz. I)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2001, nr 2, s. 18–19.

³⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11 lipca 1932 r. Kodeks karny (Dz. U. Nr 60, poz. 571; dalej: k.k. z 1932 r.).

³⁷ L. Kania, *Służba sprawiedliwości...*, s. 277.

³⁸ L. Lernell, J. Sawicki, *Nauka prawa karnego, jej przedmiot i metoda* [w:] I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne polski ludowej*, Warszawa 1954, s. 5 i n.; S. Śliwiński, *Przestępstwo (uwagi ogólne)* [w:] idem, *Prawo karne*, Warszawa 1946, s. 63.

Kwestia „społecznej szkodliwości czynu” nie była ujęta w żadnym przepisie k.k. z 1932 r. ani kodeksu postępowania karnego z 1928 r.³⁹ Na przestrzeni lat istniała jedynie w świadomości teoretyków prawa⁴⁰. Odniesienie bowiem do niej odnaleźć można np. w rozważaniach XVIII-wiecznego włoskiego prawnika i pisarza politycznego Cesarego Beccarii czy przedstawiciela XX-wiecznej polskiej myśli prawa karnego – Juliusza Makarewicza. Pierwszy z nich „szkodę wyrządzoną narodowi” postrzegał jako jedyną i prawdziwą miarę wagi przestępstwa⁴¹. Drugi zaś traktował ją jako kategorię ontologiczną przestępstwa, czyli jego istotę uzasadniającą sens kryminalizacji danych zachowań⁴², a nie określony ustawowo element, którego znikomy stopień szkodliwości przesądzałby o braku przestępności czynu⁴³.

Poza wspomnianym czynnikiem w postaci „bezprawności” przestępstwo wojskowe z k.k.woj. z 1932 r. cechował element „zawinienia”, jako że warunek ten (formułowany wprost w przepisach k.k. z 1932 r. wobec przestępstwa pospolitego – art. 14) wskutek braku odmiennego uregulowania na gruncie prawa karnego wojskowego miał także zastosowanie wobec przestępstwa wojskowego.

Normatywna definicja przestępstwa wojskowego była również zawarta w ostatnim z odrębnych aktów prawnych regulujących materię prawa karnego wojskowego, tj. w k.k.W.P.⁴⁴ Mimo że akt ten (w porównaniu do wcześniejszych regulacji karno-wojskowych) cechował się mniejszym liberalizmem, to w definicji „przestępstwa wojskowego” nie dokonano w nim istotnych zmian. Przeciwnie – pod względem techniczno-merytorycznym definicja przestępstwa wojskowego z k.k.W.P. stanowiła kopię definicji przestępstwa wojskowego zawartej uprzednio w treści przepisu art. 1 k.k.woj. z 1932 r. W myśl postanowień k.k.W.P. przestępstwem wojskowym

---

³⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 33, poz. 313).

⁴⁰ M. Smarzewski, *O społecznej szkodliwości czynu w polskim prawie karnym*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2013, nr 3, s. 66.

⁴¹ C. Beccaria, *O przestępstwach i karach*, tłum. E.S. Rappaport, Warszawa 1952, s. 73.

⁴² J. Makarewicz, *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932, s. 1.

⁴³ T. Kaczmarek, *O próbach reinterpretacji pojęcia społecznej szkodliwości czynu w okresie zmian ustrojowych (na marginesie książki Roberta Zawłockiego)* [w:] V. Konarska-Wrzosek, J. Lachowski, J. Wójcikiewicz (red.), *Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Andrzejowi Markowi*, Warszawa 2010, s. 125; T. Bojarski, *Funkcje pojęcia społecznej szkodliwości czynu* [w:] Z. Cwiągalski, G. Artymiak, *Współzależność prawa karnego materialnego i procesowego. W świetle kodyfikacji karnych z 1997 r. i propozycji ich zmian*, Warszawa 2009, s. 21–22.

⁴⁴ O genezie polskiego ustawodawstwa karno-wojskowego uchwalonego w czasie powojennym: A. Tarnowski, *Geneza nowego polskiego ustawodawstwa wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, nr 1, s. 3–10; M. Muszkat, *Podstawowe zasady kodeksu karnego Wojska Polskiego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, nr 1, s. 14–23; idem, *Na marginesie nowego wojskowego ustawodawstwa karnego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, nr 2, s. 63–74; idem, *Kodeks karny Wojska Polskiego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1946, nr 4, s. 189–197.

był bowiem „czyn zabroniony pod groźbą kary w części szczególnej niniejszego kodeksu” (art. 8 k.k.W.P.)⁴⁵, czyli czyn penalizowany w przepisach art. 85–187. Choć definicja ta literalnie miała charakter *stricte* formalny (co wynikało z przyczyn analogicznych do tych, które występowały w czasie obowiązywania k.k.woj. z 1932 r.), to w ówczesnej literaturze przedmiotu przestępstwo wojskowe zaczęto postrzegać jako czyn „społecznie szkodliwy”⁴⁶.

Ponadto przestępstwo wojskowe z k.k.W.P. musiało być czynem zawinionym, co tym razem wynikało wprost z postanowień tego kodeksu (art. 12 k.k.W.P.). Nie było więc potrzeby recypowania jej z przepisów k.k. z 1932 r. – tak jak miało to miejsce w czasie obowiązywania k.k.woj. z 1932 r.

Podsumowując tę część analizy instytucji przestępstwa wojskowego, można stwierdzić, że prawo karno-wojskowe zadekretowane w przytoczonych aktach normujących kwestie karno-materialne *expressis verbis* dotyczyło pewnych grup osób oraz odnosiło się do pewnego rodzaju przestępstwa, tj. *delicta militaria*⁴⁷.

Na płaszczyźnie przestępstwa wojskowego między postanowieniami przywołanych regulacji karno-wojskowych (poza okolicznością przytoczoną wyżej) można było zauważyć również inne cechy wspólne omawianej instytucji. W treści przedmiotowych aktów karno-wojskowych doszło bowiem do kategoryzacji przestępstw na dwa działy: „na przestępstwa wojskowe oraz na przestępstwa pospolite, [...] [które obejmowały czyny zabronione – A.Z.] pod groźbą kary [ujęte – A.Z.] w innych ustawach karnych obowiązujących poza kodeksem karnym wojskowym”⁴⁸ (np. art. 2–4, 6 lub 19 rozporządzenia z 1920 r.; art. 8 i 9 k.k.woj. z 1928 r.; art. 6 § 2 k.k.woj. z 1932 r. czy art. 9 § 1 k.k.W.P.). We wskazanych regulacjach karno-wojskowych silnie akcentowano samoistność i niezależność tych kategorii oraz to, że nie należało postrzegać ich jako instytucji synonimicznych, lecz jako dwa autonomiczne rodzaje przestępstw.

Co ciekawe, w przywołanych aktach prawnych ustawodawca posługiwał się pojęciem przestępstwa wojskowego na dwa sposoby: albo określał nim pewną kategorię normatywną (art. 1 k.k.woj. z 1932 r. i art. 8 k.k.W.P.), albo traktował je jako instytucję, której desygnatów należało szukać w innych aktach prawnych (k.k.woj. z 1928 r.). Niezależnie jednak od sposobu użycia przedmiotowego pojęcia kodeksowo było ono wówczas definiowane tylko od strony formalnej.

Wspólnym elementem wszystkich przestępstw wojskowych zawartych w odrębnych regulacjach karno-wojskowych był również ich podmiot (który rozumiano jako osobę posiadającą określone cechy) i przedmiot (tj. szeroko pojęty interes Sił

⁴⁵ H. Aratyn, A. Zawirski, *Ogólne pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] eidem, *Wojskowe prawo karne*, Warszawa 1960, s. 7.

⁴⁶ J. Lipczyński, *Prawo karne wojskowe materialne. Część I: przestępstwo*, Kraków 1951, s. 41.

⁴⁷ Ibidem, s. 1.

⁴⁸ M. Buszyński, B. Matzner, K. Muller, *Komentarz do art. 1 k.k.woj. z 1932 r.* [w:] eidem, *Kodeks karny wojskowy z komentarzem*, Warszawa 1933, s. 20.

Zbrojnych, przejawiający się m.in. w: porządku pełnienia służby wojskowej, przestrzeganiu dyscypliny wojskowej czy subordynacji wojskowej).

Przestępstwa wojskowe zawarte w odrębnych wojskowych kodeksach karnych miały *stricte* indywidualny charakter. Wynikało to ze szczególnych właściwości podmiotu przestępstwa wojskowego, do którego na płaszczyźnie kodeksowej odnoszono się albo pojedynczym słowem, np. „żołnierz” (art. 46 k.k.woj. z 1928 r., art. 60 k.k.woj. z 1932 r., art. 104 k.k.W.P.), „oficer” (art. 64 k.k.woj. z 1928 r., art. 99 k.k.woj. z 1932 r.), „oficer jednostki” (art. 113 k.k.W.P.), „przełożony” (art. 102 k.k.woj. z 1928 r., art. 169 k.k.W.P.), „dowódca” (art. 105 i 107 k.k.W.P.), albo całym wyrażeniem/zwrotem, które jednoznacznie charakteryzowało osobę sprawcy czynu zabronionego, np. „Kto obraża podwładnego...” (art. 106 k.k.woj. z 1928 r.), „Kto czynnie targnie się na przełożonego...” (art. 81 k.k.woj. z 1928 r.), „Kto obraża przełożonego...” (art. 75 k.k.woj. z 1928 r.).

Indywidualne zabarwienie przestępstw wojskowych nie w każdym przypadku było jednak wprost wyrażone w treści wojskowego przepisu prawnokarnego. W oddzielnych regulacjach karno-wojskowych zawarte były również przestępstwa wojskowe, których (zdawać by się mogło) mógł się dopuścić każdy, nawet osoba niebędąca w chwili popełnienia czynu w czynnej służbie wojskowej. Wojskową odpowiedzialność karną ponosił zatem np. poborowy, a więc osoba mająca dopiero zacząć czynną służbę wojskową, jeżeli podejmował on działania mające na celu całkowite lub częściowe uchylene się od obowiązku wojskowego (art. 67 k.k.woj. z 1928 r.) bądź jeżeli nie stawiał się do służby wojskowej po uprzednim powołaniu go lub publicznym wezwaniu (art. 45 k.k.woj. z 1932 r., art. 117 k.k.W.P.).

Niemniej w literaturze przedmiotu tamtych lat słusznie podkreślano, że przestępstwa wojskowe penalizowane w ramach polskich oddzielnych aktów karno-wojskowych zawsze stanowiły *delictum proprium* – „i to nawet w tych wypadkach, gdy dany artykuł części szczególnej [kodeksu – A.Z.] za podmiot [...] [uważał – A.Z.] kogokolwiek bądź”⁴⁹. Podmiot przestępstwa wojskowego za każdym razem był bowiem ograniczony do konkretnych osób wskazanych bezpośrednio w treści przepisów karno-wojskowych, zaś w ramach *delictum proprium* na omawianej płaszczyźnie w przepisach tych dokonywano dalszej charakterystyki owego podmiotu, która prowadziła z kolei do jego limitacji i ukształtowania kategorii „szczególnego podmiotu przestępstwa wojskowego” – jako podmiotu właściwego dla ogółu przepisów penalizujących przestępstwa wojskowe⁵⁰.

Ponadto przestępstwa wojskowe umieszczone w przywołanych regulacjach karno-wojskowych były zawsze dwudzielne. Choć wyraźnie odróżniono zbrodnie wojskowe od występków wojskowych, to w czasie obowiązywania k.k.woj. z 1928 r.

⁴⁹ J. Lipczyński, *Prawo karne wojskowe...*, s. 46.

⁵⁰ Ibidem.

w regulacji kodeksowej nie wskazano wszystkich warunków ich rozgraniczenia. W celu ustalenia przedmiotowego kryterium polaryzacji należało zatem odwołać się do przepisów pozakodeksowych, a konkretnie do treści przepisów k.T. oraz wydanych do niego tzw. przepisów przechodnich, które określały, w jakim zakresie kodeks ten miał tymczasowo obowiązywać na terytorium Rzeczypospolitej (a konkretnie na terytorium Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego i Lubelskiego)⁵¹.

Natomiast w pozostałych omawianych aktach prawnych, tj. w k.k.woj. z 1932 r. i k.k.W.P., ustawodawca wyraźnie określił warunki rozróżnienia zbrodni wojskowych⁵² i występków wojskowych⁵³. Jak wspomniano, ich polaryzacji dokonywano według rodzaju i wysokości sankcji przewidzianej za dany czyn zabroniony. Warto zauważyć, że dokonywane na przestrzeni lat zmiany w katalogu kar zasadniczych (dzisiaj kar kryminalnych) siłą rzeczy przekładały się na zmianę treści kar stanowiących kryterium rozróżnienia zbrodni wojskowych i występków wojskowych.

Pojęcie przestępstwa wojskowego według kodeksu karnego z 1969 r.

Normatywna granica między przestępstwem wojskowym a przestępstwem (wówczas określanym jako „przestępstwo pospolite”) została zatarta 1 stycznia 1970 r., tj. wraz z wejściem w życie k.k. z 1969 r. Na mocy jego postanowień uchylono m.in. k.k.W.P., a wojskowe przepisy karne skodyfikowano w jednym akcie prawnym z przepisami karnymi o charakterze powszechnym; czym odstąpiono od wieloletniej tradycji dekretowania kwestii karno-wojskowych w odrębnych aktach prawnych.

Ponadto w k.k. z 1969 r. (ani w jego części ogólnej, ani w części wojskowej) nie umieszczono definicji pojęcia „przestępstwo wojskowe”, co wyraźnie różniło tę

---

⁵¹ W oparciu o przepisy k.T. oraz wydane do nich tzw. przepisy przechodnie można było przyjąć, że „zbrodnią wojskową” z k.k.woj. z 1928 r. były czyny zabronione zagrożone karą śmierci (poprzez rozstrzelanie – art. 10 pkt 1 k.k.woj. z 1928 r.) lub zamknięcia w ciężkim więzieniu, zaś „występkiem wojskowym” były czyny zabronione zagrożone karą aresztu wojskowego (art. 7 k.k.woj. z 1928 r.), karą zamknięcia w więzieniu zastępującym dom poprawy (tj. na czas od roku do 6 lat), a także karą więzienia lub twierdzy. Zob. *Kodeks karny z r. 1903 (przekład z rosyjskiego) z uwzględnieniem zmian i uzupełnień obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 1 maja 1921 r.*, Warszawa 1922, s. V–VI i s. 2 (18); E. Mecnarowski, E. Sasaki, M. Buszyński, B. Matzner, *Komentarz do art. 7 k.k.woj. z 1928 r.* [w:] *eidem, Kodeks karny wojskowy*, Warszawa 1928, s. 14.

⁵² Zarówno w k.k.woj. z 1932 r., jak i k.k.W.P. „zbrodnią wojskową” były czyny zabronione zagrożone karą śmierci lub karą więzienia powyżej 5 lat (art. 2 k.k.woj. z 1932 r., art. 10 k.k.W.P.).

⁵³ W myśl postanowień k.k.woj. z 1932 r. „występkiem wojskowym” były czyny zabronione zagrożone: karą więzienia do 5 lat (*argumentum a contrario*), karą twierdzy czy karą aresztu wojskowego (art. 2 k.k.woj. z 1932 r. w zw. z art. 12 § 1 lit. c) i d) k.k.woj. z 1932 r.), zaś w myśl postanowień k.k.W.P. „występkiem wojskowym” były czyny zabronione zagrożone: karą więzienia poniżej 5 lat (*argumentum a contrario*), karą aresztu lub karą skierowania do oddziału karnego (art. 10 k.k.W.P. w zw. z art. 34 lit. c) i d) k.k.W.P.).

regulację od postanowień odrębnych wojskowych kodeksów karnych, które przedmiotowej definicji nadawały normatywny charakter.

Dlatego od chwili wejścia w życie k.k. z 1969 r. określenie zakresu merytorycznego pojęcia „przestępstwo wojskowe” wymagało dwuetapowego procesu. Najpierw należało bowiem ustalić (na podstawie treści przepisów zawartych w części ogólnej omawianej regulacji karnej), czym było przestępstwo (wówczas określane mianem „przestępstwo pospolite”), a następnie definicję tę należało uzupełnić o aspekty podmiotowo-przedmiotowe odróżniające wojskowe prawo karne od norm prawa karnego powszechnego.

Przestępstwo wojskowe (niezmiennie bowiem od lat i niezależnie od jego kodeksowego ujęcia, czy to w ramach oddzielnych regulacji karno-wojskowych, czy kodyfikacji karnych, z wyodrębnioną jedynie częścią wojskową) zawsze stanowiło szczególny rodzaj przestępstwa. Dlatego „[p]rzy określaniu przestępstwa wojskowego [...] [należało – A.Z.] brać za punkt wyjściowy ogólne pojęcie przestępstwa [...] [gdyż – A.Z.] [p]odstawowe cechy, określające przestępstwo w ogóle [...] [były – A.Z.] właściwe również przestępstwom wojskowym”⁵⁴.

W czasie obowiązywania k.k. z 1969 r. pod pojęciem „przestępstwo” (tj. „przestępstwo pospolite”) rozumiano „czyn społecznie niebezpieczny, o znamionach ustawowych, bezprawny, zawiniony i zagrożony karą w ustawie”⁵⁵. Ponadto w ówczesnej doktrynie prawa karnego wskazywano, że owo społeczne niebezpieczeństwo czynu powinno być wyższe niż znikome⁵⁶. Podkreślano też, że cechy przestępstwa pospolitego zawarte były w regulacji kodeksowej albo bezpośrednio (art. 1 k.k. z 1969 r.), albo pośrednio; wówczas wynikały one z odpowiedniego zestawienia przepisów kodeksu (w tym przypadku przepisów w kombinacji art. 1, 6 i 120 § 1 oraz art. 1 i 26 k.k. z 1969 r.)⁵⁷. Wraz z uchwaleniem k.k. z 1969 r. pojęcie „przestępstwo” (a konkretnie „przestępstwo pospolite”) kodeksowo definiowano więc już nie tylko od strony formalnej (jak miało to miejsce w czasie obowiązywania k.k. z 1932 r.), ale także materialnej⁵⁸.

Przestępstwa pospolite dzieliły się na zbrodnie, tj. czyny zagrożone karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od 3 lat albo karą surowszą (art. 5 § 2 k.k. z 1969 r.), i występki, czyli czyny zagrożone karą przekraczającą: 3 miesiące pozba-

---

⁵⁴ W.M. Czchikwadze, § 2 definicja przestępstwa wojskowego [w:] idem, *Radzieckie prawo karne wojskowe. Część ogólna*, Warszawa 1952, s. 139; idem, *Ogólne pojęcie przestępstwa wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1950, nr 1, s. 24.

⁵⁵ W. Świda, *Pojęcie przestępstwa* [w:] idem, *Prawo karne*, Warszawa 1978, s. 117 i n. (gdzie odstąpiono od czysto formalnego określenia przestępstwa); podobnie: I. Andrejew, *Definicja przestępstwa* [w:] idem, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1970, s. 65.

⁵⁶ K. Buchała, *Pojęcie przestępstwa* [w:] idem, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1980, s. 167.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ J. Śliwowski, *Istota przestępstwa* [w:] idem, *Prawo karne*, Warszawa 1975, s. 56–69.

wienia wolności, 3 miesiące ograniczenia wolności lub 5000 zł kary grzywny (art. 5 § 3 k.k. z 1969 r.). Podziału tego dokonano według kryterium rodzaju i wysokości sankcji przewidzianej za dany czyn.

Przepisy części ogólnej k.k. z 1969 r. dotyczące przestępstw pospolitych, a także przepisy określające kryteria ich podziału (z uwagi na ciężar gatunkowy) miały również zastosowanie na płaszczyźnie wojskowej (art. 289 § 1 k.k. z 1969 r.).

Warto podkreślić, że żaden z przepisów k.k. z 1969 r. nie odnosił się do kary aresztu wojskowego jako kryterium podziału przestępstw wojskowych. Mając jednak na uwadze sposób ukształtowania przepisów prawno-karnych w omawianej regulacji kodeksowej, należy stwierdzić, że było to rozwiązanie słuszne. Kara aresztu wojskowego (jako kolejny rodzaj kary zasadniczej) nie występowała bowiem w sankcjach przepisów penalizujących określone typy przestępstw wojskowych⁵⁹. Jej orzeczenie warunkowane było koniecznością ustawowego zagrożenia danego typu przestępstwa karą pozbawienia wolności w wymiarze nieprzekraczającym 5 lat, przy czym orzeczona za nie kara nie mogła być surowsza niż 2 lata pozbawienia wolności (art. 293 § 1 k.k. z 1969 r.). Tylko w takim przypadku sąd *meriti* mógł wobec żołnierza lub osoby powołanej do pełnienia służby wojskowej orzec karę zasadniczą aresztu wojskowego. Natomiast jej maksymalny wymiar (tj. od 3 miesięcy do 2 lat – art. 293 § 2 k.k. z 1969 r.) oraz fakt, że była ona wówczas postrzegana jako odmiana kary pozbawienia wolności (art. 293 § 4 k.k. z 1969 r.)⁶⁰, pozwalały przyjąć, że kara aresztu wojskowego pośrednio (gdyż nie wynikało to *expressis verbis* z sankcji przepisu prawno-karnego) współtworzyła katalog rodzajowy kar właściwych dla występów wojskowych.

Jak już zauważono, w czasie obowiązywania k.k. z 1969 r. określenie desygnatów definicji przestępstwa wojskowego było procesem dwuetapowym, gdyż definicję przestępstwa (a konkretnie przestępstwa pospolitego) należało uzupełnić o elementy podmiotowo-przedmiotowe, które różniły wojskowe prawo karne od norm prawa karnego powszechnego.

Podmiotem przestępstw wojskowych umieszczonych w k.k. z 1969 r. (tj. w sześciu jego rozdziałach tzw. części wojskowej) mógł być w zasadzie tylko żołnierz⁶¹,

---

⁵⁹ I. Andrejew, *Odrębności w rodzajach kar i ich stosowaniu* [w:] idem, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1980, s. 456.

⁶⁰ K. Mioduski, *Komentarz do art. 293 k.k.*, J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny...*, s. 661 i n.; I. Andrejew, *Komentarz do art. 293 k.k.* [w:] idem, *Kodeks karny. Krótki komentarz*, Warszawa 1981, s. 246; idem, *Komentarz do art. 293 k.k.* [w:] idem, *Kodeks karny. Krótki komentarz*, Warszawa 1988, s. 259; uchwała SN IW z 13 grudnia 1973 r., U 11/70, Wytyczne i Uchwały Izby Karnej i Wojskowej Sądu Najwyższego za okres od 01.01.1970 r. do 30.06.1980 r., poz. 14, s. 176.

⁶¹ W wyjątkowych sytuacjach, gdy wyraźnie tak stanowiła ustawa, podmiotem przestępstwa wojskowego mogła być również inna osoba, tak: J. Muszyński, *Wojskowe prawo karne materialne* [w:] L. Łustaczak (red.), *Podstawowe wiadomości o prawie wojskowym*, Warszawa 1969, s. 183.

i to w czynnej służbie wojskowej (art. 289 k.k. z 1969 r.)⁶². Wyrażona na płaszczyźnie podmiotu przestępstwa wojskowego limitacja była podstawą odróżnienia tego typu przestępstw od przestępstw pospolicznych, których podmiotem mógł być w zasadzie każdy obywatel, także żołnierz. Niektóre z przestępstw wojskowych zawierały w swej treści dalsze wyłączenia podmiotowe, przez co odnosiły się do węższego kręgu podmiotów objętych danym typem⁶³.

Należy również zauważyć, że na 3 lata przed wejściem w życie k.k. z 1969 r., tj. u schyłku obowiązywania k.k.W.P., ze wskazanej regulacji karno-wojskowej wyłączono przestępstwa, które choć związane były z zagrożeniem lub naruszeniem powszechnego obowiązku obrony, to nie miały jednak *stricte* wojskowego charakteru – z uwagi na ich sprawcę, którym była osoba niemająca statusu żołnierza w chwili popełnienia czynu. Przestępstwa te skodyfikowano poza regulacją kodeksową, tj. w przepisach karnych zawartych w ustawie z 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁶⁴. Ustawa ta penalizacją obejmowała m.in. czyny przestępcze osób: (1) niezwiązanych organizacyjnie z kolektywem wojskowym, (2) zobowiązanych do rejestracji w odpowiednim organie wojskowym, (3) dopiero powołanych do pełnienia czynnej służby wojskowej, tj. poborowych⁶⁵ (przy czym za uchylanie się od służby wojskowej ponosili oni odpo-

---

⁶² S.M. Przyjemski, *Glosa do wyroku SN IW z 18.01.1983, N 46/83*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1985, nr 1, s. 111–114. Wskazano w niej, że podmiotem przestępstwa wojskowego nie była osoba zwolniona z czynnej służby wojskowej i konwojowana do ZK w celu odbycia kary pozbawienia wolności (inaczej SN: *Wyrok SN IW z 18.01.1984 r., N 46/83*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1985, nr 1, s. 106); zaś chwilą zwolnienia z czynnej służby wojskowej było opuszczenie przezeń wraz z konwojem jednostki wojskowej lub wyznaczonego miejsca przebywania: uchwała SN IW z 14 listopada 1985 r., U 3/85, „Biuletyn Orzeczniczy IWSN” 1985, nr 10–12, s. 5–9.

⁶³ Dotyczyło to dyspozycji art. 303 § 1–4 k.k. z 1969 r. (penalizującego samowolne oddalenie się). Przepis ten nie miał bowiem zastosowania do: oficerów, chorążych, żołnierzy służby zawodowej i okresowej (art. 303 § 6 k.k. z 1969 r.). Niektórzy przedstawiciele ówczesnej doktryny prawa karnego wskazują, że przedmiotową limitacją objęci byli także żołnierze służby nadterminowej. Zob. H. Popławski, R. Skarbek, *Przestępstwa wojskowe* [w:] H. Popławski, R. Skarbek, Z. Szczurek, *Prawo karne wojskowe i skarbowe*, Gdańsk 1983, s. 38.

⁶⁴ Ustawa z 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. Nr 44, poz. 220; dalej: u.p.o.o.PRL).

⁶⁵ W myśl art. 200 u.p.o.o.PRL pod właściwość sądów wojskowych podciągnięto przestępstwa zawarte w przedmiotowej ustawie, lecz polegające na: niezgłoszeniu się poborowego do odbycia czynnej służby wojskowej (art. 188 u.p.o.o.PRL), uporczywym niezgłaszaniu się do służby wojskowej (art. 189 u.p.o.o.PRL) albo przestępstwa popełnione w czasie bezpośredniego zagrożenia bezpieczeństwa państwa, mobilizacji lub wojny i polegające na: podjęciu przez obywatela obowiązków w obcym wojsku lub organizacji wojskowej (art. 192 ust. 3 u.p.o.o.PRL), uchylaniu się od obowiązku służby wojskowej przez obywatela przebywającego czasowo za granicą (art. 193 u.p.o.o.PRL), niezgłoszeniu się do służby wojskowej (art. 194 u.p.o.o.PRL), uchylaniu się od obowiązku służby wojskowej (art. 195 u.p.o.o.PRL). Sprawcy tych przestępstw ponosili zatem odpowiedzialność karno-wojskową; i taki stan rzeczy trwał aż do czasu wejścia w życie k.k. z 1997 r.

wiedzialność na zasadach karno-wojskowych). Taki sposób dekretacji przedmiotowej materii powtórzono także w k.k. z 1969 r., dlatego zawarte w nim przestępstwa wojskowe miały wyeksponowany indywidualny charakter.

Jeśli zaś chodzi o element przedmiotowy, to w odróżnieniu od innych przestępstw (tj. przestępstw pospolitych) przedmiotem przestępstw wojskowych był szeroko rozumiany interes służby wojskowej⁶⁶ i Sił Zbrojnych. Przez ów interes rozumiano: gotowość i zdolność bojową Sił Zbrojnych, wojskowe stosunki społeczne (właściwe jedynie dla kolektywu wojskowego), dyscyplinę wojskową i ustalony porządek odbywania służby wojskowej. Natomiast związek między przestępstwem wojskowym a uwarunkowaniami służby wojskowej miał bezpośrednie przełożenie na kształt i treść znamion tych przestępstw⁶⁷.

Mimo braku wskazania w k.k. z 1969 r. normatywnej definicji przestępstwa wojskowego jego specyfika przejawiała się w specjalnym (tj. indywidualnym) podmiocie przestępstwa oraz specjalnym przedmiocie przestępstwa. Byt przestępstwa wojskowego zależał bowiem od łącznego wystąpienia dwóch rodzajów elementów: 1) elementów ogólnych (zawartych w części ogólnej k.k. z 1969 r.) charakteryzujących przestępstwo pospolite, 2) elementów podmiotowo-przedmiotowych właściwych dla służby wojskowej. Słusznie bowiem podkreślano w literaturze, że „czyny przestępne, dokonane nawet przez osoby wojskowe, lecz nie skierowane bezpośrednio przeciw dyscyplinie wojskowej [...] nie [były – A.Z.] przestępstwami wojskowymi [...]. I przeciwnie, czyny przestępne chociażby skierowane przeciw porządkowi wojskowemu, lecz dokonane nie przez żołnierzy również nie [mogły być – A.Z.] uznane za przestępstwa wojskowe [...]”⁶⁸.

Mimo to ustawodawca w k.k. z 1969 r. nie zdecydował się na kodeksowe zadekretowanie definicji przestępstwa wojskowego, jednak od chwili wejścia w życie tego kodeksu zaczęło ono funkcjonować jako kategoria indywidualna o właściwościach nie tylko formalnych, ale także materialnych.

Podsumowanie

Analiza prawno-historyczna instytucji przestępstwa wojskowego pozwala na sformułowanie wniosku, że w systemie prawa karnego *sensu largo* miała ona ugruntowaną prawnie pozycję. Natomiast polaryzacja między pojęciem przestępstwa wojskowego a pojęciem przestępstwa, które w okresie dwudziestolecia międzywojennego oraz w czasie obowiązywania k.k.W.P. określane było mianem „przestępstwo pospolite”, była wyraźnie widoczna. Z tej przyczyny tym bardziej zastanawia zmiana

⁶⁶ H. Popławski, R. Skarbek, *Przestępstwa wojskowe...*, s. 38.

⁶⁷ K. Buchała, *Ogólna charakterystyka części wojskowej* [w:] idem, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1980, s. 759.

⁶⁸ W.M. Czchikwadze, *Ogólne pojęcie przestępstwa...*, s. 25.

stosunku ustawodawcy do omawianej instytucji w postaci odejścia od kodeksowego ujęcia definicji przestępstwa wojskowego, a tym samym przyznania mu cechy normatywności, co w szeroko rozumianym systemie prawa karnego obowiązuje od chwili wejścia w życie k.k. z 1969 r. oraz zastąpienia go nowym, obecnie obowiązującym k.k.

Do dziś bowiem nie doszło do zmiany warunków podmiotowo-przedmiotowych zacierających różnicę jakościową między kategorią przestępstwa (określanego obecnie mianem „przestępstwo powszechne”) a instytucją przestępstwa wojskowego.

Negatywną ocenę braku normatywnej definicji przestępstwa wojskowego *de lege lata* można również wywieść z przyjętego w k.k. ujęcia kary aresztu wojskowego. Obecnie występuje ona bowiem jako kara zamienna (art. 329 k.k., co było charakterystyczne dla k.k. z 1969 r.), lecz z powodzeniem funkcjonuje także w sankcjach przepisów penalizujących określone typy przestępstw wojskowych, jako alternatywa sankcja dla kary pozbawienia wolności. To z kolei podkreśla odrębność instytucji systemu prawa karno-wojskowego (tj. karą aresztu wojskowego) i instytucji systemu prawa karno-powszechnego (tj. karą pozbawienia wolności).

Z tej przyczyny można wnioskować o normatywne ujęcie różnicy między kategorią przestępstwa wojskowego a kategorią przestępstwa (tj. przestępstwa powszechnego). Nie są one bowiem (z uwagi na aspekty podmiotowo-przedmiotowe właściwe dla prawa karnego wojskowego) tożsame ani tym bardziej synonimiczne. Wręcz przeciwnie. Spośród innych rodzajów przestępstw przestępstwo wojskowe wyróżnia jego podmiot i przedmiot zamachu przestępnego. Wprawdzie różnice te nie dotyczą istoty przestępstwa – gdyż przestępstwo wojskowe musi wpisywać się w ogólne ramy właściwe dla pojęcia „przestępstwo” (jako czynu charakteryzującego się określonym stopniem społecznej szkodliwości, którego znamiona zawarto w ustawie) – to są szczególnie widoczne przy analizie istoty przestępstwa wojskowego, które wyraźnie (zarówno treścią, jak i podmiotem) różni się od istoty każdego innego przestępstwa.

Można zatem uznać, że niezmiennie od lat i niezależnie od sposobu dekretacji każde przestępstwo wojskowe było – czy nadal jest – jednocześnie przestępstwem, zaś nie każde przestępstwo (przestępstwo pospolite/przestępstwo powszechne) było – czy nadal jest – jednocześnie przestępstwem wojskowym.

Co więcej, nieposługiwanie się w sposób formalny (tj. na płaszczyźnie kodeksowej) pojęciem przestępstwa wojskowego nie stanowi dla teoretyków prawa karnego uzasadnienia nieużywania tego pojęcia w dyskursie naukowym i publicystycznym. W różnego rodzaju opracowaniach można bowiem znaleźć wypowiedzi, które wprost odnoszą się do przestępstwa wojskowego jako szczególnego rodzaju przestępstwa⁶⁹, co z kolei uzasadnia byt tej instytucji.

⁶⁹ Tak: T. Leśko, S. Rybarczyk, *Pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] *idem, Prawo wojskowe PRL*, t. II, Warszawa 1987, s. 54 i n.; S. Rybarczyk, § 3 *Kary zasadnicze* [w:] *idem, Zarys prawa wojskowego*.

Argumentów przemawiających za koniecznością nadania instytucji przestępstwa wojskowego cechy normatywności należy szukać również w treści aktów prawa międzynarodowego łączących Rzeczpospolitą Polską z innymi krajami. Wyraźnie wyodrębnia się w nich bowiem zarówno pojęcie przestępstwa wojskowego, jak i w pewnym stopniu jego normatywną treść. Przykładowo można powołać się na postanowienia Europejskiej Konwencji o Ekstradycji z 13 grudnia 1957 r.⁷⁰, w której wskazano: „Wydanie za przestępstwa wojskowe, nie będące przestępstwami popolitymi, jest wyłączone z zakresu stosowania niniejszej konwencji” (art. 4). Do przedmiotowej instytucji *expressis verbis* nawiązano także w treści umowy międzynarodowej z 26 lutego 2004 r. o wzajemnej pomocy w sprawach karnych zawartej między RP a Królestwem Tajlandii⁷¹. Zapisano w niej: „Niniejsza umowa nie ma zastosowania do [...] przestępstw wojskowych. Dla celów niniejszej Umowy przestępstwa wojskowe polegają na naruszeniu prawa wojskowego i nie stanowią przestępstw w świetle powszechnego prawa karnego” (art. 1 ust. 6).

Zawarcie w regulacji kodeksowej normatywnej definicji przestępstwa wojskowego jawi się więc jako zadanie *de lege ferenda*. Jego realizacja przyczyni się nato-

---

Prawo karne wojskowe, t. IV, Warszawa 1974, s. 61 i n.; W.M. Czchikwadze, *Ogólne pojęcie przestępstwa...*, s. 17 i n.; idem, § 2 *definicja przestępstwa...*, s. 139 i n.; J. Muszyński, § 2 *Przestępstwo wojskowe* [w:] idem, *Prawo karne wojskowe państw socjalistycznych*, Warszawa 1967, s. 35 i n.; idem, *Pojęcie przestępstwa wojskowego i wojskowego przewinienia dyscyplinarnego* [w:] idem, *Przestępstwo wojskowe a przewinienie dyscyplinarne w polskim prawie wojskowym*, Warszawa 1979, s. 11 i n.; idem, *Przedmiot przestępstw wojskowych*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1967, nr 3, s. 279 i n.; H. Aratyn, A. Zawirski, *Ogólne pojęcie przestępstwa...*, s. 7; H. Popławski, R. Skarbek, *Przestępstwo...*, s. 38 i n.; A. Ziółkowska, *Pojęcie przestępstwa...*, s. 89 i n.; S.M. Przyjemski, *Przestępstwa tzw. wojskowe* [w:] idem, *Prawo karne wojskowe*, Gdańsk 1999, s. 105 i n.; K. Chałubińska-Jentkiewicz, *Przestępstwa wojskowe* [w:] M. Czurprik, M. Karpiuk (red.), *Prawo wojskowe*, Warszawa 2015, s. 210 i n.; M. Czyżak, *Pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] idem, *Odrębność polskiego prawa karnego wojskowego wobec prawa karnego powszechnego*, Warszawa 2010, s. 187 i n.; idem, *Pojęcie tzw. przestępstwa wojskowego w polskim prawie karnym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2004, nr 3, s. 13 i n.; K. Mioduski, *Część wojskowa. Uwagi ogólne* [w:] J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, t. II, Warszawa 1987, s. 488; R. Góral, *Komentarz do art. 322 k.k.* [w:] idem, *Kodeks karny. Praktyczny komentarz z orzecznictwem*, Warszawa 2005, s. 530; M. Flemming, *Wprowadzenie* [w:] idem, *Kodeks karny – część wojskowa. Komentarz*, Warszawa 2000, s. 29; S.M. Przyjemski, *Część wojskowa* [w:] O. Górniok, S. Hoc, S.M. Przyjemski, *Kodeks karny. Komentarz*, t. III, Gdańsk 1999, s. 445; J. Wojciechowski, *Komentarz do art. 321 k.k.* [w:] idem, *Kodeks karny. Komentarz. Orzecznictwo*, Warszawa 1997, s. 563; A. Kamiński, *Komentarz do art. 317 k.k.* [w:] O. Górniok (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2006, s. 947; M. Jędrzejczyk, *Odpowiedzialność współsprawcy cywilnego przed sądem wojskowym za wojskowe przestępstwo indywidualne*, „Palestra” 2021, nr 1–2, s. 121 i n.; inaczej – niesłusznie: W. Sieracki, *Niektóre problemy ewolucji wojskowego prawa karnego (materiałnego) w okresie 1963–1983*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1983, nr 3, s. 235; uchwała SN z 20 grudnia 1976 r., U 5/76, OSNKW 1977, nr 1, poz. 2.

⁷⁰ Europejska Konwencja o Ekstradycji z 13 grudnia 1957 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/re/1957-1.html> [dostęp: 24.05.2014].

⁷¹ Umowa z 26 lutego 2004 r. o wzajemnej pomocy w sprawach karnych, podpisana w Bangkoku między RP a Królestwem Tajlandii (Dz. U. z 2009 r. Nr 208, poz. 1607).

miast do wypełnienia obecnej luki w prawie, a także pomoże w – symbolicznym wprowadzie – usystematyzowaniu instytucji prawa karnego wojskowego oraz zharmonizowaniu przepisów prawa krajowego z postanowieniami aktów prawa międzynarodowego.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 23 września 1944 r. – Kodeks Karny Wojska Polskiego (Dz. U. Nr 6, poz. 27 ze zm.).
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 23 września 1944 r. Przepisy wprowadzające Kodeks Karny Wojska Polskiego (Dz. U. Nr 6, poz. 28).
- Dekret z 3 listopada 1936 r. Prawo karne skarbowe (Dz. U. Nr 84, poz. 581 ze zm.).
- Dekret z 11 kwietnia 1947 r. Prawo karne skarbowe (Dz. U. Nr 32, poz. 140 ze zm.).
- Europejska Konwencja o Ekstradycji z 13 grudnia 1957 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/re/1957-1.html> [dostęp: 14.05.2024].
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego (Dz. U. Nr 33, poz. 313).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 22 marca 1928 r. w sprawie Kodeksu karnego wojskowego (Dz. U. Nr 36, poz. 328 ze zm.).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11 lipca 1932 r. Kodeks karny (Dz. U. Nr 60, poz. 571).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 21 października 1932 r. Kodeks karny wojskowy (Dz. U. Nr 91, poz. 765).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 10 maja 1920 r. w przedmiocie wprowadzenia w życie Wojskowego Kodeksu Karnego (Dz. U. Nr 59, poz. 369 ze zm.).
- Uchwała SN IW z 13 grudnia 1973 r., U 11/70, Wytyczne i Uchwały Izby Karnej i Wojskowej Sądu Najwyższego za okres od 01.01.1970 r. do 30.06.1980 r., poz. 14.
- Uchwała SN z 20 grudnia 1976 r., U 5/76, OSNKW 1977, nr 1, poz. 2.
- Umowa z 26 lutego 2004 r. o wzajemnej pomocy w sprawach karnych, podpisana w Bangkoku między RP a Królestwem Tajlandii (Dz. U. z 2009 r. Nr 208, poz. 1607).
- Ustawa karna skarbowa z 13 kwietnia 1960 r. (Dz. U. Nr 21, poz. 123 ze zm.).
- Ustawa karna skarbowa z 26 października 1971 r. (Dz. U. Nr 28, poz. 260 ze zm.).
- Ustawa z 29 lipca 1919 r. o tymczasowym sądownictwie wojskowym (Dz.Pr.P.P. Nr 65, poz. 389).
- Ustawa z 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz. U. Nr 44, poz. 220).
- Ustawa z 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 13, poz. 94 ze zm.).
- Ustawa z 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2600).

Opracowania

- Andrejew I., *Definicja przestępstwa* [w:] I. Andrejew, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1970.
- Andrejew I., *Komentarz do art. 293 k.k.* [w:] I. Andrejew, *Kodeks karny. Krótki komentarz*, Warszawa 1981.
- Andrejew I., *Komentarz do art. 293 k.k.* [w:] I. Andrejew, *Kodeks karny. Krótki komentarz*, Warszawa 1988.
- Andrejew I., *Nowy kodeks karny. Z rozważań nad projektem*, Warszawa 1963.
- Andrejew I., *Odrębności w rodzajach kar i ich stosowaniu* [w:] I. Andrejew, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1980.
- Aratyn H., Zawirski A., *Ogólne pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] H. Aratyn, A. Zawirski, *Wojskowe prawo karne*, Warszawa 1960.
- Beccaria C., *O przestępstwach i karach*, tłum. E.S. Rappaport, Warszawa 1952.
- Berger-Pleńska D., *Plon dyskusji nad projektem kodeksu karnego*, „Problemy Kryminalistyki” 1963, nr 44–45, s. 487–503.
- Bojarski T., *Funkcje pojęcia społecznej szkodliwości czynu* [w:] Z. Ćwiąkański, G. Artymiak, *Współzależność prawa karnego materialnego i procesowego. W świetle kodyfikacji karnych z 1997 r. i propozycji ich zmian*, Warszawa 2009.
- Bojarski T., *Polskie prawo karne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2006.
- Bradliński K., *Polskie kodeksy karne okresu międzywojnia*, „Studenckie Zeszyty Naukowe” 2018, nr 38, s. 33–44.
- Buchała K., *Ogólna charakterystyka części wojskowej* [w:] K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1980.
- Buchała K., *Pojęcie przestępstwa* [w:] K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1980.
- Buszyński M., Matzner B., Muller K., *Komentarz do art. 1 k.k.woj. z 1932 r.* [w:] M. Buszyński, B. Matzner, K. Muller, *Kodeks karny wojskowy z komentarzem*, Warszawa 1933.
- Chałubińska-Jentkiewicz K., *Przestępstwa wojskowe* [w:] M. Czupryk, M. Karpiuk (red.), *Prawo wojskowe*, Warszawa 2015.
- Czchikwadze W.M., *§ 2 definicja przestępstwa wojskowego* [w:] W.M. Czchikwadze, *Radzieckie prawo karne wojskowe. Część ogólna*, Warszawa 1952.
- Czchikwadze W.M., *Ogólne pojęcie przestępstwa wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1950, nr 1, s. 17–56.
- Czyżak M., *Pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] M. Czyżak, *Odrębność polskiego prawa karnego wojskowego wobec prawa karnego powszechnego*, Warszawa 2010.
- Czyżak M., *Pojęcie tzw. przestępstwa wojskowego w polskim prawie karnym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2004, nr 3, s. 13–23.
- Flemming M., *Wprowadzenie* [w:] M. Flemming, *Kodeks karny – część wojskowa. Komentarz*, Warszawa 2000.
- Frankowski S., *Wyobrażenia a rzeczywistość*, „Prawo i Życie” 1963, nr 6, s. 4–7.
- Góral R., *Komentarz do art. 322 k.k.* [w:] R. Góral, *Kodeks karny. Praktyczny komentarz z orzecnictwem*, Warszawa 2005.
- Gutaker K., *O nowym projekcie wojskowych przepisów karnych – mówi prezes Izby Wojskowej Sądu Najwyższego – płk Kazimierz Jankowski*, „Żołnierz Wolności” 1963, nr 40, s. 3.

- Jędrzejczak M., *Odpowiedzialność współsprawcy cywilnego przed sądem wojskowym za wojskowe przestępstwo indywidualne*, „Palestra” 2021, nr 1–2, s. 121–130.
- Kaczmarek T., *O próbach reinterpretacji pojęcia społecznej szkodliwości czynu w okresie zmian ustrojowych (na marginesie książki Roberta Zawłockiego)* [w:] V. Konarska-Wrzosek, J. Lachowski, J. Wójcikiewicz (red.), *Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Andrzejowi Markowi*, Warszawa 2010.
- Kamieński A., *Komentarz do art. 317 k.k.* [w:] O. Górniok (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2006.
- Kania L., *Kodyfikacja wojskowego prawa karnego materialnego w 1932 r. – geneza, przebieg prac, próba oceny (cz. I)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2001, nr 2, s. 12–34.
- Kania L., *Służba sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja – prawo – ludzie*, Sulechów 2015.
- Kodeks karny z r. 1903 (przekład z rosyjskiego) z uwzględnieniem zmian i uzupełnień obowiązujących w Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 1 maja 1921 r.*, Warszawa 1922.
- Konarska-Wrzosek V., Marek A., *Prawo karne*, Warszawa 2019.
- Lachowski J., Marek A., *Prawo karne. Zarys problematyki*, Warszawa 2021.
- Lernell L., Sawicki J., *Nauka prawa karnego, jej przedmiot i metoda* [w:] I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne polski ludowej*, Warszawa 1954.
- Leško T., Rybarczyk S., *Pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] T. Leško, S. Rybarczyk, *Prawo wojskowe PRL*, t. II, Warszawa 1987.
- Lipczyński J., *Prawo karne wojskowe materialne. Część I: przestępstwo*, Kraków 1951.
- Majewski Z.M., *Projektowanie zmiany w ustawach karnych wojskowych*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1932, nr 1, s. 14–20.
- Makarewicz J., *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932.
- Makowski W., *Komentarz do §1 Postanowień wstępnych* [w:] W. Makowski, *Kodeks karny wojskowy: z dodaniem ustaw i przepisów wprowadzających, przechodnich i uzupełniających oraz komentarza*, Warszawa 1921.
- Mecnarowski E., Sasaki E., Buszyński M., Matzner B., *Komentarz do art. 7 k.k.woj. z 1928 r.* [w:] E. Mecnarowski, E. Sasaki, M. Buszyński, B. Matzner, *Kodeks karny wojskowy*, Warszawa 1928.
- Mioduski K., *Część wojskowa* [w:] J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1971.
- Mioduski K., *Część wojskowa. Uwagi ogólne* [w:] J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, t. II, Warszawa 1987.
- Mioduski K., *Komentarz do art. 293 k.k.*, [w:] J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1971.
- Muszkat M., *Kodeks karny Wojska Polskiego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1946, nr 4, s. 189–197.
- Muszkat M., *Na marginesie nowego wojskowego ustawodawstwa karnego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, nr 2, s. 63–74.
- Muszkat M., *Podstawowe zasady kodeksu karnego Wojska Polskiego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, nr 1, s. 14–23.

- Muszyński J., *§ 2 Przepęstwo wojskowe* [w:] J. Muszyński, *Prawo karne wojskowe państw socjalistycznych*, Warszawa 1967.
- Muszyński J., *Pojęcie przepęstwa wojskowego i wojskowego przewinienia dyscyplinarnego* [w:] J. Muszyński, *Przepęstwo wojskowe a przewinienie dyscyplinarne w polskim prawie wojskowym*, Warszawa 1979.
- Muszyński J., *Przedmiot przepęstw wojskowych*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1967, nr 3, s. 279–296.
- Muszyński J., *Wojskowe prawo karne materialne* [w:] L. Łustaczak (red.), *Podstawowe wiadomości o prawie wojskowym*, Warszawa 1969.
- Niemiecki Kodeks Karny Wojskowy z 20.06.1872, wg tłumaczenia Komisji prawno-wojskowej T.R.S.*, Warszawa 1920.
- Projekt kodeksu karnego*, Warszawa 1963.
- Papierkowski Z., *Projekt kodeksu karnego*, „Prawo Kanoniczne” 1962, nr 3–4, s. 243–284.
- Papierkowski Z., *Projekt kodeksu karnego: niektóre zagadnienia z dziedziny kary*, „Palestra” 1963, nr 7(4), s. 38–45.
- Popławski H., Skarbek R., *Przepęstwa wojskowe* [w:] H. Popławski, R. Skarbek, Z. Szczurek, *Prawo karne wojskowe i skarbowe*, Gdańsk 1983.
- Przyjemski S.M., *Część wojskowa* [w:] O. Górniok, S. Hoc, S.M. Przyjemski, *Kodeks karny. Komentarz*, t. III, Gdańsk 1999.
- Przyjemski S.M., *Glosa do wyroku SN IW z 18.01.1983, N 46/83*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1985, nr 1, s. 111–114.
- Przyjemski S.M., *Przepęstwa tzw. wojskowe* [w:] S.M. Przyjemski, *Prawo karne wojskowe*, Gdańsk 1999.
- Ratajczak A., *Rozwój i kodyfikacja prawa karnego w okresie trzydziestolecia Polski Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1975, nr 1, s. 19–34.
- Rybarczyk S., *§ 3 Kary zasadnicze* [w:] S. Rybarczyk, *Zarys prawa wojskowego. Prawo karne wojskowe*, t. IV, Warszawa 1974.
- Rybicki M., Wasilkowski J., *Wyniki dyskusji i stan prac nad projektem Kodeksu Karnego*, „Prawo i Życie” 1964, nr 9, s. 4.
- Sieracki W., *Niektóre problemy ewolucji wojskowego prawa karnego (materialnego) w okresie 1963–1983*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1983, nr 3, s. 229–245.
- Smazewski M., *O społecznej szkodliwości czynu w polskim prawie karnym*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2013, nr 3, s. 61–87.
- Szczemielinow P., *Ustawodawstwo karne ZSRR i Nowy kodeks karny RSFR*, „Palestra” 1961, nr 5 (41), s. 102–109.
- Szczygieł T., *Cztery kodyfikacje prawa karnego wojskowego II Rzeczypospolitej: sukcesy i porażki* [w:] A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka (red.), *Verus amicus rara avis est: studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, Katowice 2020.
- Szczygieł T., *„Lex Jankowski”, czyli mało znany projekt wojskowego prawa karnego materialnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2018, nr 4, s. 74–86.
- Śliwiński S., *Przepęstwo (uwagi ogólne)* [w:] S. Śliwiński, *Prawo karne*, Warszawa 1946.
- Śliwowski J., *Istota przepęstwa* [w:] J. Śliwowski, *Prawo karne*, Warszawa 1975.
- Świda W., *Pojęcie przepęstwa* [w:] W. Świda, *Prawo karne*, Warszawa 1978.

- Świda W., *Przyczyny wad projektu k.k.*, „Słowo Polskie” 1963, nr 149, s. 1, 4, 7.
- Tarnowski A., *Geneza nowego polskiego ustawodawstwa wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, nr 1, s. 3–10.
- Tyszkiewicz L., *Projekt kodeksu karnego z 1963 roku na tle ewolucji polskiego prawa karnego w XX wieku* [w:] M. Mikołajczyk i in. (red.), *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, Białystok–Katowice 2010.
- Uchwała SN IW z 14.11.1985, U 3/85*, „Biuletyn Orzeczniczy IWSN” 1985, nr 10–12, s. 5–9.
- Uchwała w sprawie projektu kodeksu karnego*, „Prawo i Życie” 1963, nr 14, s. 1–2.
- Warylewski J., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2004.
- Wiśniewski A., „Projekt kodeksu karnego” Warszawa 1963 [recenzja], „Palestra” 1963, nr 7(2), s. 70–71.
- Wojciechowski J., *Komentarz do art. 321 k.k.* [w:] J. Wojciechowski, *Kodeks karny. Komentarz. Orzecznictwo*, Warszawa 1997.
- Wyrok SN IW z 18.01.1984, N 46/83*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1985, nr 1, s. 106–111.
- Ziółkowska A., *Pojęcie przestępstwa wojskowego* [w:] A. Ziółkowska, *Odpowiedzialność karna a odpowiedzialność dyscyplinarna w wojsku zagadnienia materialnoprawne I*, Warszawa 2020.

THE INSTITUTION OF A MILITARY OFFENCE
IN LIGHT OF THE REGULATIONS OF POLISH CRIMINAL-MILITARY CODIFICATIONS
OF THE 20TH CENTURY – A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Abstract

The article presents how, over the years (both in separate penal-military codes as well as in the military section of the General Penal Code of 1969), legislators decreed the concept of a military offence. These considerations can be viewed as a kind of historical-legal justification for the necessity of introducing a normative definition of a military offence into the criminal law system in a broad sense (e.g., by amending the provisions of the Penal Code of 1997 which is in force). Although the institution of a military offence is not synonymous with the institution of a criminal offence (contemporarily also referred to as a general offence), it does not stem directly from the provisions of the Code, but only from the interpretation made on this level, which was subjected to criticism.

Key words: crime, common offence, military offence, separate criminal-military codes, soldier

ADAM LITYŃSKI

Akademia Humanitas w Sosnowcu, Polska
Humanitas University in Sosnowiec, Poland
e-mail: adam.litynski@humanitas.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0899-9130>

Wzorce sowieckie w prawie polskim po 1944 r. Zagadnienia wybrane

Wstęp

Milovan Djilas w głośnych *Rozmowach ze Stalinem* zanotował, iż wódz sowieckiego imperium mu powiedział: „Ta wojna nie jest taka jak w przeszłości; kto okupuje terytorium, narzuca także swój własny ustrój społeczny. Każdy narzuca swój własny ustrój tak daleko, jak może dotrzeć jego armia. Nie może być inaczej”¹. Zauważmy, że sowietyzacja przynajmniej części Europy Środkowo-Wschodniej zaczęła się w 1939 r. w wyniku realizacji paktu Ribbentrop-Mołotow. Nikita Siergiejewicz Pietrow² rozpoczął swoją książkę cytatem z przemówienia Stalina z 6 listopada 1941 r., w którym wódz zapewniał, że ma na celu wyłącznie udzielenie pomocy innym narodom w ich walce z hitlerowskim najazdem i swobodne urządzenie się na ich ziemi. „Żadnych ingerencji w sprawy wewnętrzne innych narodów”³.

---

¹ M. Djilas, *Rozmowy ze Stalinem*, tłum. A. Ciołkosz, Warszawa 1991, s. 97.

² Wiceprzewodniczący Stowarzyszenia Memoriał, które otrzymało Pokojową Nagrodę Nobla za 2022 r. i wiele innych wysokich nagród oraz wyrazów uznania w państwach demokratycznych, a które to zostało decyzją Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej (czytaj: Putina) 28 grudnia 2021 r. uznane za obcą agenturę i oficjalnie zlikwidowane.

³ Cyt. za: N. Pietrow, *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945–1953*, tłum. J. Prus-Wojciechowska, K. Syska, Warszawa 2015, s. 5.

Prawo po rewolucji proletariackiej

Przejdźmy do istoty i roli prawa w państwie po zwycięstwie rewolucji proletariackiej, a w konsekwencji do istoty proletariackiej (socjalistycznej) praworządności. Wywody Lenina prawnika o państwie i prawie wspierały się na naukach Marksa i Engelsa, którzy prawnikami nie byli i ich uwagi o prawie były ogólnikowe i chaotyczne⁴. Prawo to „opium dla ludu” jeszcze gorsze niż religia – nawiązywał do powiedzenia Marksa sowiecki uczyony Aleksander Grigoriewicz Gojchbarg⁵.

Oryginalną myślą Lenina było to, że posiadacze władzy politycznej mogą się całkowicie obejść bez prawa, że nie jest niezbędne nadawanie ich nakazom formy prawnej⁶. Nihilizm prawny Lenina prawnika wyrażał się m.in. w poglądzie, że każde państwo to w istocie dyktatura klasowa, zaś dyktatura to „nic innego, jak władza niczym nie ograniczona, nie skrępowana żadnymi prawami, absolutnie żadnymi przepisami”, opierająca się bezpośrednio na przemoc⁷. W znanej książce *Państwo a rewolucja*⁸, ukończonych na kilka tygodni przed zdobyciem władzy przez bolszewików, Lenin stwierdzał, iż władza państwowa zostaje sprowadzona do funkcji represyjnej, w komunizmie sprawowanej z reguły bezpośrednio⁹, tj. bez pośrednictwa prawa. Prawo nie stanowi nieodzownego elementu państwowości¹⁰. Dyktatura proletariatu co do zasady miała być nieskrępowana nawet przez swoje własne prawa. Konsekwencją

⁴ N. Reich, *Sozialismus und Zivilrecht. Eine rechtstheoretisch-rechtshistorische Studie zur Zivilrechtstheorie und Kodifikationspraxis im sowjetischen Gesellschafts- und Rechtssystem*, Frankfurt am Main 1972, s. 26–27.

⁵ А.Г. Гойхбарг, *Хозяйственное право Р.С.Ф.С.Р.*, Москва [1924], s. 8; idem, *Несколько замечания о праве* [moje tłumaczenie niemieckiego tekstu pt. *Einige bemerkungen über das Recht*] [w:] N. Reich (red.), *Marxistische und sozialistische Rechtstheorie*, Frankfurt am Main 1972, s. 87; О.С. Иоффе, *Развитие цивилистической мысли в СССР*, Ленинград 1975, s. 39; О.С. Иоффе (red.), *Сорок лет советского права 1917–1957*, т. 1: *Период строительства социализма*, Ленинград 1957, s. 183.

⁶ A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, tłum. J. Stawiński, Warszawa 1995, s. 104.

⁷ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 765; A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 328–329; idem, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu...*, s. 104; cytat z dzieł Lenina od A. Walickiego, ale jest też u L. Kołakowskiego.

⁸ Najlepsze polskie wydanie, wraz z tekstami roboczymi Lenina: W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 33, Warszawa 1987.

⁹ „Rewolucja polega na tym, że proletariat burzy »aparatus zarządzania« i cały aparat państwowy, zastępując go aparatem nowym, składającym się z uzbrojonych robotników”. W. Lenin, *Prawo a rewolucja* [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, t. 33, Warszawa 1987, s. 108. I dalej: w wyniku tego zburzenia powstaną warunki „pozwalające **wszystkim** bez wyjątku wykonywać funkcje państwowe” (ibidem, s. 111). „Wszyscy obywatele stają się tutaj najemnymi pracownikami państwa, które stanowią uzbrojeni robotnicy” (ibidem, s. 95; podkreślenia w oryginale).

¹⁰ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 29; idem, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu...*, s. 104; por. L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu...*, s. 747.

była pogarda dla burżuazyjnych koncepcji niezawisłości sądownictwa i sprawiedliwości proceduralnej; dla Lenina wiara w uniwersalną sprawiedliwość prawną była po prostu absurdem¹¹. „Sąd nie powinien wyrzec się stosowania terroru; obiecywanie tego byłoby oszukiwaniem siebie lub oszukiwaniem innych – powinien natomiast uzasadnić i zalegalizować go pryncypialnie, jasno, bez fałszu i bez upiększania” – pouczał prawnik Lenin swojego ministra sprawiedliwości¹². Jak wiadomo, w myśl nauk marksizmu prawo to wyłącznie wyraz woli klasy panującej, to znaczy, że zorganizowana klasa panująca nie jest niczym związana. W komunizmie nie będzie państwa i nie będzie prawa, ale będzie partia komunistyczna¹³.

Dyktatura proletariatu to m.in. zniesienie podziału władzy, w konsekwencji czego sądy stanowią taką samą część aparatu państwowego jak wszystkie inne urzędy, czyli także sądy są instytucjami powołanymi do walki klasowej, sądy to instytucje rządzenia.

W systemie komunistycznym o „likwidacji” konkretnego człowieka (konkretnej grupy ludzi) decydowały władze polityczne, ale w zasadzie każdy przeznaczony do likwidacji powinien mieć wyrok sądowy stwierdzający, że jest okropnym zbrodniarzem. Wszak w systemie komunistycznym nikogo się nie krzywdzi, a likwiduje się jedynie zbrodniarzy. To jedno z „totalnych kłamstw” (Leszek Kołakowski) komunizmu. Wyrok sądowy miał usprawiedliwiać państwowe bezprawie¹⁴. W rezultacie sądy miały się stać podstawowym narzędziem walki klasowej.

W Polsce po 1944 r.

Komuniści w Polsce po 1944 r. dokonywali przewrotu we wszystkich dziedzinach życia społecznego i gospodarczego, przewrotu takiego, wobec którego można – w pewnym uproszczeniu pojęciowym – użyć nazwy „rewolucja”, a jednocześnie zależało im, aby przewrót na zewnątrz na rewolucję nie wyglądał. W tych grach politycznych prawo musiało być o tyle istotne, że właśnie ono stanowi papierek lakmusowy czy miernik, który – przynajmniej formalnie – pokazuje charakter przemian, ich legalizm. W Rosji w latach 1917 i 1918 dwoma (nr 1 i nr 3) dekretnami o sądzie władza rewolucyjna przerwała ciągłość prawną i odrzuciła prawo przedre-

---

¹¹ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 329; idem, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu...*, s. 108.

¹² List Lenina do Dymitra Kurskiego, ludowego komisarza sprawiedliwości, z 17 maja 1922 r. W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 45, Warszawa 1989, s. 188.

¹³ N. Reich [w:] N. Reich, H.C. Reichel, *Einführung in das sozialistische Recht*, München 1975, s. 25.

¹⁴ A. Rzepliński, *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944–1956* [w:] W. Kulesza, A. Rzepliński (red.), *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, Warszawa 2000, s. 9.

wolucyjne: nowe prawo należało tworzyć w sądach *ex nihilo*, przy pomocy rewolucyjnej świadomości. Tak w Polsce – zarówno ze względów międzynarodowych, jak i wewnętrznych – być nie miało. Nowej sile politycznej (bardziej dalekowzrocznemu Stalinowi aniżeli „polskim” komunistom) zależało na zachowaniu pozorów legalizmu zdobycia władzy; legalizmu, a więc zgodności z prawem. W konsekwencji trzeba było przynajmniej w zasadzie zachować stan prawny II Rzeczypospolitej, co generalnie, choć pokrętnie, czynił Manifest PKWN.

Przepisy dotyczące ustroju sądów w ogólnym zarysie zostały utrzymane do 1950 r., ale przecież w wielu ważnych kwestiach szczegółowych następowały zmiany zmierzające do całkowitego przekształcenia sądownictwa powszechnego w taki sposób, by z niezawisłych sądów stworzyć dyspozycyjne narzędzie aparatu władzy. „Walka o sądownictwo” była problemem wielkiej wagi politycznej, a podporządkowanie sądownictwa nowej władzy miało legitymizować poczynania organów bezpieczeństwa i w majestacie prawa likwidować przeciwników politycznych. Oficjalnie w wypowiedziach polityków oraz „uczonych” prawników słychać było o obowiązku realizacji „zadań władzy ludowej” przez sądy, a nie o zapewnieniu praworządności i wymierzaniu sprawiedliwości; umacnianie ustroju było zawsze naczelnym obowiązkiem sądów¹⁵. W rodzącym się systemie władzy nie mogło być mowy o niezawisłości sądownictwa i respektowaniu zasady podziału władz, mimo odpowiednich norm konstytucyjnych. Był tylko problem dróg wiodących do podporządkowania wymiaru sprawiedliwości komunistycznej władzy i uczynienia z niego części tego aparatu władzy.

Nad sądownictwem specjalnym komuniści objęli niezwłocznie pełną kontrolę, ale sądy i prokuratury powszechne trzeba było dopiero uczynić posłusznymi, jeżeli nie od razu ściśle współpracującymi. Ustrój sądów i prokuratur powszechnych pochodził sprzed derogowanej konstytucji kwietniowej. Prawnicy polscy w latach okupacji zachowali się godnie. Leon Chajn, wiceminister sprawiedliwości i szara eminencja resortu, jeden z głównych twórców stalinowskich przekształceń w polskim sądownictwie, przyznawał: „Trzeba sprawiedliwie uznać – polskie sądownictwo ostało się mocną postawą przeciwko deprawującym i demoralizującym wpływom okupacji. Było ono patriotyczne i czyste moralnie”¹⁶. Sądy i pracowników wymiaru sprawiedliwości trzeba więc było dopuścić do wypełniania zadań¹⁷.

¹⁵ L. Schaff, *Polityczne założenia wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej*, Warszawa 1950, s. 181 i n., 197 i n.

¹⁶ L. Chajn, *Próba bilansu* [w:] *Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce. 22 VII 1944 – 22 VII 1945*, Warszawa [b.r., b. red.], s. 20. Ale Waclaw Barcikowski pisze, że odmawiał przyjęcia do służby ludzi, których uważał za antykomunistów. W. Barcikowski, *W kręgu prawa i polityki. Wspomnienia z lat 1919–1956*, oprac. i wstęp W. Barcikowski, Katowice 1988, s. 163–164.

¹⁷ Przewodniczący PKWN Edward Osóbka-Morawski zastępczo powierzył zorganizowanie resortu i kierowanie nim Leonowi Chajnowi, który w randze wiceministra sprawiedliwości przez najbliższych pięć lat był szarą eminencją i w istocie główną postacią resortu. Leon Chajn opisał w pa-

Wówczas na pierwszej linii walki klasowej postawione zostały sądy wojskowe i rzetelnie wywiązywały się z politycznego zadania, bezlitośnie gromiąc wrogów klasowych¹⁸. „Należyta obsada sądu – to najlepsza gwarancja ochrony interesów klasy panującej”¹⁹. Sądy wojskowe otrzymały ogromny zakres właściwości osobowej oraz merytorycznej; trzeba zgodzić się z poglądem, że w latach 1944–1955 „trudno było popełnić czyn karalny nie podlegający jurysdykcji sądów wojskowych”²⁰. W latach 1944–1955 „nasilenie represji karnej osiągnęło skalę niespotykaną w dziejach polskiego wymiaru sprawiedliwości”²¹.

Gomułka (na naradzie PPR w listopadzie 1944 r.) bez ogródek mówił, że sądownictwo – obok wojska i administracji – trzeba przynajmniej na kierowniczych stanowiskach obsadzić ludźmi związanymi z „obozem demokracji”²². Czołowy teoretyk stalinowskiego prawa w Polsce Leon Schaff w nader obszernym wywodzie akcentował klasowy charakter wymiaru sprawiedliwości, a wykład rozpoczynał tak: „Analiza klasowego charakteru wymiaru sprawiedliwości byłaby niepełna, gdybyśmy pominęli podstawowe funkcje wymiaru sprawiedliwości, które w tej lub innej postaci występują we wszystkich jego formach rozwojowych i to niezależnie od różnej treści klasowej tych form. Funkcjami tymi są: 1) walka z wrogami klasowymi danej formy ustroju, jak i z tymi, którzy godząc w interes danej klasy panującej [...]”²³. Nie miejsce tu na powtarzanie całego wykładu Leona Schaffa. „Sądy w Polsce Ludowej są jednym z narzędzi dyktatury proletariatu” – stwierdzał minister sprawiedliwości Henryk Świątkowski²⁴.

---

mieźniku scenę pierwszego spotkania z Osóbką-Morawskim i zanotował m.in.: „Przed wyjściem zapytałem jeszcze, czy nadal ma obowiązywać przedwojenne ustawodawstwo, czy utrzymujemy stary, przedwojenny aparat sądowy, czy też idziemy na zbudowanie sądów ludowych. »A mówiliście, że znacie Manifest – padła odpowiedź. – Tam przecież wyłożyliśmy nasz program«. Zrobiło mi się gorąco, ale Osóbka, nie zwracając uwagi na moje zmieszanie, wyjaśnił, że uchylamy jedynie faszystowską konstytucję kwietniową i oparte na jej podstawie antyludowe akty prawne”. L. Chajm, *Kiedy Lublin był Warszawą*, Warszawa 1964, s. 20.

¹⁸ A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013, s. 37–38, 112, 126 i n.

¹⁹ To stwierdzenie dra Emila Merza, sędziego SN, jednego z najbardziej zasłużonych w stalinizacji sądownictwa w Polsce. „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1950, nr 5, s. 59, cyt. za: M. Zaborski, *Oni skazywali na śmierć... Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956* [w:] R. Bäcker, P. Hübner (red.), *Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa 1997, s. 121.

²⁰ M. Zaborski, *Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955*, Lublin 2005, s. 173; M. Wąsek-Wiaderek, *Instytucje procedury karnej charakterystyczne dla komunistycznego prawa Polski Ludowej – wybrane zagadnienia* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Komunistyczne prawo karne Polski Ludowej*, Lublin 2007, s. 396.

²¹ M. Melezini, *Punitivność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003, s. 550.

²² Cyt. za: A. Rzepliński, *Sądownictwo w PRL*, London 1990, s. 27.

²³ L. Schaff, *Polityczne założenia...*, s. 28–29 i dalsze wywody, zwłaszcza na s. 33–34.

²⁴ „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1950, nr 5, s. 59, cyt. za: M. Zaborski, *Oni skazywali na śmierć...*, s. 121.

Ważnym narzędziem polityki kadrowej w wymiarze sprawiedliwości było upoważnienie ministra sprawiedliwości do przenoszenia sędziów i prokuratorów bez ich zgody do innego sądu lub do zwolnienia ich z zajmowanego stanowiska prezesa lub wiceprezesa sądu z zachowaniem trzymiesięcznego okresu wypowiedzenia. Taką możliwość tworzył dekret PKWN z 4 listopada 1944 r. o upoważnieniu do tworzenia sądów oraz zmiany ich okręgów, a ponadto do przenoszenia sędziów na inne miejsce służbowe²⁵. Początkowo mogło to być rzeczywiście podyktowane potrzebami związanymi z odbudową struktury sądownictwa po wojnie. Uchylono jednak w ten sposób istotną dla niezawisłości sędziowskiej zasadę nieprzenoszalności sędziów, a także zasadę przedstawiania przez kolegium administracyjne sądu kandydatów na stanowiska sędziowskie²⁶.

Z kolei dekretem z 27 grudnia 1944 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych²⁷ w okresie jednego roku od wydania dekretu zezwolono na przeniesienie sędziego i prokuratora w stan spoczynku lub zwolnienie bez zachowania warunków i terminów określonych w prawie o ustroju sądów powszechnych, a także na zmianę grupy uposażenia i stanowiska służbowego. W ten sposób od razu stworzono – na okres jednego roku – możliwość usuwania z urzędów sędziów politycznie niepewnych²⁸. Stan został praktycznie utrwalony kolejnymi dekretemi. Dekret z 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych²⁹ stanowił, że do końca 1947 r. władza naczelna może bez zachowania ustawowych warunków zmienić stanowisko służbowe funkcjonariusza państwowego oraz przenieść go w stan spoczynku lub zwolnić ze służby z trzymiesięcznym wypowiedzeniem. Do funkcjonariuszy w rozumieniu dekretu należeli m.in. sędziowie, prokuratorzy, asesorowie i aplikanci sądowi³⁰. Później termin przedłużano: najpierw do końca 1948 r.³¹, potem do końca 1950 r.³²,

---

²⁵ Dekret PKWN z 4 listopada 1944 r. o upoważnieniu do tworzenia sądów oraz zmiany ich okręgów, a ponadto do przenoszenia sędziów na inne miejsce służbowe (Dz.U. Nr 11, poz. 58).

²⁶ Krytycznie wypowiedział się o tym w swoich wspomnieniach I Prezes SN W. Barcikowski, *W kręgu prawa i polityki...*, s. 152 i n.

²⁷ Dekret z 27 grudnia 1944 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 16, poz. 89).

²⁸ A. Rzepliński, *Sądownictwo...*, s. 30; Z.A. Ziemia, *Prawo przeciwko społeczeństwu. Polskie prawo karne w latach 1944–1956*, Warszawa 1997, s. 375.

²⁹ Dekret z 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 22, poz. 139).

³⁰ Z.A. Ziemia, *Prawo przeciwko...*, s. 375.

³¹ Dekret z 22 października 1946 r. o zmianie dekretu z dnia 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 65, poz. 382); Z.A. Ziemia, *Prawo przeciwko...*, s. 375.

³² Dekret z 25 października 1948 r. o zmianie dekretu z dnia 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 50, poz. 382); Z.A. Ziemia, *Prawo przeciwko...*, s. 375.

a następnie do czasu, „którego końcowy termin ustali rozporządzenie Rady Ministrów”³³. Aktywność Ministerstwa Sprawiedliwości polegała na prolongowaniu rozwiązań tymczasowych³⁴. Dużo racji jest w poglądzie, że już w 1944 r. komuniści zlikwidowali niezależność sądownictwa³⁵.

Nowi ludzie w prokuraturach i sądach

Wprowadzanie do wymiaru sprawiedliwości komunistów lub ludzi wobec nich dyspozycyjnych było najbardziej podstawową operacją w walce o sądownictwo w pierwszym okresie, tj. przed 1950 r., skrywaną pod szyldem demokratyzacji sądownictwa. Ci nowi sędziowie-ławnicy nie musieli spełniać wymogów stawianych ustawowo sędziom – nie żądano żadnego wykształcenia, praktyki ani żadnych kwalifikacji.

Pojęcie „rękojmi” należytego wykonywania obowiązków sędziowskich i prokuratorskich albo zawodu adwokata wprowadzono dekretem z 22 stycznia 1946 r.³⁶ o wyjątkowym dopuszczaniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorskich i notarialnych oraz do wpisywania na listę adwokatów. Przetrwalo ono do końca lat 80. i stanowiło zawsze miecz Damoklesa wiszący nad niepokornymi, szczególnie od noweli prawa o ustroju sądów powszechnych z 1950 r., kiedy to rękojmia należytego wykonywania zawodu stała się warunkiem pozostawania na stanowisku sędziego, przy czym rękojmia wymieniona była na pierwszym miejscu wśród warunków, jakie musiał spełniać sędzia. Definicji pojęcia rękojmi nie było ani w ustawie, ani w literaturze naukowej. Jak zauważył Andrzej Rzepliński, instytucja rękojmi to wyjątkowo brutalny środek, ale logicznie wynikający z przyjętej w teorii kierowniczej roli partii komunistycznej oraz zasady jedności władzy państwowej³⁷.

W styczniu 1952 r. wiceminister sprawiedliwości Tadeusz Rek w oficjalnym piśmie, skierowanym do KC PZPR oraz osobiście na ręce sekretarza KC Romana Zambrowskiego, stwierdził, że „w tych warunkach przed Ministerstwem staje zadanie dokonania zasadniczego przełomu politycznego w kadrze sądowniczej, zwłaszcza

---

³³ Dekret z 21 września 1950 r. o zmianie dekretu o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 44, poz. 403); Z.A. Ziemia, *Prawo przeciwko...*, s. 375.

³⁴ A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008, s. 187.

³⁵ M. Zaborski, *Cuius regio, eius palestra? Na drodze do adwokatury państwa totalitarnego. Przemiany ustrojowe adwokatury polskiej w latach 1944–1963* [w:] G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska (red.), *Cuius regio, eius religio?*, t. 2, Lublin 2008, s. 433, passim.

³⁶ Dekret z 22 stycznia 1946 r. o wyjątkowym dopuszczaniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorskich i notarialnych oraz do wpisywania na listę adwokatów (Dz.U. Nr 4, poz. 33).

³⁷ A. Rzepliński, *Sądownictwo...*, s. 80.

na odcinku kierowniczych i odpowiedzialnych stanowisk³⁸. Na plenum KC PPR w październiku 1945 r. ostatecznie upadła – wskutek sprzeciwu Gomułki – koncepcja powołania sądów ludowych. Trzeba było inną drogą podporządkować sobie sądy, aby – jak to wówczas ujął towarzysz Wiesław – aparat ten pracował dla nowej władzy, „pracował dla nas”³⁹.

Wiceminister sprawiedliwości Leon Chajń podnosił nagannie, że ogromna większość kadry sędziowsko-prokuratorskiej jest apolityczna. To, co stanowiło obowiązkowy element niezawisłości przed wrześniem 1939 r., było negatywnie oceniane po 1944 r., gdyż celem komunistów było zlikwidowanie niezawisłości i doprowadzenie do dyspozycyjności sędziów i prokuratorów. Oficjalnie głoszono pogląd, że pojęcie niezawisłości sędziowskiej „w warunkach ostrej walki politycznej było dla reakcji tylko »przyzwoitką« służącą otumanieniu mas ludowych”⁴⁰.

Dekretem z 22 stycznia 1946 r. o wyjątkowym dopuszczaniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorskich i notarialnych oraz do wpisywania na listę adwokatów przyjęto, że „osoby, które ze względu na kwalifikacje osobiste oraz działalność naukową, zawodową, społeczną lub polityczną i dostateczną znajomość prawa nabytą bądź przez pracę zawodową, bądź w uznanych przez Ministra Sprawiedliwości szkołach prawniczych dają rękojmię należytego wykonywania obowiązków sędziowskich lub prokuratorskich, mogą być mianowane na stanowiska asesora sądowego, sędziego lub prokuratora po udzieleniu im zwolnienia od wymagań ukończenia uniwersyteckich studiów prawniczych z przepisanimi w Polsce egzaminami, odbycia aplikacji sądowej i złożenia egzaminu sędziowskiego oraz przesłużenia określonej liczby lat na stanowiskach sędziowskich i prokuratorskich” (art. 1). Wszystkie zwolnienia leżały w gestii ministra sprawiedliwości, który otrzymał to uprawnienie na okres 5 lat, a przy udzielaniu zwolnień nie był ustawowo skrępowany żadnymi warunkami poza wspomnianą „rękojmią”. W konsekwencji utworzono sześć średnich szkół prawniczych; kursy w tych szkołach trwały od 6 do 15 miesięcy.

Burżuazyjni profesorowie na uniwersytetach do wymiany

Naczelnik Wydziału Szkół Prawniczych Ministerstwa Sprawiedliwości Emil Merz, stwierdzając, że wprawdzie społeczny skład studentów prawa uniwersytetów uległ

---

³⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN], dział PZPR, 1642, s. 142 bis, pismo z 22 stycznia 1952 r.

³⁹ F. Tych i in. (red.), *Archiwum Ruchu Robotniczego*, t. VII, Warszawa 1982, s. 139. Była to pierwotna koncepcja funkcjonująca w polityce PPR. A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości...*, s. 160.

⁴⁰ L. Chajń, *Kiedy Lublin...*, s. 70.

zdemokratyzowaniu, krytykował jednak uniwersytety, że młodzież „pochodzenia robotniczego i chłopskiego w znacznej mierze wypaczają, wpływając na nią w duchu wstecznych teorii i poglądów”. Podobne słowa padały z ust innych przedstawicieli resortu sprawiedliwości⁴¹. W związku z tym póki na uniwersytetach nie zostaną dokonane odpowiednie zmiany, póty – a nawet i później – powinny istnieć szkoły prawnicze otwierające „wrota dla sędziów i prokuratorów ludziom od kielni, pługa i młota”. Uważano przy tym, że stosunek do absolwentów tych szkół „jest swego rodzaju sprawdzianem postawy społecznej i ideologicznej starszych sędowników”⁴². Szczególnie ostra krytyka uniwersytetów ze starą kadrą została przeprowadzona na pamiętnym plenum KC PZPR 20–21 kwietnia 1949 r. W krytyce tej celował Schaff, który podnosił m.in., że „stan, jaki istnieje obecnie na naszym froncie naukowym, oznacza, że my sami częstokroć oddajemy pod wpływ wrogiej ideologii młodzież robotniczo-chłopską, którą z ogromnym trudem kierujemy na wyższe uczelnie”. Dalej mówił m.in. o potrzebie „zmiany oblicza profesury”, o kształceniu „nowych, naszych kadr” oraz o przekształcaniu ideowym – na ile się da – kadr starych, zwłaszcza zaś kreślił potrzebę kształcenia „naszych naukowców partyjników”, tłumaczenia „doskonałych” podręczników radzieckich i wreszcie wysunął „projekt stworzenia na wyższych uczelniach instytucji sekretarzy-funkcjonariuszy partyjnych, którzy mieliby za zadanie kierowanie organizacją partyjną na tych uczelniach”, by wreszcie spuentować wystąpienie wizją, „że poprowadzimy wielką zwycięską »akcję N, akcję nauki«”⁴³.

Komisja Specjalna do Walki

Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym została powołana⁴⁴ dekretem z 16 listopada 1945 r. o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do walki z nadużyciami i szkodnictwem gospodarczym (Dz.U. Nr 53, poz. 302), kilkakrotnie później zmienianym i uzupełnianym. Komisja została powołana jako organ „do wykrywania i ścigania przestępstw [...] godzących

---

⁴¹ L. Chajm, *Próba bilansu...*, s. 22; W. Barcikowski, *W kręgu prawa i polityki...*, s. 174; *Uchwały narady krajowej PPR-owców pracujących w wymiarze sprawiedliwości, odbytej dnia 3 i 4 października 1946 r.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1946, z. 4, s. 245 i passim; S. Walczak, *W 25-lecie wymiaru sprawiedliwości. W XXV lat wymiaru sprawiedliwości PRL*, Warszawa 1969, s. 14; J. Ordyniec, *Zagadnienie szkolenia zawodów prawniczych* [w:] *Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce...*, s. 69 i n.; J. Jodłowski, *Funkcje prawa i zadania prawnictwa w okresie budowy podstaw socjalizmu* [w:] J. Jodłowski, Z. Kapitaniak, *Prawo i wymiar sprawiedliwości w okresie budowy podstaw socjalizmu*, Warszawa 1949, s. 19; J. Szarycz, *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988, s. 368.

⁴² J. Jodłowski, *Funkcje prawa...*, s. 45; *Uchwały narady krajowej PPR-owców...*, s. 245 i passim.

⁴³ „Nowe Drogi” 1949, nr 2, s. 148–149.

⁴⁴ Szerzej o genezie Komisji Specjalnej i tej instytucji: P. Fiedorczyk, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. Studium historycznoprawne*, Białystok 2002, s. 31 i n.

w interesy życia gospodarczego lub społecznego Państwa” (art. 1). Sformułowanie to było rozmyślnie nieprecyzyjne, co pozwoliło w praktyce na przekazywanie Komisji spraw zupełnie dowolnych. Wszystkie organy państwowe i samorządowe oraz sądy i prokuratury zostały ustawowo (dekretem) zobowiązane do wykonywania postanowień Komisji (art. 11). W przedmiocie procedury przepisy przyznawały Komisji Specjalnej uprawnienia zarówno sędziów śledczych, prokuratorów, jak i organów bezpieczeństwa publicznego. Tak też kwestia ta była ówczasie interpretowana, o czym pisał przewodniczący olsztyńskiej delegatury Andrzej Burda⁴⁵. Członkowie Komisji Specjalnej i jej delegatur władni byli wykonywać wszystkie czynności wchodzące w zakres karnego postępowania przygotowawczego, w szczególności przesłuchiwać podejrzanych, świadków, biegłych, doprowadzać ich pod przymusem, dokonywać rewizji, żądać od urzędów telekomunikacyjnych i kolejowych wydania przesyłek i korespondencji, a także dokonywać tymczasowego aresztowania. W najważniejszych sprawach (o umieszczeniu w obozie pracy) niedopuszczalne było korzystanie z adwokata – obrońcy. Dekret stanowił, że „wszelkie postanowienia” Komisji Specjalnej są ostateczne i nie służy od nich żaden środek prawny (art. 14 dekretu).

Komisja Specjalna, choć jej kompetencje obejmowały szeroko rozumiane sprawy gospodarcze i korupcji, prowadziła często postępowania i skazywała za inne czyny, np. o rozpowszechnianie „fałszywych wiadomości mogących wyrządzić istotną szkodę interesom państwa polskiego”⁴⁶. Drastycznie represyjna była kompetencja Komisji do kierowania na okres do 2 lat do obozu pracy przymusowej człowieka, który „stwarza niebezpieczeństwo popełnienia nadużyć” (art. 10 ust. 2). Jeśli dodać, że postępowanie w rzeczywistości wydane było na arbitralność na ogół niekompetentnych, niekiedy prymitywnych członków Komisji, a było to postępowanie jedno-

---

⁴⁵ A. Burda, *Przymrozki i odwilże. Wspomnienia z lat 1945–1957*, Lublin 1987, s. 95.

⁴⁶ Jak tragifarsa brzmią fragmenty kierowanych przez oficerów UBP albo prokuratorów wniosków do Komisji Specjalnej, np.: „W obecnym okresie szczególnie ostrej walki klasowej o wykonanie planu 6-letniego oraz o utrwalenie pokoju elementy reakcyjne czynią wszystko, aby powstrzymać zwycięski marsz narodu polskiego do socjalizmu. W tym celu rządy państw imperialistycznych obozu wojny poprzez wszystkie środki walki będące do ich dyspozycji, a w szczególności przez radio, starają się dotrzeć do swych zwolenników, a ci z kolei usiłują oddziaływać na otoczenie, by osłabić w społeczeństwie wiarę w słuszność sprawy i lepszą przyszłość”. Ponieważ student Janusz H. „nastawiał radio i wysłuchiwał audycji państw imperialistycznych, szkalujących ustrój państwa polskiego i przedstawiających w fałszywym świetle okoliczności zbrodni katyńskiej”, a potem dzielił się tymi wiadomościami z przyjaciółmi, został skazany na 2 lata obozu pracy przymusowej – dokumenty dołączone do: G. Sołtysiak, *Komisja Specjalna do Walki*, „Karta. Niezależny miesięcznik historyczny” 1991, z. 1, s. 88–89. Prokuratura Wojewódzka w Gdańsku wnioskuje do Komisji o umieszczenie na 6 miesięcy w obozie pracy przymusowej Stefana S., który „poniżał ustrój państwa polskiego” w ten sposób, że w stanie nietrzeźwym zatrzymał dwóch przechodniów, prosząc o poczęstowanie papierosem i wypowiedział do nich słowa: „demokracja ściągnęła mi spodnie”, co nosi znamiona czynu z art. 29 m.k.k. (do 10 lat więzienia). Ibidem.

instancyjne, to represyjność funkcjonowania Komisji staje się szczególnie drastyczna. Nie było wymogu posiadania przez członków Komisji jakiegokolwiek wykształcenia.

W delegaturze szczecińskiej przewodniczącym był Walenty Preiss. Uważano, że to „człowiek zdolny i inteligentny, pełen inicjatywy i rozmachu, które połączone z do ostatnich granic posuniętą samowolą, megalomanią i uporem sprawiają, że działając wysoce niewłaściwie, czyniąc posunięcia powodujące jak najgorsze skutki dla niego samego i dla kierowanej przez niego placówki [...] postępowaniem swoim Preiss spowodował, że miejscowe społeczeństwo uważa delegaturę za co najmniej namiastkę gestapo [...]”⁴⁷. Skandaliczne rzeczy działy się w delegaturze poznańskiej⁴⁸. O aferze w delegaturze szczecińskiej pisali także Andrzej Burda i Wiktor Kłosiewicz⁴⁹. Nowelizacja z 1946 r. dekretu o Komisji Specjalnej⁵⁰, a zwłaszcza

---

⁴⁷ AAN Komisja Specjalna, sygn. 107, s. 41 i n., tajny załącznik do sprawozdania z inspekcji w marcu–kwietniu 1946 r., cyt. za: J. Macholak, *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie 1946–1954 (Organizacja i działalność)* [w:] Z. Chmielewski (red.), *Działalność Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie w latach 1945–1954. Materiały w konferencji naukowej odbytej w dniu 20.03.1998 r., Szczecin 1998*, s. 37; *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. D. Jarosz i T. Wolsza, Warszawa 1995, s. 73.

⁴⁸ Skierowany do delegatury Komisji w Poznaniu wiceprokurator dr Adolf Jeleński w piśmie do Ministerstwa Sprawiedliwości (21 maja 1946 r.) stwierdzał chaos organizacyjny i zauważał, że „przyczyną tego jest brak doboru odpowiednich ludzi z przewodniczącym na czele. W szczególności prawie wszyscy członkowie delegatury nie posiadają nawet elementarnych wiadomości koniecznych do utrzymania tak poważnej instytucji, jaką jest Komisja Specjalna, na odpowiednim poziomie. Brak poczucia prawa i porządku to cecha tych osób. [...] członkowie Komisji, prowadząc dochodzenie, dopuszczają się rażących wykroczeń, których nie trudno nazwać pospolitymi nadużyciami. [...] Gdy wreszcie zwracałem uwagę, że brutalne odnoszenie się do osób trzecich i bezpodstawne, krzywdzące drugich aresztowania, sprzeciwiają się kardynalnym zasadom prawa i wolności, wówczas to członkowie komisji przeprowadzali za zgodą przewodniczącego dochodzenia na własną rękę, nie powiadamiając mnie o niczym. [...] członkowie komisji swoim aroganckim zachowaniem w terenie i biurze, wymuszaniem zeznań i bezpodstawnymi aresztowaniami podrywają autorytet Komisji, co stanowi już publiczną tajemnicę”. Z tego pisma dowiedzieć się można, że przeciwko jednemu z członków owej delegatury prokurator sądu specjalnego w Poznaniu prowadzi dochodzenie o to, że będąc „zausznikiem” komendanta obozu koncentracyjnego w Poznaniu, znęcał się nad Żydami; inny członek Komisji, najbrutalniejszy i arogancki, to były konfident hitlerowski; trzeci starał się o uzyskanie volkslisty, zaś goniec delegatury już znalazł się w więzieniu za nadużycia. *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami...*, s. 69–71; J. Szarycz, *Sędziowie i sądy...*, s. 265; G. Sołtysiak, *Komisja Specjalna do Walki*, s. 81 i n.

⁴⁹ Andrzej Burda był najpierw przewodniczącym delegatury szczecińskiej, a potem olsztyńskiej Komisji, zaś Kłosiewicz w tym czasie (do końca 1948 r.) I sekretarzem KW PPR. A. Burda, *Przymrozki i odwilże...*, s. 172–173; W. Kłosiewicz, *Gdy wieje wiatr historii*, Warszawa 1987, s. 66–67.

⁵⁰ Dekret z dnia 14 maja 1946 r. o zmianie dekretu z dnia 16 listopada 1945 r. o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do walki z nadużyciami i szkodnictwem gospodarczym (Dz.U. Nr 23, poz. 149).

ustawa o spekulacji⁵¹ z 1947 r. rozszerzały jej kompetencje⁵², a przede wszystkim wzmocniały elementy inkwizycyjne w jej procedurze⁵³. Powołana na fali odwilży w listopadzie 1956 r. ministerialna komisja, zaliczając całą działalność Komisji Specjalnej do naruszających zasady praworządności, stwierdziła m.in., że w Komisji „skazywano niejednokrotnie za czyny w ogóle nie będące przestępstwami w prawie karnym”⁵⁴.

Komisja Specjalna po 1950 r. Śmierć Stalina. Ucieczka Świątły

Piotr Fiedorczyk trafnie wskazuje, że do 1950 r. Komisja „łączyła funkcje wykrywania, ścigania, oskarżania, orzekania o przestępstwach, a także wykonywania orzeczonej kary”⁵⁵. Dodajmy więc, że procedura była klasycznie inkwizycyjna jak przed ponad 400 laty w słynnej Konstytucji Kryminalnej Karolińskiej (CCC – 1532). Ustawa z 20 lipca 1950 r.⁵⁶ całkowicie odebrała Komisji Specjalnej dotychczasowe uprawnienia śledcze, przekształcając ją w organ orzekający na wniosek prokuratora. W istocie ustawa z 1950 r. dawała Komisji Specjalnej wraz z delegaturami prawo do dowolności w postępowaniu, a na ogół prowadzili je ludzie bez wykształcenia prawniczego. Orzeczenia Komisji były wydawane bez wysłuchania obwinionego, bez udziału obrońcy, jedynie na podstawie materiałów dostarczonych przez prokuratora albo organy bezpieczeństwa publicznego. Komisja Specjalna nadal kierowała do obo-

⁵¹ Tak była wówczas nazywana potocznie. Oficjalna nazwa to: ustawa z 2 czerwca 1947 r. o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym (Dz.U. Nr 43, poz. 218).

⁵² Ustawa o spekulacji wyposażała Komisję Specjalną w uprawnienia do zabezpieczania grzywny przez zajęcie majątku albo zarządzenie o tymczasowym zamknięciu przedsiębiorstwa, prawo do wymierzania wysokiej grzywny przewidzianej w ustawie, orzekania przepadku towarów, przepadku urządzeń przedsiębiorstwa, orzekania zamknięcia przedsiębiorstwa, osadzania w obozie pracy na okres do 2 lat albo do skierowania sprawy z aktem oskarżenia do sądu, który w takich przypadkach obligatoryjnie orzekał w trybie doraźnym, czyli za przestępstwo spekulacyjne, nawet to zagrożone do roku aresztu, wymierzał karę od 3 lat więzienia do kary śmierci włącznie. W przypadku nieściągalności orzeczonej grzywny Komisja specjalna miała obowiązek zamienić grzywnę na obóz pracy do 2 lat, niezależnie od ewentualnego orzeczenia o skierowaniu do obozu na 2 lata, a więc łącznie osadzenie w obozie przez Komisję w sprawach z ustawy o spekulacji mogło sięgnąć 4 lat. Ustawa o zwalczaniu spekulacji nie tylko wyposażała więc Komisję Specjalną w nowe kompetencje, ale były to kompetencje istotnie zaostrzające represyjność działań Komisji oraz pogłębiające inkwizycyjny charakter jej postępowania.

⁵³ O aktach prawnych stanowiących podstawę prawną działalności Komisji Specjalnej: P. Fiedorczyk, *Komisja Specjalna...*, s. 42 i n.; B. Sekściński, *Ogniwo terroru. Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Lublinie*, Warszawa 2012, s. 52.

⁵⁴ AAN, dział Prokuratura Generalna, sygn. 950, s. 5.

⁵⁵ P. Fiedorczyk, *Komisja Specjalna...*, s. 46.

⁵⁶ Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie dekretu z dnia 16 listopada 1945 r. o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (Dz.U. Nr 33, poz. 350).

zu pracy za czyny niebędące przestępstwami; możliwość tę wykorzystywano w celach czysto represyjnych. Raz jeszcze trzeba zgodzić się z Piotrem Fiedorczykiem, że represje stosowane przez Komisję Specjalną były ukierunkowane „na konkretne osoby, a nie na czyny przez nie popełnione”⁵⁷.

Komisja Specjalna została zlikwidowana dekretem z 23 grudnia 1954 r.⁵⁸ Nastąpiło to na fali zarysowującej się odwilży politycznej po śmierci Stalina, ucieczce Józefa Światły i początku reorganizacji Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Zauważmy, że tylko nieznacznie później (w kwietniu 1955 r.) zlikwidowano najbardziej zbrodnicze w systemie (nie)sprawiedliwości socjalistycznej wojskowe sądy rejonowe.

Przez cały okres ponad 9 lat istnienia Komisja Specjalna była organem typowo inkwizycyjnym, którego funkcjonowanie było sprzeczne z konstytucyjną zasadą, iż karać mogą tylko sądy i że człowiek ma prawo do sądu. Komisja była instytucją, „której status prawny i praktyka funkcjonowania stanowiły najdalej idący przykład zmian dokonywanych przez komunistyczne władze w prawie karnym i były najbardziej drastycznym odstępstwem od rozwiązań przyjętych w państwie prawnym”⁵⁹. Realizowała politykę, a nie prawo; łamała nawet prawo swojego systemu, a jej funkcjonariusze dopuszczali się pospolitych przestępstw pod płaszczykiem swojego urzędowania. Była organem represji, a nie wymiaru sprawiedliwości; była organem do walki. Nosila nazwę wywołującą skojarzenie z Feliksa Dzierżyńskiego Nadzwyczajną Komisją do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeka)⁶⁰.

Tak zwane sądy tajne wobec „zaostżenia się walki klasowej”

Wprawdzie niniejszy szkic to tylko zagadnienia wybrane, ale nie sposób wśród nich nie wspomnieć o tak zwanych sądach tajnych. Dla systemu komunistycznego

⁵⁷ Ibidem, s. 301.

⁵⁸ Dekret z dnia 23 grudnia 1954 r. o zniesieniu Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (Dz.U. Nr 57, poz. 282).

⁵⁹ Ibidem, s. 322.

⁶⁰ 20(7).12.1917 r. zapadła decyzja Rady Komisarzy Ludowych (rządu bolszewickiego) o powołaniu do życia „organu dyktatury proletariatu dla ochrony bezpieczeństwa państwowego Republiki Radzieckiej”. Otrzymał on nazwę – Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją, Spekulacją i Przestępstwami (od sierpnia 1918 r.: Wszechrosyjska...) [Чрезвычайная Комиссия по Борьбе с Контрреволюцией, Спекуляцией и Преступлениями; Czerezwyczajnaja Komisija po Bor'bie s Kontrriewolucyjej, Spekulacijej i Priestuplenijami], a stąd popularny skrót: Czerezwyczajka albo Czeka. Orężem, w jaki RKL wyposażyla 20 grudnia 1917 r. Czeka, były: konfiskata majątku, wysiedlenie, pozbawienie kartek żywnościowych, publikacja list wrogów ludu „itp.” Czeka początkowo nie miała formalnych uprawnień do wykonywania egzekucji, niemniej je wykonywała. Głównym narzędziem stał się bowiem terror. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechwładczego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2017, s. 367 i n.

typowe były – czerpane z wzorów radzieckich – dwie skrajności odbywania zainscenizowanych rozpraw sądowych. Albo były to tzw. procesy pokazowe, z odpowiednim nagłośnieniem spraw, albo procesy tajne. Te pierwsze przeprowadzano, gdy oskarżeni byli tak złamani w śledztwie, iż nie było obawy, by wyłamali się z roli przyznających się do winy zbrodniarzy; te drugie zaś – jeżeli tej pewności funkcjonariusze partyjni i bezpieczeństwa nie mieli.

Na temat działalności sekcji tajnych w warszawskich sądach i w Ministerstwie Sprawiedliwości w latach 1950–1954 sporo już wiadomo; doczekały się one literatury o charakterze historycznoprawnym, opublikowane też zostały niektóre źródła⁶¹. Sekcje tajne w stolicy funkcjonowały okresowo w czterech instytucjach: Ministerstwie Sprawiedliwości, Sądzie Apelacyjnym, Sądzie Wojewódzkim dla m.st. Warszawy i Sądzie Najwyższym. Sąd tajny działał na początku (w pierwszej połowie 1950 r.) w Ministerstwie Sprawiedliwości. Był to twór, który trudno nazwać sądem, ale który przejściowo wydawał wyroki – na ogół najcięższe – w pierwszej i w drugiej instancji⁶². Następnie, w drugiej połowie 1950 r., została powołana sekcja tajna Sądu Apelacyjnego w Warszawie, a od 1 stycznia 1951 r. – Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy; była to sekcja III w Wydziale IV, nazywana w obiegowym języku sądem tajnym. Tajnym sądem odwoławczym był początkowo twór pozasądowy zorganizowany w Ministerstwie Sprawiedliwości, a później – od drugiej połowy 1950 r. – tajna sekcja III (później sekcja I) Izby Karnej Sądu Najwyższego. W Sądzie Najwyższym decyzję o utworzeniu sekcji oraz jej składzie personalnym zakomunikował grupie sędziów należących do PZPR pierwszy prezes Sądu Najwyższego Waław Barcikowski⁶³; on też powołał do funkcji kierownika sekcji postać wyjątkowo paskudną – Emila Merza⁶⁴.

⁶¹ A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999, s. 171–192; idem, *Między humanitaryzmem a totalitaryzmem. Studia z dziejów prawa karnego*, Tychy 2002, s. 151–170; idem, *Historia prawa Polski Ludowej*, s. 42–45. Pionierską rolę odegrały wiadomości zawarte w trudno dostępnym opracowaniu do użytku wewnętrznego Ministerstwa Sprawiedliwości: J. Szarycz, *Sędziowie i sądy...*, s. 108–115; dalej zob. A. Grześkowiak, *Sądy tajne w latach 1944–1956*, „Studia Iuridica” 1992, t. 22 (*Prawo okresu stalinowskiego. Zagadnienia wybrane*), to samo wcześniej w „Tygodniku Powszechnym” nr 28 z 9 lipca 1989 r.; K.M. Piekarska, *Naruszanie zasady jawności w „sądach tajnych”* [w:] *Prawo karne w okresie stalinizmu*, „Studia Iuridica” 1995, t. 27; A. Strzembosz [w:] M. Stanowska, A. Strzembosz, *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005, s. 23 i n.; A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości...*, s. 348–350; D. Maksimiuk, *Jeszcze w sprawie sekcji tajnych w sądownictwie polskim w latach pięćdziesiątych XX wieku*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2012, t. 11, s. 399–411; A. Bereza, *Sąd Najwyższy w latach 1945–1962. Organizacja i działalność*, Warszawa 2012, s. 135, 162–165, 194–195, 255, 311.

⁶² *Sprawozdanie Komisji dla zbadania działalności tzw. „sekcji tajnej” Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy*, AAN Prokuratura Generalna, sygn. 950, s. 12, opublikowane też w: M. Zaborski (red.) [z udziałem E. Romanowskiej], *W imię przyszłości Partii. Procesy o łamanie tzw. praworządności socjalistycznej 1956–1957. Dokumenty*, Warszawa 2019, s. 190 i n.

⁶³ A. Bereza, *Sąd Najwyższy w latach 1945–1962...*, s. 136, 163.

⁶⁴ Emil Merz (ur. 1894, zm. na początku lat 90., podawane są też inne daty), pochodził z Tarnowa, jego ojciec był sędzią; w 1917 r. ukończył prawo na Uniwersytecie Wiedeńskim, uzyskując dok-

Fundamentem ideologicznym była teza Stalina o zaostrzeniu się walki klasowej w miarę postępów budownictwa socjalizmu⁶⁵. Warto zauważyć, że najwcześniej myśl tę wyraził pierwszy szef radzieckiej bezpieki Dzierżyński⁶⁶. „Nie było wtedy zrozumienia dla roli prawa i sądu w państwie ludowym” – wspominał przywoływany poprzednio Pierwszy Prezes SN⁶⁷. „Sąd Najwyższy stawał się pod koniec przedstawianego okresu instrumentem walki klasowej”⁶⁸. Wśród sędziów Sądu Najwyższego w połowie lat 50. znalazł się były sędzia Najwyższego Sądu Wojskowego Teofil Karczmarz. To postać przerażająca i odrażająca: cyniczny morderca w todzie sędziego wojskowego⁶⁹.

Władza polityczna, uzbrojona w teorię Józefa Wissarionowicza, klasyfikowała i zaliczała ludzi do określonych kategorii. Niektórzy zostali zaliczeni do wrogów Polski Ludowej, i to niezależnie od ich poglądów politycznych, postawy, zachowania, czynów, tylko na podstawie zaszłości o charakterze historycznym. Wrogów Polski Ludowej należało zniszczyć.

W sądzie tajnym Sądu Wojewódzkiego w Warszawie oraz Sądu Najwyższego sądziło ponad 50 specjalnie dobranych sędziów, a w samym Sądzie Najwyższym orzekało 33 sędziów, w większości delegowanych do pełnienia obowiązków sędziego Sądu Najwyższego, wśród nich wielu mających wcześniejszą praktykę w sekcji tajnej

---

torat; w II RP adwokat, aktywny działacz Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom; w latach 1944–1948 w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego; od 1948 r. był naczelnikiem Wydziału Szkół Prawniczych Departamentu Szkolenia Kadr i Zawodów Prawniczych Ministerstwa Sprawiedliwości; sędzia Sądu Najwyższego (1949–1961), przewodniczył tajnej sekcji Sądu Najwyższego, orzekając tam najczęściej ze wszystkich sędziów. Przeniesiony w stan spoczynku w 1961 r., wyjechał do Izraela w 1968 r. Zob. K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956*, Kraków–Wrocław 2005, s. 175.

⁶⁵ Myśl taką Stalin sformułował po raz pierwszy w przemówieniu na plenum KC WKP(b) 9 lipca 1928 r. (J. Stalin, *Dziela*, t. 11, Warszawa 1951, s. 180–181), ale pełne jej rozwinięcie nastąpiło później.

⁶⁶ F. Dzierżyński, *Pisma wybrane*, Warszawa 1951, s. 229 (jest to referat Dzierżyńskiego na posiedzeniu Wszechzwiązkowego Centralnego Komitetu Wykonawczego, opublikowany w „Izwestiach” nr 37 z 18 lutego 1919 r.).

⁶⁷ W. Barcikowski, *W kręgu prawa i polityki...*, s. 181.

⁶⁸ A. Bereza, *Sąd Najwyższy w latach 1945–1962...*, s. 25.

⁶⁹ Teofil Karczmarz – ur. w 1899 r., do 1944 r. pracował jako sekretarz sądowy w sądach lubelskich, potem w sądach LWP, sędzia NSW, najczęściej sądził w sfingowanych procesach przedwojennych oficerów wydając wyroki śmierci na niewinnych ludzi. W 1955 r. ujawniono znane w Naczelnej Prokuraturze Wojskowej odezwanie się sędziego Karczmarza do jednego z prokuratorów tuż przed przemówieniem prokuratorskim: „No cóż, prokuratorze, dowodów nie ma, ale my, sędziowie nie od Boga, i bez dowodów zasuniemy kaesa, jak trzeba”. J. Poksiński, *„My, sędziowie, nie od Boga...”*. *Z dziejów sądownictwa wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1996, s. 90; idem, *„TUN”. Tatar – Utnik – Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa 1992, s. 75 i n.; K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, s. 326; idem, *Zbrodnie w majestacie prawa 1944–1955*, Warszawa 2000, s. 92–94; A. Lityński, *Sąd Najwyższy w trudnym okresie polskich dziejów. Uwagi w związku z książką Arkadiusza Berezy Sąd Najwyższy w latach 1945–1962. Organizacja i działalność*, Warszawa 2012, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2012, z. 2, s. 508.

sądu warszawskiego⁷⁰. Nadzorujący, z ramienia partii komunistycznej, zarówno resort sprawiedliwości, jak i bezpieczeństwa Jakub Berman w rozmowie z Teresą Torańską mówił, że dla spraw politycznych sędziów powoływaliśmy „nie my, doradcy [sowieccy – A.L.]. Sędziowie wywodzili się z aparatu bezpieczeństwa, podobnie jak w Związku Radzieckim, gdyż doradcy swoje metody sądenia przeszczepiali tutaj. Działające więc nasze sądy były powoływane według sowieckich wzorów”⁷¹.

Sąd tajny przeprowadzał rozprawy z reguły w więzieniu mokotowskim, przy zachowaniu absolutnej tajności. „Tak zwane ciche, tajne sądy, odbywają się w więzieniu mokotowskim w dwóch małych pokoikach tuż na lewo od głównego wejścia” – relacjonował ówczesnie Józef Światło⁷².

W tzw. sądach tajnych szczególnie często sądzono i skazywano⁷³ ludzi na podstawie dekretu z 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszycyzację życia państwowego⁷⁴. Był to akt komunistycznego prawa wydany zapewne w celu przeprowadzenia porachunków z przeciwnikami politycznymi. Przepisy tego dekretu działały wstecz i były tak sformułowane, że na ich podstawie można było skazać każdego wyższego urzędnika i oficera II Rzeczypospolitej. Dekret pełny był sformułowań nieostrych, pozwalających na dowolność interpretacyjną, jak np. (art. 1): „kto, idąc na rękę ruchowi faszystowskiemu [...] działał na szkodę narodu lub państwa polskiego” (do kary śmierci włącznie) albo (art. 3): „kto, idąc na rękę ruchowi faszystowskiemu [...] działał w zakresie rozstrzygania w sprawach publicznych na szkodę narodu lub państwa polskiego”; „kto przez oszukańcze zabiegi, stosownie nacisku moralnego lub korupcji [...]” i inne.

***

Przypomniano tu tylko wybrane elementy podporządkowywania sobie wymiaru sprawiedliwości przez władzę polityczną. Był to element wprowadzania systemu totalitarnego do Polski na wzór sowiecki. Znamienne było poważne ograniczenie niezawisłości sędziowskiej, co w ustawodawstwie przejawiało się jako ograniczenie

⁷⁰ A. Bereza, *Sąd Najwyższy w latach 1945–1962...*, s. 163; o osobach zob. zwłaszcza A. Strzembosz [w:] M. Stanowska, A. Strzembosz, *Sędziowie warszawscy...*, s. 23 i n., gdzie – wbrew tytułowi książki – autor podaje wiele informacji na temat sędziów z lat 50.

⁷¹ T. Torańska, *Oni*, Warszawa 1990, s. 153.

⁷² Z. Błażyński, *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii*, wstęp J. Nowak-Jeziorański, Londyn 1986, s. 229.

⁷³ Ostatnio na Wydziale Prawa UwB powstała praca doktorska (promotor Piotr Fiedorczyk) autorstwa Dawida Zdrójkowskiego, *Dekret o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszycyzację życia państwowego z dnia 22 stycznia 1946 r. w świetle procesów byłych wojewodów i ministrów II Rzeczypospolitej* (Białystok 2023). Zostałem powołany jako recenzent w postępowaniu doktorskim, stąd znam treść rozprawy. Wyrażam nadzieję, że zostanie ona rychło opublikowana.

⁷⁴ Dekret z 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszycyzację życia państwowego (Dz.U. Nr 5, poz. 46).

zasad nieusuwalności i nieprzenoszalności sędziów, zaś w praktyce wszędzie przyjęło nieformalne postaci jeszcze skuteczniejsze. Charakterystyczne było też równoległe wprowadzanie do systemu sądów organów quasi-administracyjnych do walki... Komuniści zmierzali do tego, by z organów ścigania przestępstw, organów wymiaru sprawiedliwości oraz prawa karnego uczynić narzędzie swojej władzy, by przy ich pomocy niszczyć opozycję polityczną. Zauważmy, że podobnie czynili naziści, gdy w wyniku legalnych wyborów doszli w 1933 r. do władzy. To była „dekapityzacja” porządku prawnego, jak to określiła Anna Turska, rozumiejąc przez to odcięcie się od uniwersalnych, wypracowanych przez wieki doświadczeń ludzkości⁷⁵.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, dział PZPR, sygn. 1642; Komisja Specjalna, sygn. 107; Prokuratura Generalna, sygn. 950.

Akty prawne

Dekret PKWN z 4 listopada 1944 r. o upoważnieniu do tworzenia sądów oraz zmiany ich okręgów, a ponadto do przenoszenia sędziów na inne miejsce służbowe (Dz.U. Nr 11, poz. 58).

Dekret z 27 grudnia 1944 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 16, poz. 89).

Dekret z 22 stycznia 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyczację życia państwowego (Dz.U. Nr 5, poz. 46).

Dekret z 22 stycznia 1946 r. o wyjątkowym dopuszczaniu do obejmowania stanowisk sędziowskich, prokuratorskich i notarialnych oraz do wpisywania na listę adwokatów (Dz.U. Nr 4, poz. 33).

Dekret z 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 22, poz. 139).

Dekret z 14 maja 1946 r. o zmianie dekretu z dnia 16 listopada 1945 r. o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do walki z nadużyciami i szkodnictwem gospodarczym (Dz.U. Nr 23, poz. 149).

Dekret z 22 października 1946 r. o zmianie dekretu z dnia 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 65, poz. 382).

---

⁷⁵ A. Turska, *Prawo państwa totalitarnego*, „Studia Iuridica” 1992, t. 22, s. 30; H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, Warszawa 1993, s. 494; J. Nowacki, *Rządy prawa. Dwa problemy*, Katowice 1995, s. 27, 39 i n.

- Ustawa z 2 czerwca 1947 r. o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym (Dz.U. Nr 43, poz. 218).
- Dekret z 25 października 1948 r. o zmianie dekretu z dnia 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 50, poz. 382).
- Dekret z 21 września 1950 r. o zmianie dekretu o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 44, poz. 403).
- Dekret z 23 grudnia 1954 r. o zniesieniu Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (Dz.U. Nr 57, poz. 282).
- Ustawa z 20 lipca 1950 r. o zmianie dekretu z dnia 16 listopada 1945 r. o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (Dz.U. Nr 33, poz. 350).

Opracowania

- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, Warszawa 1993.
- Barcikowski W., *W kręgu prawa i polityki. Wspomnienia z lat 1919–1956*, oprac. i wstęp W. Barcikowski, Katowice 1988.
- Bereza A., *Sąd Najwyższy w latach 1945–1962. Organizacja i działalność*, Warszawa 2012.
- Błażyński Z., *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii*, wstęp J. Nowak-Jeziorański, Londyn 1986.
- Burda A., *Przymrozki i odwilże. Wspomnienia z lat 1945–1957*, Lublin 1987.
- Chajn L., *Kiedy Lublin był Warszawą*, Warszawa 1964.
- Chajn L., *Próba bilansu [w:] Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce. 22 VII 1944 – 22 VII 1945*, Warszawa [b.r., b. red.].
- Djilas M., *Rozmowy ze Stalinem*, tłum. A. Ciołkosz, Warszawa 1991.
- Dzierżyński F., *Pisma wybrane*, Warszawa 1951.
- Fiedorczyk P., *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. Studium historycznoprawne*, Białystok 2002.
- Grześkowiak A., *Sądy tajne w latach 1944–1956*, „Studia Iuridica” 1992, t. 22 (*Prawo okresu stalinowskiego. Zagadnienia wybrane*, red. M. Pietrzak).
- Jodłowski J., *Funkcje prawa i zadania prawnictwa w okresie budowy podstaw socjalizmu [w:] J. Jodłowski, Z. Kapitaniak, Prawo i wymiar sprawiedliwości w okresie budowy podstaw socjalizmu*, Warszawa 1949.
- Kłosiewicz W., *Gdy wieje wiatr historii*, Warszawa 1987.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.
- Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. D. Jarosz, T. Wolsza, Warszawa 1995.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 33, Warszawa 1987.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 45, Warszawa 1989.
- Lityński A., *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013.
- Lityński A., *Między humanitaryzmem a totalitaryzmem. Studia z dziejów prawa karnego*, Tychy 2002.

- Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechwładczego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.
- Lityński A., *Sąd Najwyższy w trudnym okresie polskich dziejów. Uwagi w związku z książką Arkadiusza Berezy Sąd Najwyższy w latach 1945–1962. Organizacja i działalność*. Warszawa 2012, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2012, z. 2, s. 487–513.
- Machnikowska A., *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008.
- Macholak J., *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie 1946–1954. (Organizacja i działalność)* [w:] Z. Chmielewski (red.), *Działalność Delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Szczecinie w latach 1945–1954. Materiały w konferencji naukowej odbytej w dniu 20.03.1998 r.*, Szczecin 1998.
- Maksimiuk D., *Jeszcze w sprawie sekcji tajnych w sądownictwie polskim w latach pięćdziesiątych XX wieku*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2012, t. 11, s. 399–411.
- Melezini M., *Punitivność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003.
- Nowacki J., *Rządy prawa. Dwa problemy*, Katowice 1995.
- Ordyniec J., *Zagadnienie szkolenia zawodów prawniczych, w: Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce 22 VII 1944 – 22 VII 1945*, Warszawa [b.r.].
- Piekarska K.M., *Naruszanie zasady jawności w „sądach tajnych”* [w:] *Prawo karne w okresie stalinizmu*, „Studia Iuridica” 1995, t. 27.
- Pietrow N., *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945–1953*, tłum. J. Prus-Wojciechowska, K. Syska, Warszawa 2015.
- Poksiński J., *„My, sędziowie, nie od Boga...”. Z dziejów sądownictwa wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1996.
- Poksiński J., *„TUN”. Tatar – Utnik – Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa 1992.
- Reich N., *Sozialismus und Zivilrecht. Eine rechtstheoretisch-rechtshistorische Studie zur Zivilrechtstheorie und Kodifikationspraxis im sowjetischen Gesellschafts- und Rechtssystem*, Frankfurt am Main 1972.
- Reich N. (red.), *Marxistische und sozialistische Rechtstheorie*, Frankfurt am Main 1972.
- Reich N., Reichel H.C., *Einführung in das sozialistische Recht*, München 1975.
- Rzepliński A., *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb państwa totalitarnego w Polsce w latach 1944–1956* [w:] W. Kulesza, A. Rzepliński (red.), *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, Warszawa 2000.
- Rzepliński A., *Sądownictwo w PRL*, London 1990.
- Schaff L., *Polityczne założenia wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej*, Warszawa 1950.
- Sekściński B., *Ogniwo terroru. Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Lublinie*, Warszawa 2012.
- Sołtysiak G., *Komisja Specjalna do Walki*, „Karta. Niezależny miesięcznik historyczny” 1991, z. 1, s. 81–87.
- Sprawozdanie stenograficzne z 84 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 20 i 21 lipca 1950 r.*, Warszawa 1950.
- Stalin J., *Dzieła*, t. 11, Warszawa 1951.

- Stanowska M., Strzembosz A., *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005.
- Szarycz J., *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988.
- Szwagrzyk K., *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956*, Kraków–Wrocław 2005.
- Szwagrzyk K., *Zbrodnie w majestacie prawa 1944–1955*, Warszawa 2000.
- Torańska T., *Oni*, Warszawa 1990.
- Turska A., *Prawo państwa totalitarnego*, „*Studia Iuridica*” 1992, t. 22, s. 21–34.
- Tych F. i in. (red.), *Archiwum Ruchu Robotniczego*, t. VII, Warszawa 1982.
- Uchwały narady krajowej PPR-owców, pracujących w wymiarze sprawiedliwości, odbytej dnia 3 i 4 października 1946 r.*, „*Wojskowy Przegląd Prawniczy*” 1946, z. 4.
- Walczak S., *W 25-lecie wymiaru sprawiedliwości [w:] XXV lat wymiaru sprawiedliwości PRL*, Warszawa 1969.
- Walicki A., *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, tłum. J. Stawiński, Warszawa 1995.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Wąsek-Wiaderek M., *Instytucje procedury karnej charakterystyczne dla komunistycznego prawa Polski Ludowej – wybrane zagadnienia [w:] A. Grześkowiak (red.), Komunistyczne prawo karne Polski Ludowej*, Lublin 2007.
- Zaborski M. (red.) [z udziałem E. Romanowskiej], *W imię przyszłości Partii. Procesy o łamanie tzw. praworządności socjalistycznej 1956–1957. Dokumenty*, Warszawa 2019.
- Zaborski M., *Cuius regio, eius palestra? Na drodze do adwokatury państwa totalitarnego. Przemiany ustrojowe adwokatury polskiej w latach 1944–1963 [w:] G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska (red.), Cuius regio, eius religio?, t. 2*, Lublin 2008.
- Zaborski M., *Oni skazywali na śmierć... Szkolenie sędziów wojskowych w Polsce w latach 1944–1956 [w:] R. Bäcker, P. Hübner (red.), Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła...*, Warszawa 1997.
- Zaborski M., *Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955*, Lublin 2005.
- Zdrójkowski D., *Dekret o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia państwowego z dnia 22 stycznia 1946 r. w świetle procesów byłych wojewodów i ministrów II Rzeczypospolitej*, (praca doktorska), Białystok 2023.
- Ziemia Z.A., *Prawo przeciwko społeczeństwu. Polskie prawo karne w latach 1944–1956*, Warszawa 1997.
- Гойхбарг А.Г., *Хозяйственное право РСФСР*, Москва [1924].
- Гойхбарг А.Г., *Несколько замечания о праве [Einige bemerkungen über das Recht] [w:] N. Reich (red.), Marxistische und sozialistische Rechtstheorie*, Frankfurt am Main 1972.
- Иоффе О.С., *Развитие цивилистической мысли в СССР*, Ленинград 1975.
- Иоффе О.С. (ред.) *Сорок лет советского права 1917–1957*, т. 1: *Период строительства социализма*, Ленинград 1957.

SOVIET MODELS IN POLISH LAW AFTER 1944. SELECTED ISSUES

Abstract

The article presents the state of affairs in Poland after 1945. As a result of the agreement of the Big Three (Roosevelt, Churchill, and Stalin) at the Yalta Conference in Crimea (February 1945), the states of Central and Eastern Europe were handed over to Stalin, who promised to hold free elections. However, even though the (non-communist) pre-war Polish law was initially still in force in order to keep up appearances, new models were brought to Poland from the Union of Soviet Socialist Republics, which were to be introduced by the communists. The courts were subjected to the ruling Communist Party. People without any legal education were appointed to the position of a judge to carry out the orders of the Communist Party. A similar process was carried out in regard to prosecutors. Investigations were carried out, torture was used, and people were tried in secret, especially in political cases. At the time, the task of the courts was to serve as a tool of repression, not of justice.

Keywords: courts, repressions, sovietization

BARTŁOMIEJ P. SZYPROWSKI

Niezależny badacz, Warszawa, Polska
Independent researcher, Warsaw, Poland

e-mail: bszyprowski@o2.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4077-8709>

Powstanie i działalność Cywilnego Sądu Specjalnego województwa warszawskiego i m.st. Warszawy podległego Delegaturze Rządu na Kraj (listopad–grudzień 1942 – 4 września 1944 r.)

Wstęp

Wybuch II wojny światowej oraz zajęcie terenu Rzeczypospolitej Polskiej przez wojska niemieckie i sowieckie spowodował przeniesienie rządowych czynników decyzyjnych państwa polskiego początkowo do Francji, zaś po jej kapitulacji w 1940 r. – do Anglii. 8 listopada 1939 r. Rada Ministrów Rządu Polskiego na Uchodźstwie powołała Komitet dla Spraw Kraju. Jego zadaniem było „czuwanie nad wszystkimi sprawami, związanymi z Krajem, z tajnymi wysiłkami Narodu, zmierzającymi do wyzwolenia Rzeczypospolitej z okupacji wroga [...] Zasadnicze wskazania polityczne dla Kraju, wypracowane przez Komitet, wydawane będą przez szefa rządu, albo też w jego imieniu po wstępnej z jego strony aprobacie”¹. Od początku było oczywiste, że w ramach struktur Polskiego Państwa Podziemnego w okupowanym kraju konieczne będzie powołanie, zarówno w pionie wojskowym, jak i cywilnym, struktur wymiaru sprawiedliwości, którego zadaniem było wykrywanie i karanie przestępstw godzących w dobro konspiracyjnej armii oraz członków społeczeństwa polskiego. Dość późne powołanie „cywilnego” wymiaru sprawiedliwości było związane zarówno

---

¹ *Decyzje gen. Władysława Sikorskiego nr 22/tjn dot. kierownictwa politycznego i wojskowego dla spraw kraju, 13 XI 1939 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, t. I, cz. 1, Warszawa 2015, s. 62–63.

z czynnikami technicznymi, np. powoływaniem terenowych struktur delegatury, jak i oporem czynnika ludzkiego związanym ze sposobem procedowania sądów². Jednak w następstwie podjęcia licznych działań na uchodźstwie i w okupowanej Polsce zostały opracowane zasady, na których oparto działania sądów podległych Delegaturze Rządu na Kraj, powołane struktury sądowe oraz zaangażowani do nich przedstawiciele przedwojennej palestry, których zadaniem była nie tylko rzetelna analiza i sądowa ocena sądu przesyłanych im przypadków działania przestępnego, ale także czuwanie nad tym, aby postępowania sądowe i wydane wyroki znajdowały oparcie w zebranych materiale dowodowym potwierdzającym winę podsądnych.

Podstawy prawne działania sądownictwa Delegatury Rządu na Kraj

16 kwietnia 1940 r. Komitet Ministrów dla Spraw Kraju podjął uchwałę, zatwierdzoną następnie przez gen. Władysława Sikorskiego, w sprawie sądów kapturowych w kraju. Uchwała ta głosiła, że wydawanie wyroków śmierci na prześladowców, zdrajców, szpiegów i prowokatorów należy do kompetencji specjalnych sądów, które – dla przestępstw popełnianych przez osoby niewchodzące w skład organizacji wojskowej oraz przez osoby z aparatu okupantów – miały być powoływane przy Delegacie Głównym Rządu i przy Delegatach Okręgowych. Tam, gdzie delegatury nie istniały, funkcje sądu przy Delegacie pełnił sąd wojskowy³. Jednak już w instrukcji do mężów zaufania z 23 listopada 1939 r. podniesiono, że „szpiedzy i prowokatorzy, w wypadku winy udowodnionej, będą karani śmiercią”⁴. Zwrot o konieczności udowodnienia winy wydaje się zapowiedzią powołania organów sądowych, które były właściwe do analizy materiału dowodowego poprzedzającego udowodnienie winy. Powołanie sądownictwa podziemnego w kraju wynikało z koncepcji ciągłości władzy państwowej. W deklaracji ideowej Rady Obrony Narodowej stwierdzano, że „wyłoniony legalnie na czas wojny rząd polski na emigracji zachował ciągłość

---

² P. Szopa, „W imieniu Rzeczypospolitej...”. Wymiar Sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego na terenie Podokręgu AK Rzeszów, Rzeszów 2014, s. 29. Szerzej: W. Grabowski, *Sądy Kapturowe Delegatury Rządu na Kraj. Przyczynek do działalności Polskiego Państwa Podziemnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2007, z. 2, s. 257–267.

³ Studium Polski Podziemnej w Londynie (dalej: SPP), A.3.3.7, Uchwała Komitetu dla Spraw Kraju w sprawie sądów kapturowych, 16 IV 1940 r., k. 2; *Uchwała Komitetu dla Spraw Kraju w sprawie sądów kapturowych, 16 IV 1940 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 1, s. 360; *Uchwała w sprawie sądów kapturowych, 16 IV 1940 r.* [w:] *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, oprac. i red. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 208; O. Szerkus, *Die Sondergerichtsbarkeit des Polnischen Untergrundstaates*, Berlin 2018, s. 45–46.

⁴ *Instrukcja nr 1 do wszystkich mężów zaufania, 23 XI 1939 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 1, s. 68.

państwową”⁵. W instrukcji Delegata Rządu na Kraj z 1941 r. potwierdzano, że „państwo polskie istnieje i obowiązuje posłuszeństwo prawu polskiemu”⁶. Koordynacja oporu cywilnego społeczeństwa, nazywana walką cywilną, spoczywała na Delegacie Rządu na Kraj i była realizowana m.in. poprzez wykonywanie wyroków na zdrajcach i agentach niemieckich podlegających kompetencji cywilnych sądów specjalnych⁷.

Z kolei 3 maja 1940 r. opracowano projekt Kodeksu Sądów Kapturowych, który był przedmiotem posiedzenia Komitetu dla Spraw Kraju⁸. Można przeczytać w nim:

[...] zbrodnie popełnione przez osoby nienależące do ZWZ, tj. przez obywateli polskich, okupantów oraz przez innych cudzoziemców rozpatrują: a) Sąd Kapturowy przy delegacie głównym rządu – dla terenu Okręgu delegata okręgowego, w którym znajduje się delegat główny rządu; b) Sądy Kapturowe przy delegacie okręgowym – dla okręgu każdego delegata okręgowego. Tam, gdzie delegatury nie istnieją, funkcje sądu przy delegacie pełni Sąd Kapturowy ZWZ [...]. Przewodniczącym Sądu Kapturowego przy delegacie głównym rządu jest delegat główny rządu. Może on czynności swoje zlecić najbliższemu delegatowi okręgowemu. Przewodniczącym Sądu Kapturowego przy delegacie okręgowym jest właściwy delegat okręgowy⁹.

W następstwie rozpoznania tego projektu 7 maja 1940 r. przyjęto Kodeks Sądów Kapturowych¹⁰. Nie zawierał on już przepisów regulujących działanie sądów przy Delegaturze Rządu, pozostawiając to odrębnej regulacji¹¹. Podniesiono jedynie, że zbrodnie zdrady, szpiegostwa, prowokacji, denuncjacji oraz nieludzkiego prześladowania i krzywdzenia ludności polskiej popełnione przez obywateli polskich, okupantów oraz przez innych cudzoziemców niebędących żołnierzami ZWZ rozpatrują sądy kapturowe przy Delegaturze Rządu. Dodano również, że w okręgach, w których nie istniały Delegatury Rządu, zbrodnie te będą sądzone przez odpowiednie sądy

⁵ *Deklaracja ideowa Rady Obrony Narodowej, 1 I 1940 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 1, s. 191.

⁶ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 353; P.M. Lisiewicz, *W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów Wojskowego Sądownictwa Specjalnego Armii Krajowej*, Warszawa 1988, s. 11.

⁷ *Polskie Siły Zbrojne...*, s. 455.

⁸ Nie zachował się protokół z tego posiedzenia. Zob. *Projekt Kodeksu sądów kapturowych* [w:] *Protokoły posiedzeń...*, s. 214; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej Związku Walki Zbrojnej w Warszawie (sierpień 1940 r. – listopad 1941 r.)*. *Podziemie w walce ze zdrajcami Rzeczypospolitej*, Warszawa 2016, s. 44.

⁹ Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPiMS), Kol. 25/45A, *Projekt Kodeksu sądów kapturowych*; *Projekt Kodeksu sądów kapturowych* [w:] *Protokoły posiedzeń...*, s. 214; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 249–253.

¹⁰ W. Otocky, *O sądownictwie podziemnym*, „Bellona” 1952, nr 2, s. 47; J. Paśnik, *Regulacja działalności podziemnego sądownictwa w latach 1940–1942 przez kodeks sądów kapturowych oraz przepisy materialne*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1986, nr 4, s. 433; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 254.

¹¹ B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 47.

kapturowe ZWZ¹². Wyjaśnienie, co rozumiano przez poszczególne zbrodnie, znalazło wyraz w przepisach materialnych będących częścią składową ww. kodeksu¹³. Dwutorowość sądownictwa wojskowego i cywilnego miała zostać utrzymana do czasu powstania powszechnego, kiedy sądy podległe Delegaturze Rządu na Kraj miały zostać przekształcone w sądy polowe¹⁴.

W maju 1940 r. w Wydziale Społecznym (Krajowym) Prezydium Rady Ministrów został opracowany projekt Kodeksu Sądów Kapturowych przy Delegatach Rządu. Projekt wskazywał, że sądy miały być powołane do sądenia zbrodni zdrady, szpiegostwa, prowokacji, denuncjacji oraz nieludzkiego prześladowania i krzywdzenia ludności polskiej popełnionych przez osoby niebędące członkami ZWZ. Miały powstać przy delegacie rządu wyznaczonym odrębnie dla dwóch okupacji (niemieckiej i sowieckiej) oraz przy każdym delegacie rządu na obszar. Każdy sąd miał się składać z zespołu orzekającego (przewodniczący i dwóch sędziów) oraz prokuratora. Dochodzenie miał wszczynać prokurator na skutek doniesienia urzędowego lub prywatnego, także anonimowego, o dokonanej zbrodni podlegającej właściwości sądu na skutek polecenia Delegata Rządu oraz na podstawie informacji własnych o popełnieniu zbrodni. Rozprawa i dochodzenie miały być tajne i odbywać się zaocznie pod nieobecność oskarżonego. Doprowadzenie go na rozprawę zależało od zarządzenia przewodniczącego sądu i wyłącznie, gdyby miał złożyć ważne zeznania, a doprowadzenie go nie zagrażało bezpieczeństwu sądu. Jego prawa miał reprezentować obrońca. Wyrok zapadał bezwzględną większością głosów. Jego podstawę stanowić miał całokształt okoliczności ujawnionych w toku przewodu sądowego. Wyrok skazujący powinien być wydany z wielką ostrożnością i tylko na podstawie niewątpliwych faktów i dowodów. Wyrok skazujący podlegał zatwierdzeniu przez właściwego delegata rządu, przy którym funkcjonował. W sytuacji jego zatwierdzenia stawał się ostateczny i prawomocny oraz nie przysługiwał od niego środek odwoławczy¹⁵. Projekt 31 maja 1940 r. przesłano z Prezydium Rady Ministrów do Departamentu Sprawiedliwości w celu zaopiniowania. Tego samego dnia zwrócono go, wskazując, że nie może on być przedmiotem rozważań i oceny prawnej. Informowano, że Ministerstwo Sprawiedliwości wkrótce przedstawi projekt dekretu Prezydenta RP o przestępstwach przeciwko bezpieczeństwu państwa,

¹² SPP, A.3.3.7, Pismo Komendanta Głównego ZWZ – Kodeks SK, 7 V 1940 r., k. 4; *Kodeks sądów kapturowych ZWZ, maj 1940* [w:] *Protokoły posiedzeń...*, s. 218.

¹³ SPP, A.3.3.7, Pismo Komendanta Głównego ZWZ – Kodeks SK, 7 V 1940 r., k. 4; *Przepisy materialne* [w:] *Protokoły posiedzeń...*, s. 221; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 258.

¹⁴ L. Kania, *Służba Sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja – prawo – ludzie*, Siedlce 2015, s. 408

¹⁵ IPiMS, Kol. 25/45A, Projekt Sądów Kapturowych przy Delegatach Rządu; W. Grabowski, *Sądy Kapturowe...*, s. 257–267.

który ureguluje powyższe kwestie¹⁶. W ten sposób, pomimo dość szybkiego powołania wojskowych struktur sądowych w latach 1940–1941, nie doszło do utworzenia sądownictwa cywilnego w kraju, bowiem opracowanie podstaw prawnych, a co za tym idzie – powołania sądów odwlekło się w czasie¹⁷.

Na stan okresowego zastoju w tym zakresie mogły ponadto wpływać różne przyczyny: dążenie konspiracyjnych władz wojskowych w kraju do powołania urzędu Komisarza Cywilnego czy Ekspozytury Rządu przy dowództwie Służby Zwycięstwu Polsce – Związku Walki Zbrojnej¹⁸; częste zmiany w koncepcjach form Delegatury Rządu na Kraj; sprawowanie przez jakiś czas urzędu delegata przez delegata tymczasowego w osobie Jana Skorobohatego-Jakubowskiego „Vogla”, „Kaczmarka”¹⁹; brak zgody stronnictw politycznych co do kandydatury na stanowisko Delegata Głównego, a następnie powołanie 3 lipca 1940 r. Delegatury Zbiorowej²⁰; późne, bo 14 grudnia 1940 r., powołanie i objęcie funkcji Głównego Delegata Rządu przez

---

¹⁶ IPiMS, Kol. 25/10A, Pismo L.dz. 64/40 Władysława Banaczyka do Stefana Glasera, Angers, 31 V 1940 r.; IPiMS, Kol. 25/10A, Pismo L.dz. 15/1940/Tj. Stefana Glasera do Prezydium Rady Ministrów, Angers, 31 V 1940 r.; W. Grabowski, *Sądy Kapturowe...*, s. 257–267.

¹⁷ Zanim powstały CSS-y, na początku 1942 r. Stefan Korboński zorganizował przy Kierownictwie Walki Cywilnej tzw. sądy obywatelskie, które miały orzekać kary nagany, infamii i upomnienia dla Polaków zachowujących się niepatriotycznie, ale niepopołniających przestępstw. W skład sądu wchodził m.in. sędzia sądu apelacyjnego Stanisław Leszczyński i sędzia sądu okręgowego Zawistowski. Sąd piętnował literatów, Polaków bywających w kasynie przy Al. Szucha itp. Zob. AIPN BU, 01251/138/1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Myślińskiego, Warszawa 15 III 1949 r., k. 44, 46–47; AIPN BU, 01251/138/1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Myślińskiego, Warszawa 4 I 1951 r., k. 126–127.

¹⁸ *Pismo gen. Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza do Komendanta Głównego ZWZ, 1 I 1940 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 1, s. 191–192; *Meldunek nr 5 gen. Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza do gen. Kazimierza Sosnkowskiego, 9 I 1940 r.* [w:] *ibidem*, s. 144, 147; W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej na Kraj*, Warszawa 1995, s. 18. W lutym 1940 r. wydano dyspozycję powołania Delegatury Rządu w kraju współpracującej z ZWZ na zasadzie równorzędności, zob. *Pismo L. dz. 1422/Tj. 40 gen. Kazimierza Sosnkowskiego do gen. Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza, 16 II 1940 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 1, s. 260–261.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Armia Krajowa (dalej: AAN, AK) 203/I-20, Depesza nr 159 PKP do Szefa Rządu, 23 X 1940 r., k. 40; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 29.

²⁰ *Protokół nr 1, 28 VI 1940 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 1, s. 455–460; S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po podziemiu z lat 1939–1945*, Warszawa 2008, s. 45; S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–1945*, Warszawa 1994, s. 53; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 29. Pomimo podjęcia pewnych działań przez Zbiorową Delegaturę, w tym utworzenia projektu Urzędu Delegatury, w skład którego miał wchodzić m.in. departament sprawiedliwości, została ona rozwiązana z uwagi na sprzeciw rządu wobec jej powołania. Zob. *Radiogram nr 119c Jana Skorobohatego-Jakubowskiego „Kaczmarka”, 24 IX 1940 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 2, s. 545; *Depesza-szyfr L. dz. 363/A, 27 VIII 1940 r.* [w:] *ibidem*, s. 510–511; W. Grabowski, *Delegatura...*, s. 28–29; *Protokół z 23. Posiedzenia Komitetu dla Spraw Kraju, 2 VIII 1940 r.* [w:] *Protokoły posiedzeń...*, s. 305.

Cyryla Ratajskiego²¹. Dopiero powołanie Głównego Delegata i utworzenie poszczególnych departamentów dało podstawy do powołania sądownictwa. Jesienią 1941 r. w ramach Departamentu Spraw Wewnętrznych zaczęto tworzyć konspiracyjne struktury policji pod nazwą Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa, w skład którego wchodziły m.in. oddziały informacyjny i dochodzeniowo-śledczy²².

Pod koniec 1941 r. utworzono Departament Sprawiedliwości, w którym m.in. opracowywano Kodeks Moralności Obywatelskiej. Zawierał on zestawienie przestępstw na szkodę państwa polskiego i jego obywateli, przedstawione w sposób opisowy, które zgrupowano w czterech działach: dział I – zdrada główna Państwa i Narodu Polskiego (zaparcie się narodu; czynna współpraca z wrogiem przeciwko narodowi; donosicielstwo; odmowa doraźnej pomocy osobie ściganej przez wroga z powodu działalności niepodległościowej; osłabianie ducha narodowego), dział II – przestępstwo przeciwko przynależności do Narodu Polskiego (dobrowolna służba u wroga; zaniechanie działań szkodzących wrogowi lub udzielenia pomocy Narodowi w czasie służby u wroga; brak udziału w walce z wrogiem pomimo takiego obowiązku; wykorzystywanie zarządzeń wroga dla własnych korzyści ze szkodą dla narodu; ujawnianie wrogowi danych dotyczących pracy niepodległościowej, ze szkodą dla państwa i narodu, poprzez lekkomyślność, niedbalstwo lub próżność), dział III – przestępstwa przeciwko moralności obywatelskiej (utrzymywanie z wrogiem zażyłych stosunków lub kontaktów miłosnych; ośmieszanie lub krytykowanie publiczne lub wobec wroga instytucji, praw i obyczajów narodu; używanie wobec innych osób gróźb lub wykorzystanie sytuacji przymusowej celem uzyskania korzyści majątkowej; odwiedzanie kasyn gry, teatrów, kin i widowisk oraz innych tego rodzaju imprez organizowanych przez wroga; odmowa pomocy materialnej osobom poszkodowanym przez wroga, pomimo posiadania dostatecznych ku temu środków materialnych; niepoczucie się do solidarności narodowej z osobami pozostającymi w nędzy, zabieranie im pracy i nieudzielanie pomocy), dział IV – przestępstwa przeciwko godności obywatelskiej (udawanie Niemców dla własnej wygody; pochwała zarządzeń wroga; rozrzutny tryb życia; zakup i lektura „prasy gadzinowej” ponad wypadki niezbędnej potrzeby; nadużywanie alkoholu wbrew obowiązkowi zachowania godnej postawy moralnej; niewłaściwe lub krzykliwe zachowanie w lokalach publicznych). Z zestawienia przestępstw jasno wynika, że oprócz czynów przestępnych polegających na czynnej współpracy, lekkomyślnym ujawnianiu informacji czy

²¹ W. Rosłonec, *Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego (1939–1945)*, „Palestra” 1989, nr 8–10, s. 26. Cyryl Ratajski został powołany przez gen. Władysława Sikorskiego, zob. *Depesza-szyfr, 3 XII 1940 r.* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. I, cz. 2, s. 663–664. To wywołało sprzeciw części stronnictw politycznych, zob. *Radiogram nr 2/c PKP do Stanisława Kota, 15 XI 1940 r.* [w:] *ibidem*, s. 620; E. Duraczyński, *W sprawie usunięcia Polskich Socjalistów z Politycznego Komitetu Porozumiewawczego*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1962, t. 6, s. 93; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 29–30.

²² W. Grabowski, *Delegatura...*, s. 70–1, 80; S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 79–81; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 31.

donosicielstwie obejmowały one zasady nieprzejednanej, solidarnej postawy całego społeczeństwa przeciwko działaniom okupanta zmierzającym do złamania „ducha narodowego” oraz wspomaganie pozostałych obywateli polskich znajdujących się w krytycznym położeniu. Kodeks wskazywał, że ciężkie przestępstwa z działów I–III mogą być doraźnie karane nawet karą śmierci, zaś pozostałe pociągnąć za sobą kary bojkotu towarzyskiego, wykluczenia ze społeczności polskiej²³. Stanowił on, wraz z przedwojennymi przepisami kodeksu karnego, podstawę odpowiedzialności przed cywilnymi sądami specjalnymi (CSS)²⁴.

Ponadto przygotowano projekt dekretu o sądach specjalnych, który przesłano do Londynu²⁵. To spowodowało, że do czasu faktycznego powstania CSS-ów sprawy sądowe osób nienależących do ZWZ rozpoznawały, w myśl pkt 2 Kodeksu sądów kapturowych ZWZ, wojskowe sądy kapturowe ZWZ odpowiednich szczebli.

Poza tym brak działań rządu RP w Londynie w sprawie „cywilnego” sądownictwa spowodował podjęcie działań w tym zakresie przez Delegaturę Rządu na Kraj. Sądy jej podległe utworzono stosunkowo późno, gdyż pomimo wcześniejszych prób dopiero powołanie Stefana Korbońskiego na pełnomocnika do spraw walki cywilnej spowodowało, że zaczęto wcielać w życie ideę sądownictwa cywilnego. 10 maja 1942 r. odbyło się posiedzenie Politycznego Komitetu Porozumiewawczego, na którym przedstawiono i zaakceptowano regulamin sądów opracowany przez Departament Sprawiedliwości DR²⁶. Podstawa prawna działalności sądów miała formę Statutu Sądów Specjalnych. Określono w nim, że sądy powołano do ścigania przestępstw przewidzianych w przepisach karnych polegających na działaniu na szkodę państwa lub narodu polskiego (zdrada, szpiegostwo, prowokatorstwo, prześladowanie), które popełniono lub usiłowano popełnić po 1 września 1939 r. Nie podlegały mu sprawy zastrzeżone do właściwości wojskowych sądów specjalnych²⁷. Sąd składał się z trzech sędziów. Przy każdym z sądów działał prokurator. Właściwy delegat rządu powoływał

²³ AAN, AK, 203/VIII-1, Kodeks Moralności Obywatelskiej, b.d., k. 40–40a.

²⁴ Początkowo oficjalnie sądy nazywano sądami specjalnymi. Nazwa „cywilny sąd specjalny” pojawiła się pierwszy raz w komunikacie dotyczącym wyroku wydanego na Aleksandra Łączyńskiego, zob. „Rzeczpospolita Polska” nr 15(66) z 30 VIII 1943 r., s. 4.

²⁵ W. Grabowski, *Delegatura...*, s. 84–85, 183–185; S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne...*, s. 81; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 31–32.

²⁶ AAN, 199/1, Protokół z posiedzenia PKP, 10 V 1942 r., k. 4; P. Szopa, „*W imieniu Rzeczypospolitej...*” *Wymiar...*, s. 29.

²⁷ Starano się pilnować rozdziału kompetencji WSS i CSS. Może na to wskazywać meldunek prokuratora WSS przy KG AK Lucjana Milewskiego „Baczewskiego”, który w jednej ze spraw podnosił: „zwracam doniesienie karne p-ko Tynickiewiczowi Aleksandrowi, ponieważ z nadesłanych akt wynika, że nie godzi on bezpośrednio w bezpieczeństwo AK, co jedynie uzasadnić by mogło przyjęcie właściwości WSS. Jeżeli dalsze dochodzenia nie wykażą, że współpracuje z G[estapo] i jest szkodnikiem AK sprawę należałoby przesłać do Prokuratora Sądu Specj.[alnego] przy Del.[egacie] Rządu”, zob. AAN, AK, III/171, Pismo Lucjana Milewskiego „Baczyńskiego” do „46B”, 14 VII 1944 r., k. 206. Kryptonim „46B” nosił od czerwca 1943 r. Wydział Bezpieczeństwa i Kontrywywiadu

przewodniczącego sądu i prokuratora. Jedynie przewodniczący sądu musiał mieć wykształcenie prawnicze. Zadaniem prokuratora było wszczynanie postępowania, z własnej inicjatywy lub na polecenie delegata, oraz przeprowadzenie dochodzenia mającego na celu zebranie i utrwalenie materiału dowodowego. Po jego analizie prokurator mógł podjąć jedną z trzech decyzji: odmówić ścigania; złożyć do sądu wniosek o zawieszenie postępowania, w sytuacji gdy czyn był zagrożony karą więzienia, lub skierować do sądu akt oskarżenia. Statut precyzował, że akt oskarżenia lub wniosek o zawieszenie postępowania powinien zawierać dane oskarżonego, dokładne określenie zarzucanego mu czynu oraz zwięzłe uzasadnienie. Rozprawa sądowa miała się odbywać niejawnie, zaś ze względów konspiracji należało unikać wzywania oskarżonego i świadków. W statucie podkreślono, że dążeniem sądu było wykrycie prawdy materialnej, a więc dokonanie ustaleń, które odzwierciedlały rzeczywisty przebieg zdarzenia, w czasie którego popełniono przestępstwo, oraz okoliczności z nim związanych. Wobec braków w materiale dowodowym, które uniemożliwiały dokładną analizę okoliczności zdarzenia, sprawcy i wydanie wyroku, sąd mógł zwrócić akta do uzupełnienia prokuratorowi. Wyrok zapadał większością głosów i miał być sporządzony na piśmie z krótkim uzasadnieniem. Nie można w nim było podawać nazwisk świadków. Wyrok przesyłano do zatwierdzenia właściwemu delegatowi rządu, a sytuacji gdy był to wyrok skazujący, również jemu do wykonania. Delegat w sytuacji niezatwierdzenia wyroku przesyłał go Głównemu Delegatowi Rządu, który miał prawo go zatwierdzić lub przekazać do ponownego rozpoznania sądowi przy innym Delegacie. Akta sprawy zakończonej wyrokiem lub zawieszoną przekazywano do archiwum, które podlegało prokuratorowi. Regulacja przewidywała również, że prokurator miał możliwość złożenia sądowi wniosku o wznowienie postępowania w sprawie zakończonej prawomocnym wyrokiem. W razie uwzględnienia go sąd uchylał wyrok i rozpoznawał sprawę ponownie. Przepisy nie przedstawiały okoliczności, które mogły doprowadzić do wznowienia postępowania²⁸. Cywilne sądy specjalne ściagały zwłaszcza przestępstwa wskazane w art. 100–102²⁹ kodeksu karnego

---

Oddziału II KG AK. Zob. M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 410.

²⁸ AAN, Delegatura Rządu na Kraj, 202/VIII/1, Statut Sądów Specjalnych, b.d., k. 28.

²⁹ Art. 100 § 1. Kto w czasie wojny działa na korzyść nieprzyjaciela albo na szkodę siły zbrojnej polskiej lub sprzymierzonej, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 10 lub dożywotnio; § 2. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega karze więzienia do lat 3 lub aresztu do lat 3; art. 101 § 1. Kto, będąc obywatelem polskim, przyjmuje obowiązki w wojsku nieprzyjacielskim lub takich obowiązków nie porzuca, choćby przez wstąpienie do obcego wojska uzyskał obywatelstwo, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 10; § 2. Jeżeli sprawca bierze udział w działaniach wojennych przeciw Państwu Polskiemu, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 10 lub dożywotnio albo karze śmierci; art. 102. Kto w czasie wojny, nie należąc do wojska nieprzyjacielskiego, przedsięwzięcie działania zbrojne przeciw Państwu Polskiemu, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 10 lub dożywotnio albo karze śmierci.

z 1932 r.³⁰ Ścigane więc były działania na korzyść nieprzyjaciela oraz podejmowanie różnych działań zbrojnych przeciwko państwu polskiemu. Jednak sytuacja, jaka powstała w społeczeństwie, zwłaszcza na skutek rosnącej fali bandytyzmu oraz szantaży, spowodowała konieczność podjęcia działań zaradczych.

W odezwie z 5 lipca 1943 r. Komendanta Sił Zbrojnych w Kraju gen. Stefana Roweckiego „Grotą” oraz Pełnomocnika na Kraj Rządu Rzeczypospolitej Jana Jan-kowskiego „Klonowskiego” ogłoszono:

Do osądzania przestępstw popełnianych przez obywateli Rzeczypospolitej wobec Narodu i Państwa SA MIARODAJNE JEDYNIENIE SĄDY SPECJALNE ustanowione przez Pełnomocnika Rządu na Kraj i Komendanta Sił Zbrojnych w Kraju. Wykonywanie wyroków prawowitych Sądów Specjalnych będzie ogłaszane z wyjątkiem tych wypadków, kiedy będzie to czasowo uniemożliwione przez wzgląd na bezpieczeństwo [...]. Szczególnie ścigane będą przez Sądy Specjalne szantaże pieniężne i wyłudzenie pieniędzy pod przykrywką „starań o uwolnienie” uwięzionych lub internowanych Polaków oraz szantaże pieniężne na ukrywających się Żydach³¹.

W kolejnym komunikacie Pełnomocnik Rządu na Kraj informował:

Spoleczeństwo polskie, wyniszczane przez bestialski terror, prześladowania i grabieże okupanta, cierpi również dotkliwie od szerzących się ostatnio zbrodni popolitych, a szczególnie – bandytyzmu i szantaży. Przestępcy niekiedy – zwłaszcza gdy chodzi o zdobycie pieniędzy – działają pod płaszczkiem akcji patriotycznej [...]. W związku z tym cywilne sądy specjalne otrzymały uprawnienia do ścigania również przestępstw kryminalnych, orzekania kar aż do kary śmierci włącznie Zbrodniarze schwytni na gorącym uczynku bandytyzmu i szantażu będą niezwłocznie traceni na miejscu. Nazwiska skazanych będą ogłaszane w prasie podziemnej³².

Sądownictwo podległe Delegaturze Rządu działało na zasadach postępowania doraźnego, które zostało wprowadzone na terenie Polski 2 września 1939 r.³³ Po-

³⁰ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 11 VII 1932 r. Kodeks karny (Dz.U. Nr 60 poz. 571); P. Szopa, „W imieniu Rzeczypospolitej...”. Wymiar..., s. 33.

³¹ Odezwia, 5 VII 1943 r., „Rzeczpospolita Polska” nr 11(62) z 7 VII 1943 r., s. 2; Obywatele Rzeczypospolitej, „Biuletyn Informacyjny” nr 27(182) z 8 VII 1943 r., s. 3.

³² AAN, AK, 203/VIII-2, Komunikat Pełnomocnika na Kraj Rzeczypospolitej Polskiej, 31 I 1944 r., k. 28; Komunikat Pełnomocnika na Kraj Rzeczypospolitej Polskiej, 31 I 1944 r., „Rzeczpospolita Polska” nr 2(74) z 7 II 1944 r., s. 2. Zgodnie z wytycznymi dla Okręgowego Kierownictwa Walki Podziemnej zawiadomienia o wydanych wyrokach CSS dopiero po ich wykonaniu miały być w formie obwieszczeń publikowane w konspiracyjnej prasie wojskowej obszaru AK. Opublikowanie ich w innych pismach zarządzał Okręgowy Delegat Rządu na Kraj, zob. AAN, AK, 203/VIII-4, Okręgowo Kierownictwo Walki Podziemnej, 17 XI 1943 r., k. 1.

³³ Rozporządzenie Rady Ministrów z 1 IX 1939 r. o wprowadzeniu postępowania doraźnego przed sądami powszechnymi w sprawach o niektóre przestępstwa (Dz.U. Nr 87, poz. 554).

nadto 27 października 1943 r. wprowadzono postępowanie doraźne³⁴, zaś 5 listopada 1943 r. zarządzeniem Rady Ministrów ustalono, że ten typ postępowania ma zastosowanie przed sądami specjalnymi przy Delegacie Rządu³⁵.

Należy również odnotować, że 20 lipca 1944 r. weszło w życie rozporządzenie o sądach karnych specjalnych, które w art. 17 ust. 1 wskazywało, że CSS-y stawały się takimi sądami karnymi³⁶. Dopiero w drugiej połowie 1943 r. CSS-y zorganizowano w siedzibach inspektoratów AK. Wskazano tam, że funkcję prokuratora przy sądzie pełnił z urzędu „Delegat do spraw oporu społecznego Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze inspektoratu”. Jego zadaniem było zebranie materiału dowodowego, przygotowanie pisemnego aktu oskarżenia i przekazanie go przewodniczącemu sądu, zabezpieczenie akt sądowych oraz wydanie polecenia organom likwidacyjnym do wykonania wyroku skazującego. On też przedstawiał właściwemu inspektorowi AK meldunek o wydanych i wykonanych wyrokach, celem ich opublikowania w prasie konspiracyjnej³⁷.

Powołanie Cywilnego Sądu Specjalnego w Warszawie

Jako pierwszy w kraju sąd podległy strukturom cywilnym PPP został powołany Sąd Specjalny woj. warszawskiego. Miało to miejsce w okresie listopad–grudzień 1942 r.³⁸ Nosił on kryptonim „Dworzec” i podlegał Okręgowej Delegaturze Rządu na Kraj Warszawa-Miasto³⁹. Jednak według Stanisława Koziółkiewicza i Józefa Kwasi-

---

³⁴ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 27 X 1943 r. o postępowaniu doraźnym (Dz.U. Nr 11 poz. 31).

³⁵ SPP, MSW, teka 1A, poz. 18, Zarządzenie Rady Ministrów o zmianach w organizacji sądów doraźnych i postępowaniu doraźnym, 5 XI 1943 r.

³⁶ Rozporządzenie Tymczasowej Krajowej Rady Ministrów z dnia 3 V 1944 r. o sądach karnych specjalnych (Dz.U. R.P. Nr 1, poz. 6).

³⁷ AAN, DRnK, 202/VIII-1, Postanowienie w sprawie Cywilnych Sądów Specjalnych na obszarze inspektoratów, k. 33; L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej. Wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2011, s. 168.

³⁸ AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Eugeniusza Ernsta, 7 XII 1956 r., k. 249.

³⁹ AAN, AK, 203/III-109, Meldunek „War 2664” (NN) do „Dworca”, b.m., b.d., k. 31; AAN, AK, III-171, Meldunek „War 374” (NN) do „Dworca”, b.m., b.d., k. 91; AAN, AK, III-171, Meldunek „War 774” (NN) do „Dworca”, b.m., b.d., k. 175; AIPN, GK, 317/700, Akta sprawy Eustachego Kraka, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Stanisława Koziółkiewicza, 7 XII 1956 r., k. 249; AIPN, GK, 317/724, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Wyjaśnienia oskarżonego Witolda Pajora, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 246; AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Pismo Stanisława Koziółkiewicza „Alfy” do „Startu” w sprawie dochodzeń śledczych, 2 IV 1944 r., k. 540; AIPN, BU, 0330/108/1, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczzo-

borskiego został on powołany dopiero w 1943 r.⁴⁰ „Alfa” podnosił, że przy powołaniu go na stanowisko prokuratora CSS Okręgowej Delegat Rządu Józef Kwasiborski „Niemira” doręczył mu statut sądów specjalnych⁴¹. Po kilku miesiącach sąd ten stał się również sądem dla m.st. Warszawy i rozpoznawał sprawy przekazane przez Delegaturę Rządu m.st. Warszawy. Tak opisywał powołanie tego sądu Koziółkiewicz:

Po rozmowie z Kwasiborskim mój wybór padł na Ernsta Eugeniusza. Znałem go jeszcze sprzed wojny, cieszył się nieposzlakowaną opinią, był opanowany i zrównoważony. Posiadał wysokie walory natury moralnej. Przedstawiłem mu statut i zapytałem, czy życzy sobie być przewodniczącym sądu. Następnie skontaktowałem go z „Niemirą” (pseudonim J[ózefa] Kwasiborskiego), któremu oświadczył, że przyjmuje funkcję przewodniczącego [...]. Kwasiborski odbierał ode mnie przysięgę. Do współpracy wciągnąłem trzech sędziów sądu okręgowego: Cichowskiego (zamieszkałego przy ul. Skorupki 3), Łaszkiwicza z wydziału karnego i Wecislera [sic! Ottona Wecsilę] przewodniczącego z wydziału cywilnego [...]. Po kilku miesiącach urzędowania [jako prokurator] dowiedziałem się od Kwasiborskiego, że urzęduje delegat na miasto Warszawę – Marcele Porowski pseudonim „Sowa”. W rozmowie najpierw z Kwasiborskim, potem z Ernstem wyłoniła się sprawa, żeby ustanowić mnie także prokuratorem przy delegacie na miasto Warszawę. Wkrótce obaj delegaci oznajmili mnie jak i sędziom, że otrzymaliśmy także nominacje [sądu] na miasto Warszawę⁴².

---

wi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Andrzeja Czystowskiego, Warszawa, 28 I 1952 r., k. 126; L. Gondek, *W imieniu...*, s. 76, 216; W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 400; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 3, Warszawa 1991, s. 172; W. Grabowski, *Struktury organizacyjne służb bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] W. Grabowski (red.), *Organy bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2005, s. 89; J. Marszałec, *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1999, s. 76.

⁴⁰ AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56. Zeznania świadka Stanisława Koziółkiewicza, 7 XII 1956 r., k. 249; AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania podejrzanego Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 47; ibidem, Wniosek dotyczący tymczasowego aresztowania Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 16 XI 1951 r., k. 17; ibidem, Protokół przesłuchania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 16 XII 1951 r., k. 57; ibidem, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Zeznania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 5 VI 1954 r., k. 385.

⁴¹ AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania podejrzanego Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 50–51.

⁴² AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Wyjaśnienia oskarżonego Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 26 IV 1953 r., k. 308, 310.

Z kolei Eugeniusz Ernst wskazywał:

Przeprowadził ze mną rozmowę mój wieloletni kolega Stanisław Koziółkiewicz. Z rozmowy tej odniosłem wrażenie, że sąd pomyślany jest jako poważny organ składający się ze starszych, wyrobionych prawników, sędziów i adwokatów, którego wyroki mają przeciwdziałać występującym wówczas dość często prześladowaniem ludności polskiej przez osobników, którzy nawiązali współpracę z okupantem, zajmując się donosicielstwem, szantażem lub szczególnie gorliwie wykonując zarządzenia okupanta wymierzone w interesy Polaków [...]. Zgłosiłem swoją gotowość podjęcia się pracy w tym sądzie. Otrzymałem od Koziółkiewicza statut sądu, który był wydany przez ówczesny rząd emigracyjny w Londynie. Zgodnie ze statutem Sąd Specjalny miał funkcjonować przy delegacie okręgowym i miał zastrzeżoną niezależność sędziowską w wykonywaniu swoich czynności [...]. [Okręgowy] Delegat [Józef Kwasiborski „Niemira”] zawiadomił mnie, że zostałem mianowany przewodniczącym Sądu Specjalnego i wskazał statut jako podstawę prawną działalności sądu [...]. Po paru miesiącach działalności sądu dowiedziałem się, że ma być utworzony Sąd Specjalny dla miasta Warszawy i że zapadła decyzja, [a]by czynności te objął dotychczasowy sąd województwa warszawskiego [...]. Delegat [dla m.st. Warszawy], który miał pseudonim „Sowa” [Marceli Porowski] powiedział mi, że zostałem mianowany przewodniczącym Sądu Specjalnego przy delegacie rządu na m.st. Warszawę i że dotychczasowy sąd województwa ma zostać też sądem dla m.st. Warszawy⁴³.

Sędziami tego sądu byli Cichocki, Józef Łaskiewicz i Otton Wecsy⁴⁴, zaś prokuratorem został adw. Stanisław Koziółkiewicz „Alfa”, którego powołał Okręgowy Delegat Rządu w Warszawie Józef Kwasiborski „Niemira”⁴⁵. Ponadto w sądzie było

⁴³ AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Wniosek dotyczący aresztowania Eugeniusza Ernsta, Warszawa, 22 II 1952 r., k. 115–116. Również Tadeusz Myśliński potwierdził, że w skład sądu wchodził Koziółkiewicz i Ernst, AIPN, BU, 01251/138/1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Myślińskiego, Warszawa 15 III 1949 r., k. 47.

⁴⁴ AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Stanisława Koziółkiewicza, 7 XII 1956 r., k. 240–242; AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Eugeniusza Ernsta, 7 XII 1956 r., k. 249; AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania podejrzanego Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 48; ibidem, Notatka informacyjna, b.m., b.d., k. 104, 105; ibidem, Protokół przesłuchania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 28 III 1953 r., k. 229–232; L. Gondek, *W imieniu...*, s. 76, 216; W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 400; idem, *Struktury organizacyjne...*, s. 89; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 172; W.J. Marszałec, *Ochrona porządku...*, s. 76.

⁴⁵ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmuntowi Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmuntowi Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienaltowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 16; AIPN, BU, 0330/108/1, MSW,

dwóch wiceprokuratorów z ramienia PKB: Ludomir Sakowicz „Kryński”⁴⁶ i Kosiba⁴⁷. Sakowicz pełnił tę funkcję od 1942 do 1943 r. Potem został aresztowany przez Niemców, ale trwało to krótko i został wypuszczony. Po zwolnieniu przez kilka miesięcy nie wykonywał pracy prokuratora, którą powierzono mu ponownie w marcu 1944 r. Funkcję sprawował do końca pracy sądu w 1944 r. Zadaniem Sakowicza było analizowanie materiałów dowodowych i sporządzanie aktów oskarżenia. Osobiście nie występował przed sądem, a czynności te pełnił adw. Stanisław Koziółkiewicz „Alfa”⁴⁸.

Skład sądu skompletowany został z przedwojennych prawników-praktyków⁴⁹. Eugeniusz Ernst i Stanisław Koziółkiewicz byli przed wybuchem II wojny światowej adwokatami w Warszawie, zaś Ludomir Sakowicz w Łodzi. Józef Łaszkiwicz i Otton Wecsyli byli sędziami Sądu Okręgowego w Warszawie. W literaturze przedmiotu nie

---

Akta sprawy kontrolno-sledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 16 XII 1951 r., k. 56; ibidem, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Wyjaśnienia oskarżonego Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 26 IV 1953 r., k. 307.

⁴⁶ AIPN, GK, 317/724, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Zeznania świadka Alfreda Kurczewskiego, Warszawa, 18 XII 1951 r., k. 386; AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Ludomira Sakowicza, 7 XII 1956 r., k. 234–235, 237. Według Anny Machcewicz adw. Ludomir Sakowicz był sędzią tego sądu, a nie prokuratorem. Zob. A. Machcewicz, *Kazimierz Moczarski. Biografia*, Kraków 2018, s. 60. Alfred Kurczewski twierdził, że przewodniczącym sądu przy Delegaturze był Stanisław Kowalewski „Barski”, AIPN, GK, 317/724, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Zeznania świadka Alfreda Kurczewskiego, Warszawa, 18 XII 1951 r., k. 386. Jednak według innych źródeł od końca 1942 r. był on w wywiadzie Delegatury Warszawa-miasto, a później pełnił funkcję zastępcy Okręgowego Delegata w Warszawie, zob. W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 209, 385.

⁴⁷ AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Ludomira Sakowicza, 7 XII 1956 r., k. 234–235, 237; AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Stanisława Koziółkiewicza, 7 XII 1956 r., k. 240–242; AIPN, GK, 317/750, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 14/57, Zeznania świadka Stanisława Koziółkiewicza, 26 II 1957 r., k. 265; AIPN, BU, 0330/108/2, MSW, Akta sprawy kontrolno-sledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Ludomira Sakowicza, Warszawa, 18 VIII 1954 r., k. 8; W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 400; Z. Krzemiński, *Kartki z dziejów adwokatury warszawskiej*, Warszawa 2008, s. 122. Być może chodzi o Stanisława Kosibę, który został mianowany aplikantem sądowym z dniem 14 XI 1931 r., zob. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości, 1932, nr 2, s. 70.

⁴⁸ AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56 Zeznania świadka Ludomira Sakowicza, 7 XII 1956 r., k. 234–235, 237; AIPN, BU, 0330/108/2, MSW, Akta sprawy kontrolno-sledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Ludomira Sakowicza, Warszawa, 18 VIII 1954 r., k. 10.

⁴⁹ Zob. biogramy sędziów w aneksie.

podano pełnych danych sędziego Cichockiego. Być może chodzi o Jana Cichockiego, który przed wybuchem wojny był sędzią sądów powszechnych w Warszawie⁵⁰.

Działalność Cywilnego Sądu Specjalnego w Warszawie

Niestety nie zachowały się akta spraw CSS-u Okręgu Warszawskiego, stąd o charakterze i wynikach jego pracy można wnioskować jedynie na podstawie szczątkowej dokumentacji dochodzeniowej, orzeczeń sądu opublikowanych w prasie konspiracyjnej oraz zeznań i wyjaśnień złożonych w powojennych procesach karnych⁵¹.

Według Stanisława Koziółkiewicza:

W pracy swej [jako prokurator] powoływałem się na art. 1 statutu CSS, a nadto na powszechny kodeks karny⁵² [...]. Obejmując funkcję prokuratora CSS orientowałem się, że przyjmuje się sądownictwo doraźne. I bez statutu sądy miałyby znakomicie rozszerzone kompetencje [...]. Kwasiborski skontaktował mnie z komórką [Rada Pomocy Żydom] „Żegota”, która miała za zadanie obronę Żydów. Otrzymywałem od niej materiały i wykorzystywałem je [...]⁵³. Otrzymywałem także materiały od Komisji Sądzącej Walki Cywilnej [...], [która] czasami uważała, że pewne sprawy przekraczają jej kompetencje i przysyłała je do CSS [...]. „Start” był komórką przeznaczoną do ścigania przestępstw pospolitych [...]⁵⁴. Materiały, które do mnie dochodziły

⁵⁰ Jan Cichocki od 1934 r. był sędzią VIII Wydziału Karnego Sądu Okręgowego w Warszawie, zob. J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1934*, Warszawa 1934, s. 155; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1935*, Warszawa 1935, s. 172; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1936*, Warszawa 1936, s. 176; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1937*, Warszawa 1937, s. 181; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1938*, Warszawa 1938, s. 233; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1939*, Warszawa 1939, s. 240. Według Stanisława Koziółkiewicza Cichocki miał na imię Józef lub Julian, zob. AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania podejrzanego Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 48.

⁵¹ Prokurator CSS Stanisław Koziółkiewicz w chwili wybuchu powstania warszawskiego przechowywał w swoim mieszkaniu przy ul. Skorupki 3 niewielką liczbę spraw sądu pozostających w biegu, które uległy zniszczeniu w czasie powstania, zob. AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Oświadczenie Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 7 XII 1951 r., k. 42.

⁵² Rozporządzenie Prezydenta R.P. z dnia 11 VII 1932 r. kodeks karny (Dz.U. Nr 60, poz. 571).

⁵³ Jak twierdziła Teresa Prekerowa, jednym z zadań „Żegoty” było zbieranie materiałów do walki z szantażem przestępczością wobec ludności żydowskiej. Zob. W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 151.

⁵⁴ Potwierdzili to również Marcei Porowski i Bolesław Kontrym, zob. AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszo-

analizowałem, czy są wystarczające do wniesienia aktu oskarżenia⁵⁵. Akt oskarżenia wnosilem wtedy, gdy z akt wynikał bezsporny fakt popełnienia przestępstwa przewidzianego w statucie CSS, jak i to, że zachodzi potrzeba wykonania wyroku w czasie okupacji. Jeżeli materiały nie były wystarczające – żądałem uzupełnienia [...]. Wypadki żądania uzupełnienia były bardzo częste. Musiałem wysłać obszerne pouczenia, co i jak należy zrobić dla ustalenia przestępstwa. Jeżeli materiał mimo uzupełnienia był niedostateczny albo jeśli od początku był niewystarczający, sam zawieszałem postępowanie i akta kierowałem do archiwum [...]. Na posiedzeniu CSS sprawę referował przewodniczący sądu lub sędzieja referent, odbywała się dyskusja, ja potwierdzałem akt oskarżenia. Jeżeli zebrany materiał dowodowy okazał się niewystarczający lub też za dane przestępstwo należało wymierzyć niższą karę niż kara śmierci, CSS wydawał postanowienie o zawieszeniu postępowania i przekazaniu sprawy sądownictwu powszechnemu. Orzeczenia miały formę normalnych wyroków sądów okręgowych [...].⁵⁶ Przewodniczący Ernst miał dwa pseudonimy. Jeden dla wyroków dotyczących okręgu warszawskiego, drugi dla miasta Warszawy. Wyroki zatwierdzał osobiście delegat umieszczając na nich swój podpis i datę [...]. Wykonane wyroki były ogłaszane wyłącznie w „Rzeczpospolitej Polskiej” [...].⁵⁷ Pierwsze dwie lub trzy sprawy rozpoznane przez CSS zostały rozplakatowane na mieście. Były to wyroki na prześladowców narodu żydowskiego [...].⁵⁸ Akta spraw

---

wi Ernstowi, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Zeznania świadka Marceliego Porowskiego, Warszawa, 21 VI 1954 r., k. 416; AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 29 XI 1949 r., k. 136–137. W innym miejscu Bolesław Kontrym wskazywał, że celem „Startu” była walka z donosicielstwem, łapownictwem w Policji Polskiej, osobami tropiącymi Żydów i przestępstwami pospolitymi, zob. AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 30 X 1948 r., k. 21.

⁵⁵ Taki charakter działań prokuratora wynikał z art. 245 Kodeksu postępowania karnego z 1928 r., którym posługiwano się posiłkowo w orzekaniu sądów PPP, zob. rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 19 III 1928 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 33, poz. 313).

⁵⁶ Miały sentencję i uzasadnienie, gdzie podane były motywy rozstrzygnięcia, zob. AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Zeznania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 5 VI 1954 r., k. 387.

⁵⁷ Pierwsze opublikowane wyroki sądu z 12 I 1943 r. i 12 II 1943 r. dotyczyły Izzydora Ossowskiego i Romana Leona Świącickiego, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4–5(56) z 11 III 1943 r., s. 14.

⁵⁸ Według Eugeniusza Ernsta część wyroków CSS została wydana, zanim zaczęto je publikować w „Rzeczpospolitej Polskiej”, zob. AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Wyjaśnienia oskarżonego Eugeniusza Ernsta, Warszawa, 26 IV 1953 r., k. 320. Podobnie Tadeusz Myśliński twierdził, że pierwsze trzy wyroki wydano i wykonano w grudniu 1942 r. O ich wykonaniu zawiadomiono plakatami, AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Zeznania świadka Tadeusza Myślińskiego, Warszawa, 5 VI 1954 r.,

miały być zdeponowane [w archiwum] u „Niemiry”. Prowadziłem spis spraw, które przechodziły przez moje ręce. Uległ spaleni w czasie powstania [warszawskiego] [...]. Podczas powstania w [19]44 r. nie urzędowaliśmy⁵⁹.

Według Stanisława Koziółkiewicza sąd rozpoznawał sprawy przeciwko: funkcjonariuszom „granatowej policji”⁶⁰ podejrzewanym o kolaborację z Niemcami lub prześladowanie ludności polskiej⁶¹; obywatelom polskim za prześladowanie ludności

k. 370. W praktyce warszawskiego CSS-u zdarzyły się dwa wypadki rozplakatowania wydanych wyroków: pierwsze nastąpiło w nocy z 4 na 5 III 1943 r. – obwieszczenie o dwóch wyrokach CSS z 12 I 1943 r. na Izydora Ossowskiego i 12 II 1943 r. Romana Leona Świącickiego. Rozlepiono 2000 szt. obwieszczeń, zob. Muzeum Pamięci Powstania Warszawskiego Stowarzyszenia Grupa Historyczna „Zgrupowanie Radosław” (dalej: MPPW), Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej, b.d., fotokopia w zbiorach autora. Obwieszczenia sądu zostały one później również opublikowane w prasie konspiracyjnej, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4–5(56) z 11 III 1943 r., s. 15; *Wyrok*, „Biuletyn Informacyjny” nr 10(165) z 11 III 1943 r., s. 7–8; S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1991, s. 114; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983, s. 238. Drugie obwieszczenie zawiadamiało o wyrokach CSS Okręgu Warszawskiego wydanych na: Tomasza Zdanowskiego, Franciszka Rutkowskiego, Marię Giedroyc-Mordasiewicz, Eugeniusza Magalasa, Zdzisława Wandycza, Bogusława Pilnika, Czesława Wichcińskiego vel Wiehcieńskiego, zob. *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdrajcy, donosiciele i konfidenci w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 2016, s. 105; L. Gondek, *W imieniu...*, s. 144.

⁵⁹ AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Wyjaśnienia oskarżonego Stanisława Koziółkiewicza, Warszawa, 26 IV 1953 r., k. 309–313, 315.

⁶⁰ „Granatowa policja” stanowiła nazwę potoczną pochodzącą od koloru mundurów tej służby. Właściwa nazwa tej formacji brzmiała Polska Policja (Polnische Polizei). Została utworzona 17 XII 1939 r. na podstawie zarządzenia Hansa Franka o organizacji polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa (Polnische Polizei im Generalgouvernement). W Warszawie była podległa komendantowi Ordnungspolizei, a poprzez niego dowódcy Regimentu Policji Ochronnej (Schutzpolizei Regiment Kommando Warschau) oraz szefowi miasta (StadtHauptmann). Jedynie polska Policja Kryminalna podlegała bezpośrednio Gestapo jako Wydział V Służby Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst), zob. Archiwum Państwowe w Lublinie, Batalion Policji w Zamościu, j.a. 82, Aufbau und Organisation der polnischen Polizei 1939–1941, Zarządzenie generalnego gubernatora H. Franka w przedmiocie organizacji Polskiej Policji, 17 XII 1939 r., k. 5–7, kopia ze zbiorów dr. Marcina Przegiętki; AIPN, GK 714/17, Dyrekcja Policji Kryminalnej w Warszawie, Schemat organizacji niemieckich władz bezpieczeństwa na terenie tzw. Generalnego Gubernatorstwa, b.d., k. 13; AIPN, GK, 714/17, Dyrekcja Policji Kryminalnej w Warszawie, Schemat organizacji niemieckich władz bezpieczeństwa na terenie tzw. Generalnego Gubernatorstwa, b.d., k. 13; A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa 1990, s. 42, 52, 66, 67; M. Korkuć, *Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* [w:] T. Domański, E. Majcher-Ociesa (red.), *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Kielce–Warszawa 2019, s. 31 i n.

⁶¹ Zachował się meldunek dotyczący funkcjonariusza Kripo sierż. Jana Putrycza. Twierdzo- no w nim: „Dalej grawituje do Niemców. Robi głównie Żydów, nadto jest duszą wszystkich akcyj.

polskiej oraz przeciwko ludności polskiej pochodzenia żydowskiego⁶²; osób winnych kolaboracji z Niemcami poprzez szczególnie gorliwe wysługiwanie się lub donosicielstwo czy udział w „łapankach”⁶³. Przekazywano mu materiały z Delegatury Rządu dla m.st. Warszawy oraz Okręgowej Delegatury Rządu w Warszawie⁶⁴.

W Departamencie Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu na Kraj w październiku 1942 r. powołano Komórkę Bezpieczeństwa. Jej szefem został Tadeusz Myśliński „Albert”, „Dr S”, „Mecenas”. W jej strukturach istniał Wydział Wywiadu kierowany przez Witolda Rościszewskiego „Umińskiego”. W skład wydziału wchodził m.in. oddział śledczo-wywiadowczy kierowany przez nieustalonego z nazwiska oficera policji oraz oddział wykonawczy dowodzony przez Jana Zborowskiego „Neumana”⁶⁵. Prawdopodobnie oddział wykonawczy stanowił „egzekutywę sądu”. Jak się wydaje, współpracowali z nim funkcjonariusze policji polskiej, np. jesienią 1942 r. z „Nau-manem” współpracował Stefan Zgliński, będący funkcjonariuszem IV Komisariatu Dyrekcji Policji Kryminalnej. Jego zadaniem było przeprowadzanie rozpracowań personalnych o osobach pozostających w zainteresowaniu sądu. Dotyczyło to osób współpracujących z Niemcami lub prowadzących działalność szkodliwą dla ludności. Zgliński przeprowadzał wywiady odnoszące się przede wszystkim do funkcjonariuszy policji, m.in. Mariana Szweda⁶⁶.

Według spostrzeżeń Putrycz jest następcą idei W.[illego właśc. Przemysława] Leitgebera, [Mariana] Szweda, [Władysława] Więckowskiego, [Piotra] Pupysza i innych”, AAN, AK, 203/III-109, Meldunek „War 2664” (NN) do „Dworca”, b.m., b.d., k. 31. Warto nadmienić, że osoby te były obserwowane przez struktury kontrwywiadu AK w związku z ich działalnością kryminalną. 15 IV 1944 r. zastrzelono Mariana Szweda, 13 VI 1944 r. Przemysława Leitgebera, a 23 VI 1944 r. plut. Władysława Więckowskiego, zob. AIPN, BU, 380/6/3, Kronika wydarzeń w miesiącu maju, czerwcu i lipcu 1944 r. na terenie Warszawy i okolic, 23 VI 1944 r., k. 30; AIPN, BU, 380/6/3, Kronika wydarzeń w miesiącu maju, czerwcu i lipcu 1944 r. na terenie Warszawy i okolic, 13 VI 1944 r. k. 40; AIPN, BU, 380/16/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Sprawozdanie za czas od 15 do 22 IV 1943 r. do 5 I 1944 r., k. 42.

⁶² *Odezwa*, 5 VII 1943 r., „Rzeczpospolita Polska” nr 11(62) z 7 VII 1943 r., s. 2; *Obywatele Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Informacyjny” nr 27(182) z 8 VII 1943 r., s. 3.

⁶³ AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Oświadczenie Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 7 XII 1951 r., k. 41. Podobnie wskazywał Józef Kwasiborski, ibidem, Protokół przesłuchania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 28 III 1953 r., k. 230–235.

⁶⁴ AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Zestawienie zeznań Stanisława Koziolkiewicza, b.m., b.d., k. 71; ibidem, Wniosek dotyczący aresztowania Eugeniusza Ernsta, Warszawa, 22 II 1952 r., k. 115–116.

⁶⁵ IPN GK 371/844/2, MBP, Akta przeciwko Tadeuszowi Myślińskiemu i innym, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Myślińskiego, 19 VIII 1953 r., Warszawa, k. 264; W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 193.

⁶⁶ AIPN, BU 0298/186, MBP, Stefan Zgliński, Raport dot. Stefana Zglińskiego, 16 VI 1951 r., Warszawa, k. 10; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Stefana Zglińskiego, 21 VII 1951 r., Warszawa, k. 29.

Z Sądem Specjalnym współpracowały różne organy, które w ramach swoich działań ujawniały przestępstwa, m.in. komórka policyjna 993/P z Wydziału Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Oddziału II KG AK, Komisje Sądzące czy Rada Pomocy Żydom „Żegota”. Nadto postępowania w celu ujawnienia i zebrania dowodów przestępstwa prowadziły wchodzące w skład Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa m.st. Warszawy organy dochodzeniowe: Urząd Śledczy m.st. Warszawy i Ekspozytura Urzędu Śledczego m.st. Warszawy (kryptonim „Start”).

Zadaniem działającego od czerwca 1943 r. Urząd Śledczy m.st. Warszawy, dowodzonego przez Włodzimierza Lechowicza „Tomaszewskiego”, było gromadzenie informacji na temat przestępczości pospolitej, a także osób współpracujących z okupantem. Jego placówki znajdowały się w każdym komisariacie PKB. Zbieraniem informacji i rozpracowaniem osób podejrzanych zajmowali się m.in. agenci Brygady Wywiadowczej dowodzonej przez Stanisława Mikulskiego „Latawca”. Ich wyniki przedstawiano organom sądowym. Od kwietnia 1943 r. do końca lipca 1944 r. prowadzono również tygodniową kronikę „Lokator” obejmującą wydarzenia w postaci przestępstw pospolitych, zabójstw, akcji ekspropriacyjnych, a także informującą o działalności okupanta, np. aresztowaniach, „kotłach” i łapankach⁶⁷.

W maju 1943 r. w PKB powstała Ekspozytura Urzędu Śledczego (EUŚ) m.st. Warszawy kryptonim „Start”, której zadaniem było fizyczne zwalczanie bandytyzmu. Według instrukcji sporządzonej przez Bolesława Kontryma „Cichockiego” zadaniem „Startu” było zwalczanie przestępstw popełnianych przez obywateli polskich na Polakach, takich jak: zuchwałe kradzieże, napady rabunkowe i zabójstwa; szantaże i wymuszanie okupów na tle pochodzeniowym oraz pomoc w ujawnieniu Żydów; wymuszanie datków na nieistniejące organizacje niepodległościowe. W tym zakresie EUŚ miała prawo prowadzić dochodzenia, składać odpowiednie wnioski do sądów podziemnych oraz wykonywać wyroki tych sądów⁶⁸. Jej dowód-

⁶⁷ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmuntowi Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmuntowi Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienałtowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 14; ibidem, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Wyjaśnienia oskarżonego Witolda Pajora, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 222; W. Grabowski, *Państwowy Korpus Bezpieczeństwa – konspiracyjna policja Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] R. Spalek (red.), *Porządek publiczny i bezpieczeństwo w okupacyjnej Warszawie*, Warszawa 2018, s. 150–151, 170.

⁶⁸ AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Instrukcja Bolesława Kontryma „Cichockiego” dla walki z przestępczością na terenie m.st. Warszawy, b.d., k. 405; ibidem, Instrukcja dla walki z przestępczością na terenie m.st. Warszawy, b.d., k. 409; AIPN, GK, 317/724, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Wyjaśnienia oskarżonego Witolda Pajora, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 241; Ibidem, Wyjaśnienia oskarżonego Stanisława Nienałtowskiego, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 248. Bolesław Kontrym wskazywał, że celem „Startu” była walka z donosicielstwem, łapownictwem w Policji Polskiej, osobami tropiącymi Żydów i przestępstwami pospolitymi, zob. AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kon-

cą został Witold Pajor „Stanisław Różycki”. Zygmunt Ojrzyński „Stefan Czarnecki”⁶⁹ został jego zastępcą⁷⁰. W gestii Pajora pozostawało m.in. zatwierdzanie oskarżeń kierowanych do CSS, zaś w wypadkach niecierpiących zwłoki decyzja o likwidacji prewencyjnej bez wyroku sądu. Rolą Ojrzyńskiego była korekta składanych

---

tryma, Warszawa, 30 X 1948 r., k. 21; ibidem, Protokół konfrontacji Zygmunta Ojrzyńskiego i Bolesława Kontryma, Warszawa, 23 VIII 1950 r., k. 217–218; ibidem, Protokół konfrontacji Witolda Pajora i Bolesława Kontryma, Warszawa, 1 IX 1950 r., k. 224–225, 228–229; R. Spalek, *Ekspozytura Urzędu Śledczego PKB w Warszawie – kryptonim Start. Między okupacyjną rzeczywistością a mistyfikacją procesu stalinowskiego (1943–1951)* [w:] R. Spalek (red.), *Porządek publiczny...*, s. 167; E. Romanowska, *„Wkrótce już stanę przed innym sądem...”. Prawnicy II Rzeczypospolitej represjonowani w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 2020, s. 119.

⁶⁹ Zygmunt Ojrzyński „Ostaszewski”, „Czarnecki”; w 1926 r. ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego; od 17 VII 1929 r. do 29 III 1931 r. był asesorem sądowym w okręgu Sądu Apelacyjnego w Warszawie; od 30 III 1931 r. do 1935 r. był podprokuratorem Sądu Okręgowego w Białymstoku; w latach 1935–1939 był wiceprokuratorem Sądu Okręgowego w Białymstoku; w okresie okupacji od 1940 do 1943 r. w „Związku Jaszczurczym” i NSZ; od 1943 r. służył w EUŚ „Start”; wyrokiem z 21 XII 1951 r. skazany na karę śmierci. Po wniesieniu rewizji wyrokiem Sądu Najwyższego z 10 IX 1952 r. ponownie skazany na karę śmierci. Stracony 2 I 1953 r., zob. AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół konfrontacji Zygmunta Ojrzyńskiego i Bolesława Kontryma, Warszawa, 23 VIII 1950 r., k. 217–218; ibidem, Protokół przesłuchania świadka Andrzeja Połhorzeckiego, Białystok, 7 II 1951 r., k. 256; AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmuntowi Ojrzyńskiemu i innym, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Wyjaśnienia oskarżonego Zygmunta Ojrzyńskiego, Warszawa, 15 XII 1951 r., k. 286–292, 297; ibidem, Zapisek urzędowy, Warszawa, 7 XII 1953 r., k. 562; *Ruch Służbowy. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości* z 1929 r., nr 21, s. 192; *Ruch Służbowy. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości* z 1931 r., nr 11, s. 98; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1932*, Warszawa 1932, s. 102; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1933*, Warszawa 1933, s. 109; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1934*, s. 246; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1935*, s. 265; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1937*, s. 289; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1938*, s. 214; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1939*, s. 220; E. Romanowska, *„Wkrótce już stanę...”, s. 117–118; eadem, Prokurator Zygmunt Ojrzyński (1903–1905). Zapomniana ofiara mordu sądowego*, <https://www.witrynahistoryczna.pl/artykuly/prokurator-zygmunt-ojrzynski/> [dostęp: 1.09.2020].

⁷⁰ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmuntowi Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmuntowi Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienaltowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 5–7, 19, 21; ibidem, Zeznania świadka Włodzimierza Lechowicza, Warszawa, 18 XII 1951 r., k. 380; AIPN, GK, 317/725, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmuntowi Ojrzyńskiemu i innym, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Wyjaśnienia oskarżonego Witolda Pajora, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 225, 227; AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Wykaz pracowników „Startu”, b.d., k. 400; AIPN, BU, 0330/8/1, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Akta Bolesława Kontryma, Protokół konfrontacji Zygmunta Ojrzyńskiego i Bolesława Kontryma, Warszawa, 23 VIII 1950 r., k. 217–218; J. Marszałec, *Ochrona porządku...*, s. 66.

oskarżeń⁷¹. EUŚ dysponowała początkowo trzema, a później czterema placówkami (nr 1 – Warszawa-Praga; nr 2 – Warszawa-Śródmieście, nr 3 – Warszawa-Północ, nr 4 – Warszawa-Południe) Zajmowały się one śledzeniem i zapobieganiem przestępczości poprzez sieć informacyjną w społeczeństwie, werbowanie konfidentów w środowiskach kryminalnych, współpracę z Policją Państwową (Polnische Polizei) w zakresie rewizji i ujawniania kryjówek przestępczych. Zadaniem kierownika placówki było prowadzenie dochodzeń, sporządzanie aktów oskarżenia oraz występowanie z wnioskami o likwidację prewencyjną⁷². „Start” posiadał również grupę interwencyjno-likwidacyjną, którą dowodził Stanisław Nienaltowski „Jaszczółt”, zaś od lipca 1944 r. dziewięcioosobową grupę likwidacyjną dowodzoną przez Antoniego Staszewskiego „Orlińskiego”⁷³. Nowy oddział utworzono przez przesunięcie do „Startu” z oddziału „Sztafeta” pięciu żołnierzy wraz z „Orlińskim”. Wraz z nimi przekazano pięć pistoletów FN o kal. 7,65 mm i jeden pistolet maszynowy⁷⁴.

Łącznikiem „Startu” z CSS-em był Stanisław Rak „Zbych”, który korespondencję przekazywał do lokalu kontaktowego w sklepie „Pluton” przy ul. Nowy Świat.

---

⁷¹ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmunutowi Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmunutowi Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienaltowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 21; ibidem, Wyrok Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Warszawa, 21 XII 1951 r., k. 446; AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Instrukcja dla walki z przestępczością na terenie m.st. Warszawy, b.d., k. 407; AIPN BU, 0330/8/1, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Akta Bolesława Kontryma, Protokół konfrontacji Zygmunta Ojrzyńskiego i Bolesława Kontryma, Warszawa, 23 VIII 1950 r., k. 219; J. Marszałec, *Ochrona porządku...*, s. 67.

⁷² AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmunutowi Ojrzyńskiemu i innym, Wyrok Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Warszawa, 21 XII 1951 r., k. 447; AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Instrukcja dla walki z przestępczością na terenie m.st. Warszawy, b.d., k. 407; AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 29 XI 1949 r., k. 137–139; R. Spalek, *Ekspozytura Urzędu...*, s. 172–173.

⁷³ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmunutowi Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmunutowi Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienaltowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 28, 30; ibidem, Wyjaśnienia oskarżonego Stanisława Nienaltowskiego, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 263; R. Spalek, *Ekspozytura Urzędu...*, s. 180

⁷⁴ AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 30 X 1948 r., k. 22; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 16 VIII 1949 r., k. 85; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 29 XI 1949 r., k. 141; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 8 XII 1949 r., k. 158; ibidem, Protokół konfrontacji Witolda Pajora i Bolesława Kontryma, Warszawa, 1 IX 1950 r., k. 224–225, 229–230.

Dokumenty z sądu były przekazywane do „skrzynki” „Startu” przy ul. Wspólnej. Czasem jej odbiorem zajmował się osobiście Ojrzyński⁷⁵.

Do marca 1944 r. „Start” rozpracował 91 spraw, zaś od 25 maja do 25 czerwca 1944 r. – 38 spraw. Po przesłaniu materiałów prokuratorowi on dopiero kierował akt oskarżenia do sądu, który rozpatrywał każdą ze spraw. W wyniku rozpoznania wskazanych wyżej spraw do marca 1944 r. zapadło 9 wyroków śmierci, zaś w późniejszym okresie wydano jeszcze 4 wyroki⁷⁶.

Według relacji Ludomira Sakowicza przesłane do osądzenia sprawy były bardzo dokładnie analizowane. Gdy dochodzenie przedstawiało kompletne materiały dowodowe wskazujące na winę osoby co do współpracy z Niemcami, sporządzał on akt oskarżenia, który przekazywał Koziolkiewiczowi „Alfie”. W sytuacji niekompletności materiału dowodowego nakazywał jego uzupełnienie. Gdy jednak brak było dostatecznych dowodów popełnienia przestępstwa lub były wątpliwości co do winy danej osoby, umarzał postępowanie i sprawę przekazywano do archiwum. Według niego czynności w tym zakresie były takie jak wykonywane w prokuraturze przed wybuchem II wojny światowej⁷⁷. Sąd był bardzo ostrożny w ferowaniu wyroków skazujących i dokładnie badał materiał dowodowy, aby uniknąć pomyłek. W wypadkach koniecznych żądał również uzupełnienia materiału dowodowego⁷⁸. Już w styczniu 1944 r. odbyła się odprawa z kierownikami placówek „Startu”, na której omawiano problemy w opracowywaniu materiału dowodowego zgodnie z wymogami CSS. Wówczas przygotowano wzór dokumentów, które miano przekazywać z rozpracowaniami do „Dworca”⁷⁹.

W instrukcji dla kierowników placówek „Startu” wskazywano m.in., że materiał dowodowy rozpracowanych spraw, mający postać sprawozdania wraz z numerem

---

⁷⁵ AIPN, BU, 0330/108/1, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Andrzeja Czystowskiego, Warszawa, 28 I 1952 r., k. 125.

⁷⁶ AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Pismo Stanisława Koziolkiewicza „Alfy” do „Startu” w sprawie dochodzeń śledczych, 2 IV 1944 r., k. 539–540; J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 63–68. Według Eustachego Kraka sąd wydawał jedynie wyroki śmierci, zob. AIPN, GK, 317/724, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Zeznania świadka Eustachego Kraka, Warszawa, 15 XII 1951 r., k. 329.

⁷⁷ AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Ludomira Sakowicza, 7 XII 1956 r., k. 234–235, 237; AIPN, BU, 0330/108/2, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Ludomira Sakowicza, Warszawa, 18 VIII 1954 r., k. 8–9.

⁷⁸ J. Marszalec, *Ochrona porządku...*, s. 68.

⁷⁹ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmuntowi Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmuntowi Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienaltowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 26.

placówki, powinien zawierać zwięzłe przytoczenie okoliczności i faktów opisujących zdarzenie przestępne: wskazanie sprawców, rodzaj czynu, datę zdarzenia, osoby poszkodowane i krótką charakterystykę świadków. Rozpracowanie miało być prowadzone przez co najmniej dwie osoby, aby można było potwierdzić prawidłowość ustaleń. Zwracano uwagę, że w sytuacji podawania danych sprawców należało ustalić okoliczności, w jakich doszło do ich rozpoznania przez świadków (w jakich warunkach i porze dnia nastąpiło rozpoznanie; czy byli oni pewni identyfikacji). Nakazywano, aby w opracowaniach spraw unikać formułowania wniosków o karę, lecz określić stopień szkodliwości sprawcy i niebezpieczeństwo jego działania. Należało również wskazać, czy sprawca zamierza zbiec, aby uniknąć odpowiedzialności, i jak pilne jest podjęcie reakcji sądowo-karnej⁸⁰.

W piśmie do „Startu” z 2 kwietnia 1944 r. zwracającym materiały do uzupełnienia prokurator Koziołkiewicz podkreślał, że konieczne jest przesłanie pełnego

[...] minimum materiału, bez którego niemożliwe jest wydawanie orzeczeń [sądowych]. Dworzec [tj. sąd] musi rozporządzać dostatecznie skompletowanym materiałem, aby móc wyrobić sobie samodzielny pogląd na sprawę, przy czym materiał musi być zasadniczo nadesłany Dworcowi w takiej postaci, aby możliwa była krytyczna ocena tegoż materiału przez Dworzec. Materiał przesyłany Dworcowi przez Kierownictwo Startu składać się winien [...] z dwóch części: wniosku i załączonego do wniosku materiału dowodowego. Wniosek może być lakoniczny, jak to czyniło Kier.[ownictwo] Startu dotychczas. Uprasza się jedynie o unikanie we wniosku wszelkich wzmianek o osobie adresata i używanie wyłącznie terminu „Dworzec”, a to w tym celu, aby w razie przyłapania poczty rzeczą znaną do kogo poczta jest przeznaczona i w jakim stadium przesyłana sprawa znajduje się (co naturalnie da się osiągnąć w pewnej tylko mierze). Natomiast uprasza się o polecenie podwładnym komórkom, aby materiał dowodowy był nadsyłany w innej postaci. Dworzec musi mieć przed sobą o ile to tylko jest możliwe materiał podany z pierwszej ręki. W zwykłych policyjnych dochodzeniach funkcjonariusz policji sporządza protokół przesłuchania świadka, gdzie sumuje zebrany materiał i wydaje własną opinię ewentualnie. W obecnych warunkach trudno jest o zeznanie spisane przez prowadzącego dochodzenie ze świadkami i opatrzenie podpisami prowadzącego dochodzenie i świadków (naturalnie podpisanych pseudonimami). Jednakże stwierdzić należy, iż dworzec otrzymuje takie protokoły przesłuchania świadków w innych sprawach dość często i przynajmniej dążyć należy, aby zawsze, gdy to to się da uzyskać, tego rodzaju protokoły sporządzać. Jeżeli sporządzenie protokołu w powyższej formie będzie niemożliwe (co naturalnie będzie się jasno

⁸⁰ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmunтови Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmunтови Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienaltowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 27; AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Wytyczne dla kierowników placówek, marzec 1944 r., k. 437, 439.

tłumaczyło bezpieczeństwem konspiracji), to dążyć należy do tego, aby prowadzący dochodzenie nadsyłał Dworcowi relacje, co każda z przesłuchanych przez niego osób oddzielnie (!) zeznała tzn., aby prowadzący dochodzenie jak najściślej zanotował co każda z przesłuchanych osób zeznała, nie mieszając do tych zeznań własnych uwag i opinii. Przesłuchiwanie osoby należy, o ile to jest znowu możliwe, uprzedzić przy takich czy innych przesłuchaniach i rozpytywaniach o obowiązku mówienia prawdy i odpowiedzialności za fałszywe zeznania. O każdym z przesłuchanych świadków należy podać dane dotyczące personalii świadka, w szczególności nadmienić jaki jest stosunek świadka do podejrzanego, stopień inteligencji świadka przez wymienienie stopnia wykształcenia świadka, itd. W ogóle należy przytoczyć możliwie dużo szczegółów dotyczących charakterystyki świadka, aby dworzec miał dostateczne kryteria do oceny wiarygodności świadka. Jeżeli prowadzący dochodzenie ma dostateczne podstawy (należy je powołać) do wydania ponadto własnej opinii o świadku i jego wiarygodności to taką opinię [...] winien załączyć formułując ją odrębnie od samego zeznania [...]. Prowadzący dochodzenie winien nadsyłać wszystkie sporządzone przez niego, w sposób przedstawiony powyżej, protokoły zeznań. Jeżeli prowadzone są wywiady prowadzący dochodzenie winien sporządzać odrębne notatki podpisane przez siebie (pseudonimem), które również podlegają nadesłaniu o ile wyniki wywiadu wiążą się ze sprawą. Tymczasem dotychczasowe materiały posiadały inną postać, mianowicie jak na to wskazywały same intytulacje były to sprawozdania z czynności dochodzenia zawierające relacje o dokonanych przez prowadzącego dochodzenie ustaleniach w taki czy inny sposób. Z tych sprawozdań dworzec nie może wywnioskować co i kto ustalił oraz w jaki sposób ustalili. Nie ma w sprawozdaniach ścisłej granicy między tym co stanowi zeznanie świadków a własnym poglądem czy wnioskiem prowadzącego dochodzenie. Sprawozdanie nie stanowi materiału z pierwszej ręki a jest materiałem pośrednim, którego wartość dowodowa jest naturalnie zupełnie i nierównie mniejsza. Dlatego na przyszłość uprasza się o nadsyłanie materiału dowodowego w innym ujęciu zgodnie z rozważaniami wyżej zaznaczonymi. Ma się rozumieć poza materiałem dowodowym o którym mowa wyżej prowadzący może i powinien załączyć własne sprawozdanie, czyli podsumowanie wyników dochodzenia, gdzie właśnie mogą znaleźć wyraz własne opinie prowadzącego dochodzenie. Takie sprawozdanie będzie stanowiło bardzo cenny materiał dla dworca, ponieważ prowadzący dochodzenie jest tym czynnikiem, który przecież styka się bezpośrednio ze świadkami i materiałem sprawy. Wszystkie podpisy pod nadsydanym materiałem winny być przez Kierownika Startu omówione: winny być wzmianki czy pochodzą od osób urzędowych pracujących w Starcie czy też od kogo innego (w tym ostatnim wypadku konieczne wyjaśnienie dotyczące osoby, która się podpisała pseudonimem celem zorientowania dworca o kogo chodzi: oczywiście nazwisk osób związanych z organizacją nie należy wymieniać). Nadsyłany materiał winien zawierać możliwie dokładne personalia osoby podejrzaney: imię, nazwisko, data urodz.[enia], imiona rodziców, i panieńskie nazwisko matki, miejsce urodzenia, zawód, uprzednia karalność, zamieszkanie, itd., wszystko to naturalnie w miarę

możliwości. Czyn zarzucany musi być dokładnie sprecyzowany. Dochodzenie musi ustalić datę i miejsce popełnienia czynu zarzucanego (w nadesłanych sprawach nie zawsze miało to miejsce). Musi być w toku dochodzenia należycie wyświetlona istota zarzucanego czynu. Ogólnikowe ustalenia spowodują w sposób pewny, iż dworzec zwróci sprawę celem uzupełnienia dochodzenia co wytworzy szkodliwą zwłokę. Jeżeli podejrzanemu zarzuca się kilka przestępstw lepiej wyjaśnić dokładnie sprawę jednego z tych przestępstw niż przeprowadzać niedokładne dochodzenie co do wielu czynów. Wyżej wymienione uwagi są wyrazem nie tylko poglądów niżej podpisanego, ale dworca w ogóle⁸¹.

Jak napisano w jednym z meldunków „Startu” z maja 1944 r., działanie sądu „nie liczące się z warunkami pracy konspiracyjnej było nastawione na jak największą ilość materiału dowodowego w sprawach, materiału opartego wyłącznie na relacjach pisemnych”⁸². Witold Pajor „Różycki” zawiadamiał, że w czerwcu 1944 r. w placówkach „Startu” wprowadzono jednolitą formę protokołów zameldowania o przestępstwie, kierując się zaleceniami „Dworca”. Powyższe protokoły oraz protokoły przesłuchania świadków zawierały również pouczenie o odpowiedzialności karnej za fałszywe zeznania i zawiadomienia o przestępstwie. Brak uprzedzenia osób o tej odpowiedzialności uniemożliwiał wyciągnięcie konsekwencji prawnych za fałszywe zawiadomienie czy zeznania. Pajor twierdził, że wdrożono placówki do lepszego opracowania materiałów dowodowych, przez co odpadła konieczność ciągłego odsyłania ich przez sąd do uzupełnienia. W okresie sprawozdawczym przesyłano do sądu sprawy 38 osób, sąd zaś wydał wyroki jedynie na 4 osoby⁸³. Zestawienie spraw „Startu” za maj 1944 r. wskazuje, że do uzupełnienia materiału dowodowego zwrócono z sądu 22 sprawy, a w czerwcu 1944 r. – 3 sprawy⁸⁴. Może to potwierdzać, że placówki wywiadowcze podniosły jakość prowadzonych działań i sporządzanych dokumentów zgodnie z wymogami sądu.

Materiały dowodowe były przekazywane prokuratorowi przez łącznika. Następnie Koziółkiewicz po ich analizie sporządzał akt oskarżenia. Był on wraz z materiałem dowodowym przesyłany przewodniczącemu sądu Ernstowi, który wyznaczał posiedzenie sądu. Rozprawy sądowe odbywały się najczęściej w mieszkaniu Eugeniusza Ernsta przy ul. Poznańskiej, a kilka z nich odbyło się w mieszkaniu Koziółkiewicza. Sąd orzekał w składzie trzech sędziów, którzy w razie wydania wyroku

---

⁸¹ AIPN, GK, 317/733/2, Sąd Wojewódzki dla m.st. Warszawy, Akta w sprawie Witolda Pajora i innych, Pismo Stanisława Koziółkiewicza „Alfy” do „Startu” w sprawie dochodzeń śledczych, 2 IV 1944 r., k. 539–540.

⁸² AIPN, GK, 317/733/2, Sprawozdanie miesięczne „Startu” za maj 1944 r., b.d., k. 427.

⁸³ AIPN, GK, 317/733/2, Sprawozdanie miesięczne „Startu” za okres od 25 V 1944 r. do 25 VI 1944 r., b.d., k. 431–434.

⁸⁴ AIPN, GK, 317/733/2, Zestawienie spraw za maj 1944, b.d., k. 455–463; ibidem, Zestawienie spraw za czerwiec 1944, b.d., k. 464–476.

podpisywali go. Stanisław Koziolkiewicz twierdził, że uczestniczył w rozprawach, w czasie których popierał akt oskarżenia. Wydany wyrok, w zależności jakiego terenu dotyczył, był przesyłany do zatwierdzenia Marcelemu Porowskiemu lub Józefowi Kwasiborskiemu⁸⁵. W razie wydania wyroku skazującego sąd orzekł jedynie karę śmierci. Według Eugeniusza Ernsta jedna ze spraw została rozpoznana już po faktycznym dokonaniu likwidacji wobec bezpośredniego niebezpieczeństwa, jakie stwarzała osoba zlikwidowana (tzw. likwidacja prewencyjna)⁸⁶.

W kwestii wyroków wydanych przez sąd Marceli Porowski wspominał:

Wyjaśniono mi, że według przepisów „londyńskich” wyroki sądów są prawomocne i że podlegają one wykonaniu zaraz albo należy odroczyć to wykonanie w związku z nasileniem represji niemieckich. Ze swego uprawnienia do odroczenia wyroku skorzystałem bodajże tylko dwa razy. Wykonanie wyroku Sądu prokurator zalecał Kierownictwu Walki Cywilnej bądź też tzw. „Startowi” [...]. Wyroki Sądu z odpowiednimi ich uzasadnieniami prokurator Sądu przynosił mi z reguły do mojego biura urzędowego na Placu Teatralnym⁸⁷.

Po zatwierdzeniu wyroku był on przesyłany do wykonania „Startowi”⁸⁸.

Według Józefa Kwasiborskiego CSS w Warszawie działał do 1 sierpnia 1944 r., zaś w czasie powstania warszawskiego jego funkcje przejął Wojskowy Sąd Specjalny AK⁸⁹. Eugeniusz Ernest podnosił, że podległy mu CSS do wybuchu powstania warszawskiego wydał 41–45 wyroków skazujących, które opublikowano w organie prasowym Delegatury Rządu na Kraj „Rzeczpospolita Polska”⁹⁰. Z kolei Eustachy

⁸⁵ AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania podejrzanego Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 49–50.

⁸⁶ AIPN, BU, 0330/108/1, Wniosek dotyczący aresztowania Eugeniusza Ernsta, Warszawa, 22 II 1952 r., k. 116–117.

⁸⁷ M. Porowski, *Moja praca w konspiracji*, cyt. za: M.M. Drozdowski, *Marceli Porowski. Prezydent powstańczej Warszawy. Działacz samorządowy, Delegat rządu RP na m.st. Warszawa*, Warszawa 2010, s. 136.

⁸⁸ AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Plan śledztwa przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi ps. „Alfa”, Warszawa, grudzień 1951 r., k. 31.

⁸⁹ AIPN, BU, 0330/108/1, Wniosek dotyczący tymczasowego aresztowania Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 16 XI 1951 r., k. 17; ibidem, Protokół przesłuchania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 16 XII 1951 r., k. 58.

⁹⁰ AIPN, GK, 317/700, Protokół rozprawy sądowej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 132/56, Zeznania świadka Eugeniusza Ernsta, 7 XII 1956 r., k. 249. Analiza numerów „Rzeczpospolitej Polskiej” od 1943 r. do 1 VIII 1944 r. wskazuje, że ukazało się w niej 28 obwieszczeń o skazaniu przez warszawski CSS na karę śmierci. W 1942 r. nie podawano informacji o wyrokach sądu. Według innych ustaleń sąd ten wydał około 60–80 wyroków śmierci, zob. M. Gałęzowski, *Ernst Eugeniusz Juliusz* [w:] A. Redzik (red.), *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. III, z. 1, Warszawa 2018, s. 99; AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stani-

Krak wskazywał, że do sądu przekazano 100 spraw celem osądzenia, a 60 z nich zakończyło się wydanymi wyrokami śmierci⁹¹.

W jednym z meldunków AK z wiosny 1943 r. pisano:

Stosunkowo duża ilość wykonanych wyroków na różnych szkodników narodowych dodatnim echem odbiła się w społeczeństwie. W pierwszym rządzie dużo policji i urzędników zostało pohamowanych w swej gorliwości służbowej. Wszystkie kana-
le, które nabroily i miały dalej broić, w przerażeniu ucichły, manifestując głośno swój patriotyzm. W urzędach zapanowała psychoza niepewności, przy robieniu różnych świństw jeden drugiego się boi, gdyż nie jest wiadomym, kto pracuje w organizacji. Ogół społeczeństwa został otrząśnięty z bierności czując już wyraźnie zbrojny ruch podziemny i że zemsta za wszystkie krzywdy zaczyna być realna. Niemcy po zabitych wiernych parobkach wcale nie rozpaczają, bardzo często nie prowadzą nawet prowizorycznego dochodzenia⁹².

Podsądni Temidy

Większość podsądnych Sądu Specjalnego Delegatury Rządu w Warszawie stanowili polscy funkcjonariusze policji (Polnische Polizei), którzy działali na szkodę obywateli polskich. Poza tym rozpoznawano sprawy osób z innych grup zawodowych działających na szkodę społeczeństwa polskiego⁹³. Niestety z uwagi na to, że nie zachowały się akta spraw sądowych, można jedynie przedstawić sylwetki i działania

---

sławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Wniosek dotyczący aresztowania Eugeniusza Ernsta, Warszawa, 22 II 1952 r., k. 117.

⁹¹ AIPN, GK, 317/724, Akta sprawy karnej przeciwko Zygmunutowi Ojrzyńskiemu i innym, Akt oskarżenia przeciwko Witoldowi Pajorowi, Zygmunutowi Ojrzyńskiemu, Stanisławowi Nienalrowskiemu i Andrzejowi Czystowskiemu, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 17.

⁹² AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały wywiadu i kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za czas 27 V 1943 r. – 2 VI 1943 r., k. 157.

⁹³ Z zachowanych dokumentów wynika, że patrole KWP co najmniej dwie osoby zastrzeliły jako szkodników: Józefa Piotrowskiego za skupowanie banknotów 500 zł po niższej cenie oraz Franciszkę Sas za sprzedaż słoniny po 600 zł za 1 kg, zob. AAN, 203/X-29, Obwieszczenie KWP m.st. Warszawy, 31 VII 1944 r., k. 3. Niestety brak jakichkolwiek informacji, czy było to wynikiem decyzji sądowych. W obwieszczeniu wskazano co prawda zdanie „wyroki wykonały nasze doraźne patrole kontrolne”, lecz wobec braku dokumentów nie można stwierdzić, czy w rzeczywistości wydano wyroki CSS. Niezależnie jednak od tego takie działanie ww. osób nie powinno pociągać za sobą sankcji w postaci ich zabicia. W zakresie banknotów prawdopodobnie wynikało to z faktu, że sklepy nie chciały przyjmować banknotów o wysokich nominałach. W publikacji „Dzień Warszawy” z 28 VII 1944 r. podawano: „Na rynku zabrakło drobnych banknotów. Wszyscy pozostali z »góralami«, których żaden sklep nie chce przyjmować, bowiem ktoś, kto zrobił na tym dobry interes, puścił plotkę, że Niemcy wycofują 500-złotówki”. Zob. W. Bartoszewski, *1859 dni Warszawy*, Kraków 1974, s. 568.

nielicznych, którzy według publikacji w prasie konspiracyjnej Delegatury Rządu na Kraj zostali oskarżeni i skazani przez ww. sąd.

W odniesieniu do st. sierż. Karola Bartla pisano, że wrześniu 1939 r. był wywiadowcą niemieckiej żandarmerii polowej. Później służył w Policji Kryminalnej w Warszawie. Zarzucano mu wydanie w ręce niemieckie szeregu Polaków, napady rabunkowe oraz wymuszenia mienia. Twierdzono również, że był gestapowcem i przywłaszczał sobie mienie żydowskie z getta⁹⁴.

Mieczysław Darmaszek zadenuncjował Niemcom wiele osób, które zostały aresztowane, m.in. właściciele fabryki „Magnet”, członków klubu piłki nożnej „Polonia” oraz dwie członkinie Kobięcych Patroli Minerskich z Kedywu Okręgu Warszawskiego AK⁹⁵.

St. sierż. Konstanty Detz służył początkowo w Policji Kryminalnej w Grójcu, a następnie w Dyrekcji Policji Kryminalnej w Warszawie. Zarzucano mu pobieranie „haraczów” od ukrywających się Żydów, przetrzymywanie w areszcie obywateli polskich w celu wymuszenia okupu oraz współpracę z Gestapo w charakterze konfidenta⁹⁶.

---

⁹⁴ AAN, AK, 203/III-112, Raport nr 104 z 993/P, 15 V 1944 r., k. 14; AAN, AK, III/198, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 22; AIPN, BU, 200/1/5, MSW, Wykaz funkcjonariuszy Gestapo, członków NSDAP i żandarmerii rozpracowywanych przez wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej (teren województwa warszawskiego). Nazwiska na litery A–Z, poz. 19, 23, b.d., k. 9; AIPN BU, 380/1/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1941 r., Sprawozdanie KW za czas 19–26 V 1941 r., 26 V 1941 r., k. 51; AIPN, BU, 380/1/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1941 r., Sprawozdanie KW za czas 16–23 VI 1941 r., 23 VI 1941 r., k. 71; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 2 IX 1943 r. – 10 IX 1943 r., k. 89; AIPN, BU, 1558/49, MBP, Kolaboranci – listy, wykazy, Raport „Gabrysia (NN), b.m., b.d., k. 183; *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7; C.J. Lis, *Likwidatorzy zdrajców. Z wyroków Polski Podziemnej*, Katowice 2019, s. 120.

⁹⁵ AAN, AK, 203/X-61, Komenda Obszaru Warszawa. Meldunki i informacje o osobach współpracujących z Gestapo, Raport, b.m., b.d., k. 15; ibidem, Raport „Lwowiaka” (NN), b.m., 9 III 1944 r., k. 17; ibidem, Raport Anny Rószkiewicz-Litwinowiczowej „Lali”, b.m., 9 III 1944 r., k. 17; AAN, AK, 203/X-100, Komenda Obszaru Warszawa, Raport specjalny 12/44, b.m., 21 III 1944 r., k. 113; AIPN, BU, 1558/45, Komenda Główna Armii Krajowej. Oddział II Informacyjno-Wywiadowczy. Wydział Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu „Wd-69”, Konfidenti, b.m., 2 VIII 1943 r., k. 211; H. Witkowski, *Kedyw Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944*, Warszawa 1985, s. 307. Więcej na temat działania i likwidacji Mieczysława Darmaszka: B. Szyprowski, *Aresztowanie Jadwigi Kuberskiej „Mei” i Ireny Kalinowskiej „Ludki” oraz likwidacja konfidenta Mieczysława Darmaszka*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2020, nr 1, s. 102–137.

⁹⁶ AAN, AK, III/198, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 80; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4.

Kpr. Piotr Durant służył w XXVI Komisariacie Policji w Warszawie. Według kontrwywiadu AK prześladował obywateli polskich pochodzenia żydowskiego. Ponadto 30 października 1943 r. został zatrzymany za napad rabunkowy⁹⁷.

Sierż. Teodorem Gorzochem kontrwywiad AK zainteresował się już w 1941 r. Początkowo służył on w Policji Kryminalnej w Grójcu, a następnie w XXII Komisariacie Policji w Warszawie. W czasie okupacji przyjął obywatelstwo ukraińskie. Twierdzono również, że był na usługach Gestapo jako prowokator, bowiem przekazywał funkcjonariuszom policji otrzymaną od znanych mu osób prasę konspiracyjną, a następnie denuncjował ich Niemcom. Poza tym przetrzymywał w areszcie policyjnym obywateli polskich w celu wymuszenia okupu⁹⁸.

W raportach AK wskazywano, że Tadeusz Karcz, będący agentem Kripo tzw. „brygady bandyckiej”, w miejscu zamieszkania miał negatywną opinię. Postrzelił funkcjonariusza policji z posiadanej broni. Był konfidentem Gestapo i wraz z Przemysławem (w raporcie określanym jako Willy) Leitgeberem prowadził działalność wymierzoną w Polaków pochodzenia żydowskiego: przekazywał ich w ręce niemieckie i wymuszał okupy⁹⁹.

---

⁹⁷ AAN, AK, 203/III-118, Meldunek 993P, 13 IX 1943, k. 79; AAN, AK, III/198, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 35, 83, 95a; AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Pismo Stanisława Koziółkiewicza „Alfy” do „Startu”, Warszawa, 15 I 1944 r., k. 401; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 3–10 XI 1943 r., k. 164.

⁹⁸ AIPN, BU, 200/1/5, MSW, Wykaz funkcjonariuszy Gestapo, członków NSDAP i żandarmerii rozpracowywanych przez wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej (teren województwa warszawskiego). Nazwiska na litery A–Z, poz. 95, 99, b.d., k. 36–38, 40; AIPN, BU, 380/2/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1941 r., Sprawozdanie KW za czas 22–30 VIII 1941 r., 30 VIII 1941 r., k. 20; AIPN, BU, 380/2/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1941 r., Sprawozdanie KW za czas 24–31 X 1941 r., 1 X 1941 r., k. 69; AIPN, BU, 380/3/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1942 r., Sprawozdanie KW za czas od 24 X 1943 r. do 31 XI 1942 r., Warszawa, b.d., k. 76; AIPN, BU, 380/9/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 2 X 1943 r. do 3 I 1944 r., Raport informacyjny nr 46/43 za okres od 31 X 1943 r. do 6 XI 1943 r., Warszawa, b.d., k. 45; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R.83, Warszawa, 19 XI 1943 r., k. 141; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Raport ogólny, Warszawa, 6 XII 1943 r., k. 151.

⁹⁹ AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 63, 155; AIPN, BU, 380/3/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1942 r., Sprawozdanie KW za czas od 3 XI 1943 r. do 11 XI 1942 r., Warszawa, b.d., k. 53; AIPN, BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 28/43 za okres od 3 VII 1943 r. do 10 VII 1943 r., Warszawa, b.d., k. 22; AIPN, BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 32/43 za okres od 25 VII 1943 r. do 31 VII 1943 r., Warszawa,

Plut. Józef Osipiak z I Komisariatu Policji Kryminalnej współpracował z Gestapo oraz zajmował się denuncjacją i likwidowaniem osób pochodzenia żydowskiego, a także przywłaszczaniem ich mienia. Współpracował w tym procederze z Mariannem Szwedem i Władysławem Więckowskim. Ponadto 19 sierpnia 1943 r. zażądał od dwóch bogatych mieszkańców domu przy Al. Jerozolimskich 23 dostarczenia 25 000 zł na rzekomą działalność konspiracyjną. Wobec odmowy przekazania pieniędzy wydał ich w ręce niemieckie¹⁰⁰.

Izydor Ossowski był urzędnikiem warszawskiego Arbeitsamtu. Określano go jako nadgorliwca i służalca niemieckiego prześladowającego młodzież polską. Ponadto trudnił się „łapówkarstwem”¹⁰¹.

Już wiosną 1941 r. meldunki podziemia przedstawiały Bogusława Pilnika jako byłego strażnika więziennego z „Pawiaka” i współpracownika Gestapo. W marcu 1941 r. spowodował aresztowanie członków Tajnej Armii Polskiej. Chodził uzbrojony i groził ludziom aresztowaniem. Był podejrzewany o dokonywanie zabójstw Polaków. Podnoszono również, że był agentem Gestapo i wydawał w ich ręce obywateli polskich narodowości żydowskiej. Informowano, że był przodownikiem Straży Więziennej i brał udział w przesłuchaniach, podczas których bił zatrzymanych¹⁰².

---

b.d., k. 62–63; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 10–17 XI 1943 r., k. 177; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 181.

¹⁰⁰ AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 11; AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 26; AIPN, BU, 380/13/3, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 95, Warszawa, 12 I 1944 r., k. 6; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 18–25 VIII 1943 r., k. 71–72; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 1–8 XII 1943 r., k. 207; AIPN, BU, 380/16/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Sprawozdanie za czas od 28 XII 1943 r. do 5 I 1944 r., k. 7, 10; *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

¹⁰¹ AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały wywiadu i kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za czas 13–20 I 1943 r., k. 49; Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej, b.d., MPPW, fotokopia w zbiorach autora; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4–5(56) z 11 III 1943 r., s. 15; *Wyrok*, „Biuletyn Informacyjny” nr 10(165) z 11 III 1943 r., s. 7–8; L. Gondek, *W imieniu...*, s. 144; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 235; J. Wilamowski, *Srebrniki Judasza. Zdrada i kolaboracja. Konfidenci niemieckich władz bezpieczeństwa w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 2004, s. 149.

¹⁰² AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 161; AIPN BU, 380/1/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1941 r., Sprawozdanie KW za czas 16–23 VI 1941 r., 23 VI 1941 r., k. 67; AIPN BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 71, Warszawa, 31 VIII 1943 r., k. 66; AIPN BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 6–13 VII 1943 r., k. 22; AIPN BU, 200/1/3, MSW, Wykaz osób występujących w materiałach archiwalnych okresu okupacji rozpracowywanych przez wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej. Tom III. Nazwiska na

Plut. Bolesław Szostak z Agencji Śledczej I Komisariatu Policji w Warszawie dokonywał wymuszeń okupów od obywateli polskich żydowskiego pochodzenia pod groźbą oddania tych osób w ręce okupanta¹⁰³.

Według meldunków podziemia ppor. Roman Świącicki, który był zastępcą kierownika XV Komisariatu Policji pozostawał w stałym kontakcie z Niemcami, co wykorzystywał do wymuszania okupów za udzielane aresztowanym przysługi. Pobierał „łapówki” od kupców, urządzał obławy na osoby szmuglujące żywność do Warszawy, a także brał udział w łapaniach na przymusowe roboty w III Rzeszy¹⁰⁴.

Wilhelm Westrych był volksdeutschem, który wydał w ręce niemieckie kilkunastu Polaków mieszkających w Pyrach. Część z nich została wysłana do obozu koncentracyjnego¹⁰⁵.

Tomasz Zdanowski był adwokatem. Prowadził działalność konfidencką na rzecz nieprzyjaciela, szczególnie tropił wyrabianie i posługiwanie się przez Polaków fałszywymi dokumentami. Wydał w ręce niemieckie dziewięć osób, które wywieziono do KL Auschwitz-Birkenau, gdzie zmarły. Z meldunków wynikało, że był urzędnikiem Gestapo oraz brał „łapówki”¹⁰⁶.

---

lityry O–S, poz. 455, b.d., k. 44–48; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasiczny, *Zdrajcy...*, s. 105; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 416.

¹⁰³ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 70; AIPN BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Raport ogólny, Warszawa, 6 XII 1943 r., k. 151; AIPN BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 27 X 1943 r. – 3 XI 1943 r., k. 159; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4(76) z 26 III 1944 r., s. 9; *Pismo Cezarego Prachtal-Morawińskiego „Justyna” do Komórki Likwidacyjnej, 10 VIII 1943 r.* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1943*, wyb. i oprac. H. Rybicka, Warszawa 2006, s. 99–100; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 274–275; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 285.

¹⁰⁴ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 53; AIPN, BU, 380/1/3, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za 1941 r., Sprawozdanie KW za czas 3–11 X 1941 r., 11 X 1941 r., k. 52; AIPN, BU, 380/13/3, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Załącznik do R. 47, Warszawa, b.d., k. 166, 170; AIPN, BU, 1558/60, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Komenda Główna Armii Krajowej, Wydział Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu, Raport „Kruka”, b.m., b.d., k. 42; ibidem, Raport „Kruka”, b.m., b.d., k. 45.

¹⁰⁵ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 432; AIPN BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 40/43 za okres od 18 IX 1943 r. do 25 IX 1943 r., Warszawa, b.d., k. 152.

¹⁰⁶ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 128, 140; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Raport ogólny, 9 IX 1943 r., k. 74; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 15(66) z 30 VIII 1943 r., s. 4; AIPN, BU, 380/17/1, SUSW, Meldunki i informacje kontrwywiadu AK, Sprawozdanie nr 25/43 za okres 4–10 VII 1943 r., k. 100.

Jan Żmirkowski z zawodu był tokarzem. Informowano, że wraz z bratem Kazimierzem był konfidentem Gestapo i należał do siatki agenturalnej Alfreda Milkego¹⁰⁷. Zarzucano mu wydanie w ręce niemieckie wielu rodzin na Powiślu, w tym rodziny Miłostaków, która została rozstrzelana w 1942 r. Dokonywał również napadów rabunkowych. 5 września 1943 r. został zatrzymany przez Polską Policję za czyny kryminalne i osadzony w areszcie. Jednak 23 września 1943 r. został wypuszczony z aresztu na polecenie Gestapo¹⁰⁸.

Podmiotami działania sądu w zakresie krzywdzenia ludności polskiej, w tym pochodzenia żydowskiego, byli również funkcjonariusze Polnische Polizei pełniący służbę w obozie karnym zwanym „Gęsiówką”. Obóz ten mieści się w gmachu dawnych koszar Artylerii Koronnej i Korpusu Inżynierów Koronnych przy ul. Gęsiej 24, które przed wybuchem II wojny światowej pełniły funkcję więzienia wojskowego. W okresie od jesieni 1940 r. do lata 1941 r. Niemcy utworzyli tu Centralny Areszt dla dzielnicy żydowskiej (Zentralarrest für jüdischen Wohnbezirk). Jesienią 1942 r. na terenie „Gęsiówki” stworzyli wychowawczy obóz pracy policji bezpieczeństwa (Arbeitserziehungslager der Sicherheitspolizei Warschau). Obóz był przeznaczony dla Polaków, którzy popełnili drobne wykroczenia przeciwko okupantowi, np. naruszenie godziny policyjnej, zatrzymanie bez dokumentów, czarnorynkowy handel, szmugiel, czy zwolnionych z Pawiaka (którym win nie udowodniono). Tymczasowo trafiali do niego także Żydzi, których ujęto po aryjskiej stronie. Od lipca 1943 r. funkcjonował jako Obóz Koncentracyjny Warschau (Waffen-SS Konzentrationslager Warschau). W tym czasie przywożono do „Gęsiówki” Żydów z różnych krajów okupowanych, których wykorzystywano do prac porządkowych na obszarze zniszczonego getta¹⁰⁹. Warszawska Temida podlegała Delegaturze Rządu na Kraj

---

¹⁰⁷ SS-Rottenführer Alfred Milke (Mielke) – od września 1939 r. funkcjonariusz referatu III B5, a następnie IVA 3d (organizacje wojskowe i nierozpoznane) warszawskiego Gestapo. Stworzył siatkę niebezpiecznych konfidentów, którzy „penetrowali” polskie podziemie, R. Domańska, *Policja Bezpieczeństwa dystryktu warszawskiego i jej więzienie śledcze „Pawiak”*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1978, t. 28, s. 216–217; P. Stachiewicz, *Parasol. Dzieje oddziału do zadań specjalnych Kierownictwa Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1984, s. 217.

¹⁰⁸ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczypospolita Polska” nr 5(77) z 28 IV 1944 r., s. 6; AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 131, 147; AIPN, BU, 200/1/4, MSW, Wykaz osób występujących w materiałach archiwalnych okresu okupacji rozpracowywanych przez wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej. Tom IV. Nazwiska na litery T–Ż, poz. 775, b.d., k. 98; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 17–24 XI 1943 r., k. 190; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 323.

¹⁰⁹ AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały wywiadu i kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za czas 13–20 IV 1943 r., k. 97; ibidem, Sprawozdanie za czas 28 IV 1943 r.–4 V 1943 r., k. 109–110; AIPN BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 18–25 VIII 1943 r., k. 70; ibidem, Sprawozdanie za czas 25 VIII 1943 r. – 1 IX 1943 r., k. 80; AIPN, BU, 380/19/1, Dokumenty wywiadu

rozpoznawała m.in. sprawy trzech funkcjonariuszy policji: plut. Antoniego Rozmusa, plut. Józefa Sandomierskiego i sierż. Zdzisława Wandycza, którzy znęcali się nad osadzonymi w „Gęsiówce”. W meldunkach pisano, że konieczna jest bezwzględna i szybka likwidacja tych funkcjonariuszy¹¹⁰.

W meldunkach AK wskazywano, że „najbardziej gorliwy w tej służbie okazał się [Józef] Sandomierski [...], plutonowy policji kryminalnej przeniesiony z Mińska Maz.”¹¹¹ Prowadził wyczerpujące ćwiczenia fizyczne, a także kopał i bił więźniów, np. pobił do nieprzytomności dwóch więźniów, którzy mieli przy sobie żywność w postaci chleba i smalcu. Później Sandomierski odebrał im wiktuały¹¹². Według kolejnego doniesienia AK miał w 1942 r. podczas rewizji domowej w Mińsku Mazowieckim zastrzelić dwóch mężczyzn, u których znaleziono pistolet maszynowy¹¹³.

W odniesieniu do plut. Antoniego Rozmusa z XXVI Agentury Kryminalnej w Warszawie pisano, że prowadził w obozie karne ćwiczenia, swoim działaniem doprowadził do pobicia przez SS-mana jednego z więźniów za niewielkie wykroczenia, a także przyjmował „łapówki” za wyznaczanie więźniów do pracy na terenie miasta czy przywłaszczał pieniądze przekazywane przez rodziny więźniów na zakup żywności. Informowano, że znęcał się nad uwięzionymi¹¹⁴.

---

i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Meldunek 993/P, 18 III 1943 r., k. 58; W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944. Terror hitlerowski w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2008, s. 236; A. Król, *Kompleks więzienny „Gęsiówka”*, <https://zapisyterroru.pl/dlibra/context?id=context38> [dostęp: 17.11.2020]; *Meldunek „Hanny”*, b.d., <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/show-content?id=148&> [dostęp: 17.11.2020].

¹¹⁰ AAN, AK, III/170, Raport dot. obozu przy ul. Gęsiej 24, 8 VI 1943 r., k. 34; AIPN BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 6–13 X 1943 r., k. 130.

¹¹¹ AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały wywiadu i kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za czas 28 IV 1943 r. – 4 V 1943 r., k. 110; *Meldunek „Hanny”*, b.d., <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/show-content?id=148&> [dostęp: 17.11.2020].

¹¹² Ibidem.

¹¹³ AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały wywiadu i kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za czas 2–9 VI 1943 r., k. 167.

¹¹⁴ AAN, AK, III/170, Raport dot. obozu przy ul. Gęsiej 24, 8 VI 1943, k. 34; AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 10; AIPN, BU, 200/1/3, MSW, Wykaz osób występujących w materiałach archiwalnych okresu okupacji rozpracowywanych przez wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej. Tom III. Nazwiska na litery O–S, poz. 520, b.d., k. 86–87; AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały wywiadu i kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za czas 28 IV 1943 r. – 4 V 1943 r., k. 110; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 3–11 VIII 1943 r., k. 51; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 6–13 X 1943 r., k. 130–131; AIPN, BU, 380/19, SUSW, Dokumenty wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Meldunek 993/P, 18 III 1943 r., k. 58; *Meldunek „Hanny”*, b.d., <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/show-content?id=148&> [dostęp: 17.11.2020].

W stosunku do sierż. Zdzisława Wandycza informowano, że był komendantem placu w obozie i „wzorem” niemieckim traktował więźniów nieludzko. Ponadto jako intendent wydzielał więźniom zmniejszone racje żywnościowe, a uzyskany w ten sposób chleb sprzedawał, zatrzymując pieniądze dla siebie. Gdy więźniowie chcieli wymienić bieliznę i buty, bił ich i groził osadzeniem na „Pawiaku”¹¹⁵.

Wykonywanie wyroków

Po wydaniu wyroku śmierci przez sąd konieczne było jego wykonanie. Zajmowały się tym grupy likwidacyjne, którym zlecano przeprowadzenie ich niezależnie od tego, czy organy te podlegały Delegaturze Rządu czy podziemnym strukturom wojskowym. Działo się tak pomimo tego, że zgodnie z wytycznymi Kierownictwa Walki Podziemnej wykonanie wyroku skazującego wydanego przez CSS miało być „obowiązkiem cywilnych organów wykonawczych”, a nie oddziałów podległych właściwym dowódcom AK. Jedynie do czasu zorganizowania cywilnych organów egzekucyjnych organy AK mogły na wniosek Okręgowego Delegata Rządu „pomóc wyjątkowo w wykonywaniu wyroków”¹¹⁶. Później zmodyfikowano to stanowisko, twierdząc, że egzekwowanie wyroków powinno być „zasadniczo przeprowadzane przez komórki likwidacyjne delegatów Rządu”¹¹⁷. Zgodnie jednak z tymi wytycznymi Okręgowym Kierownikiem Walki Podziemnej był dowódca właściwego Okręgu AK¹¹⁸. Być może powierzenie wykonawstwa wyroków CSS w Warszawie również oddziałom *stricte* wojskowym było wynikiem szybszej łączności kierownika KWP z podległymi mu oddziałami wojskowymi lub trudnościami z ich wykonaniem przez organy Delegatury Rządu.

Wyroki sądu wydane na Izydora Ossowskiego i Romana Święcickiego¹¹⁹ wykonała grupa bojowa podległa Witoldowi Rościszewskiemu „Umińskiemu”, wywodząca się z organizacji „Pobudka”, która od jesieni 1942 r. współpracowała z Kierownictwem

---

¹¹⁵ AAN, AK, III/170, Raport dot. obozu przy ul. Gęsiej 24, 8 VI 1943, k. 34; AIPN BU, 200/1/4, MSW, Wykaz osób występujących w materiałach archiwalnych okresu okupacji rozpracowywanych przez wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej. Tom IV. Nazwiska na litery T–Ż, poz. 716, b.d., k. 43–44; AIPN, BU, 380/1 SUSW, Dokumenty wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Meldunek 993/P, 18 III 1943 r., k. 58; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 304.

¹¹⁶ AAN, AK, 203/VIII-1, Organizacja Kierownictwa Walki Podziemnej, 6 VII 1943 r., k. 12.

¹¹⁷ AAN, AK, 203/VIII-4, Okręgowe Kierownictwo Walki Podziemnej, 17 XI 1943 r., k. 1.

¹¹⁸ AAN, AK, 203/VIII-1, Organizacja Kierownictwa Walki Podziemnej, 6 VII 1943 r., k. 12; AAN, AK, 203/VIII-4, Okręgowe Kierownictwo Walki Podziemnej, 17 XI 1943 r., k. 1.

¹¹⁹ Roman Leon Święcicki został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 12 I 1943 r. i zastrzelony 15 II 1943 r. na Rondzie Waszyngtona, *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4–5(56) z 11 III 1943 r., s. 15; *Wyrok*, „Biuletyn Informacyjny” nr 10(165) z 11 III 1943 r., s. 7–8; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 239, 591.

Walki Cywilnej. Oddział „Umińskiego” stanowił grupę dochodzeniowo-wykonawczą, która weszła w struktury Wydziału Bezpieczeństwa Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu dowodzonego przez Tadeusza Miklaszewskiego „Małynicza”. Ten oddział, przy współpracy Tadeusza Myślińskiego „Alberta” i Stanisława Cybulskiego „Prawdźca”, prowadził w październiku 1942 r. dochodzenie w sprawie Świącickiego i Ossowskiego, a następnie wykonał wydane na nich wyroki CSS¹²⁰.

Izydora Ossowskiego skazano za to, że

[...] jako urzędnik Urzędu Pracy [tzw. Arbeitsamt] świadomie wybitnie czynnie współdziałał z okupantem w jego akcji wywożenia ludności polskiej na roboty przymusowe do Niemiec, a w szczególności pracując w dziale młodzieży tego Urzędu Pracy, zakwalifikowywał na wywiezienie do Niemiec wyróżniająco dużą ilość osób, m.in. osoby, które miały podstawy do zwolnienia od wywiezienia, nie uwzględniał reklamacji uzasadnionych w świetle przyjętej w Urzędzie Pracy praktyki i w ogóle wyróżniał się gorliwością i bezwzględnością przy wykonywaniu swoich obowiązków służbowych na korzyść okupanta, a na szkodę ludności polskiej. Wyzyskując swoje stanowisko wymuszał od osób zainteresowanych, posługując się groźbą wywiezienia na roboty przymusowe do Niemiec korzyści majątkowe na swoją rzecz¹²¹.

Został zastrzelony 14 stycznia 1943 r. o godz. 19.30 we własnym domu lub też wywabiony z niego przez osoby podające się za funkcjonariuszy Sicherheitsdienstu (SD) i zlikwidowany na schodach. Z kolei według innego meldunku Ossowskiego zastrzeliło czterech mężczyzn na klatce schodowej domu przy ul. Towarowej 70¹²².

Roman Leon Świącicki został skazany za to, że

[...] od początku 1940 r. do połowy 1942 r. jako członek Sądu Policyjnego przy niemieckiej Dyrekcji Policji Kryminalnej w Warszawie wydatnie czynnie współdziałał z władzami okupacyjnymi na szkodę ludności polskiej; wyzyskując powyższe stanowisko, wymusił od większej liczby obywateli polskich korzyści majątkowe groźbami oddania ich pod niemiecki sąd; w drugiej połowie 1942 r. jako zastępca kierownika XV komisariatu PP w Warszawie, brał wydatny udział w akcji łapania ludności polskiej na roboty przymusowe w Niemczech i organizował udział polskiej

---

¹²⁰ AIPN, BU, 01251/138/1, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Myślińskiego, Warszawa 10 III 1949 r., k. 34; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Tadeusza Myślińskiego, Warszawa 15 III 1949 r., k. 45; W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 192–193, 197; W. Muszyński, *Sprawiedliwy z ONR „Falanga”, „Biuletyn IPN”* 2010, nr 11, s. 101.

¹²¹ Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej, b.d., MPPW, fotokopia w zbiorach autora; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4–5(56) z 11 III 1943 r., s. 15; *Wyrok*, „Biuletyn Informacyjny” nr 10(165) z 11 III 1943 r., s. 7–8; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 239, 590.

¹²² AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za okres 13–20 I 1943 r., Warszawa, b.d., k. 49; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 239, 590.

policii mundurowej w powyższej akcji; przy łapaniu ludności polskiej zatrzymywał pewne ilości osób specjalnie celem późniejszego zwolnienia ich za okupem na jego rzecz¹²³.

Święcicki został zastrzelony 15 lutego 1943 r. na Rondzie Waszyngtona¹²⁴.

18 marca 1943 r. na Grochowiu Jerzy Mara-Mejer „Filip”¹²⁵ i Stanisław Stach „Marian” zastrzelili Franciszka Rutkowskiego, pracownika Zarządu Miejskiego w Warszawie¹²⁶. Został on skazany wyrokiem Sądu Specjalnego z 15 marca 1943 r. za współpracę z Gestapo. Uznano, że w wyniku jego donosów Niemcy wykryli broń i aresztowali wiele osób¹²⁷.

6 kwietnia 1943 r. na ul. Bukowińskiej 30 w Warszawie został aresztowany przez Gestapo Witold Rościszewski „Umiński”. Prawdopodobnie miało to związek z jego działalnością w „Wachlarzu”¹²⁸. Wymusiło to zmiany w strukturze jego grupy. Jej część przejął kpt. cc. Bolesław Kontrym „Bielski”, „Cichocki”, „Żmudzin”, który wszedł w struktury PKB po aresztowaniu „Umińskiego”¹²⁹. Zostali oni włączeni do utworzonego w czerwcu 1943 r. oddziału osłonowo-likwidacyjnego „Sztafeta”¹³⁰. Jego żołnierze, wykonując działania likwidacyjne, zastrzelili m.in. Bogusława Pilnika oraz policjantów: plut. Antoniego Rozmusa i plut. Józefa Sandomierskiego.

Bogusław Pilnik został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 7 lipca 1943 r. za szantażowanie i wydawanie Niemcom ukrywających się obywateli pol-

¹²³ MPPW, Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej, b.d., fotokopia w zbiorach autora; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4–5(56) z 11 III 1943 r., s. 15; *Wyrok*, „Biuletyn Informacyjny” nr 10(165) z 11 III 1943 r., s. 7–8.

¹²⁴ T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 239, 591.

¹²⁵ Jerzy Mara-Mejer „Filip”, „Vis” kurier polityczny zrzucony do kraju 30/31 III 1942 r. Potem przydzielony do BCH. Zginął 27 V 1943 r. w Warszawie, zob. W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 88.

¹²⁶ S. Korboński, *W imieniu...*, s. 115–116; K.A. Tochman, *Jerzy Mara-Mejer kurier do Delegatury Rządu*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 10–11(105–106), s. 136.

¹²⁷ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Cywilnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 6(57) z 28 III 1943 r., s. 5; *Śmierć donosiela*, „Biuletyn Informacyjny” nr 12(167) z 25 III 1943 r.

¹²⁸ W. Muszyński, *Sprawiedliwy...*, s. 101; W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 198, 199.

¹²⁹ Jak się wydaje, byli w niej m.in. Jan Lindner „Prawdziej” i Marian Petrejko „Kmicic”. Składała się z 8–9 osób, AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 12 VIII 1949 r., k. 82; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 8 XII 1949 r., k. 158; W. Pasek, *Bolesława Kontryma życie zuchwale*, Warszawa 2006, s. 159, 160.

¹³⁰ AIPN, BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 30 X 1948 r., k. 19–20, 21; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 12 VIII 1949 r., k. 82; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 17 XI 1949 r., k. 104; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 5 XII 1949 r., k. 146–147; W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 200, 206.

skich pochodzenia żydowskiego¹³¹. Został zastrzelony 25 sierpnia 1943 r. w Świdrze. Akcję wykonali Piotr Olędzki „Olek”, Wojciech Szczepański „Marian” oraz Olgierd Frank-Wiszniewski¹³². Pilnik podjechał pod dom samochodem, a gdy z niego wysiadł „Olek” oddał do niego kilka strzałów. Następnie Olędzki zabrał mu dokumenty i pistolet¹³³.

Plut. Antoni Rozmus został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 20 lipca 1943 r. za znęcanie się nad osadzonymi w obozie „Gęsiówka” oraz wymuszanie od nich i ich rodzin korzyści materialnych¹³⁴. Jego likwidację zlecono oddziałom Kedywu Okręgu Warszawskiego AK¹³⁵. Jednak 6 sierpnia 1943 r. na ul. Długiej 25 został zastrzelony przez trzyosobowy patrol „Sztafety-Podkowy” w składzie: Józef Zatrzyb „Krzysztof”, Tadeusz Majewski „Boruta” i Kazimierz Kowalczyk „Kazik Oświęcimiak”. Rozmus tego dnia wyszedł z getta w towarzystwie dwóch innych policjantów. Gdy samotnie podszedł do kiosku z papierosami, śmiertelne strzały oddali do niego „Boruta” i „Kazik”¹³⁶.

Plut. Józefa Sandomierskiego skazano wyrokiem sądu z 20 lipca 1943 r.¹³⁷ Według literatury został on zastrzelony 6 sierpnia 1943 r. przez „Mietka” (NN) na

¹³¹ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 37(192) z 16 IX 1943 r., s. 1; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdrajcy...*, s. 105.

¹³² Według Bolesława Kontryma zamiast „Olgierda” był Jan Szczeniowski „Murzyn”, zob. MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 31 VIII 1943 r., k. 66.

¹³³ AIPN, BU, 0330/8/1, AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R.71, Warszawa, 31 VIII 1943 r., k. 66; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 246; W. Pasek, *Bolesława Kontryma...*, s. 169, 174, 177; R. Sierchula, *Zabójca z Londynu*, „Inne Oblicza Historii” 2011, nr 3, s. 161; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 416.

¹³⁴ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdrajcy...*, s. 105; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 37(192) z 16 IX 1943 r., s. 6.

¹³⁵ *Pismo Zygmunta Dobrowolskiego „Mostowicza” do Komórki Likwidacyjnej*, 2 VIII 1943 r. [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 98.

¹³⁶ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 10; AIPN, BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 34/43 za okres od 8 VIII 1943 r. do 15 VIII 1943 r., Warszawa, b.d., k. 87; AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za okres 28 IV 1943 r. – 4 V 1943 r., Warszawa, b.d., k. 110–111; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 3–11 VIII 1943 r., k. 51; W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 207; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 258–259; W. Pasek, *Bolesława Kontryma...*, s. 169, 177; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 354, 606.

¹³⁷ AIPN, BU, 380/14/1, SUSW, Materiały kontrwywiadu AK, Sprawozdanie za okres 28 IV 1943 r. – 4 V 1943 r., Warszawa, b.d., k. 110; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 262; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 354, 606.

ul. Targowej w Warszawie¹³⁸. Likwidację początkowo zlecono oddziałom Kedywu Okręgu Warszawskiego AK¹³⁹. Jednak akcję likwidacyjną przeprowadzili żołnierze oddziału podległego „Żmudzinowi”: Stanisław Szponar „Staszek” i Mieczysław Podlaski „Mietek Indor”. Miała miejsce 25 lub 27 sierpnia 1943 r. na ul. Brukowej w pobliżu ul. Targowej w Warszawie. Do jadącego na rowerze policjanta trzy razy strzelał „Mietek Indor”. Sandomierski został postrzelony w biodro i upadł. Będący w pobliżu patrol niemiecki zranił Podlaskiego i zatrzymał go¹⁴⁰. Prawdopodobnie wówczas Sandomierski nie zginął, gdyż z innego meldunku AK wynikało, że 11 marca 1944 r. dwóch mężczyzn sterroryzowało go bronią palną, jednak przy pomocy kpr. PP Bolesława Jędruta zdołał się on obronić¹⁴¹. Należy zaznaczyć, że wyrok CSS wydany na Sandomierskiego nie został opublikowany w obwieszczeniu KWP, mimo że w „Rzeczpospolitej Polskiej” nr 16(67) z 15 września 1943 r. opublikowano wyrok na B. Pilnika wykonany 25 sierpnia 1943 r. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że opinię publiczną informowano jedynie o wykonanych wyrokach i meldunek o zdarzeniu z marca 1944 r., to być może w rzeczywistości Sandomierski nie został zastrzelony. To zaś potwierdza stanowisko Witolda Paska, iż Sandomierski wówczas nie zginął.

Z dokumentów wynika m.in., że oddziały Kedywu Okręgu warszawskiego AK wykonały likwidacje m.in.: Karola Bartla, Mieczysława Darmaszka, Marii Giedroyć-Mordasiewicz, Teodora Gorzocha, Czesława Janickiego, Tadeusza Karcza, Jana Łakińskiego, Mariana Medyńskiego¹⁴², Witolda Nasierowskiego, Józefa Osipiaka, Leona Skomorowskiego, Bolesława Szostaka, Zdzisława Wandycza, Wilhelma Westrycha i Tomasza Zdanowskiego.

¹³⁸ T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 354, 606.

¹³⁹ *Pismo Zygmunta Dobrowolskiego „Mostowicza” do Komórki Likwidacyjnej, 2 VIII 1943 r.* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 98; *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] ibidem, s. 119.

¹⁴⁰ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 68; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R.72, Warszawa, 8 IX 1943 r., k. 68; ibidem, Raport ogólny od 1 VIII 1943 r. do 15 IX 1943 r., Warszawa, 28 IX 1943 r., k. 93; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 25 VIII 1943 r. – 1 IX 1943 r., k. 78; W. Pasek, *Bolesława Kontryma...*, s. 169, 174.

¹⁴¹ AIPN, BU, 380/5/3, Kronika wydarzeń w okresie od stycznia 1944 r. do 30 kwietnia 1944 r. na terenie Warszawy i okolic, 11 III 1944 r., k. 85. Bolesław Kontrym podnosił, że w tej akcji zginął Stanisław Szponar „Staszek”, zob. AIPN BU, 0330/8/1, MSW, Akta Bolesława Kontryma, Protokół przesłuchania podejrzanego Bolesława Kontryma, Warszawa, 12 VIII 1949 r., k. 80.

¹⁴² Marian Medyński został skazany wyrokiem CSS z 27 VII 1943 r. Wyrok nie został wykonany, *Pismo Cezarego Prachtal-Morawińskiego „Justyna” do Komórki Likwidacyjnej, 10 VIII 1943 r.* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 99–100; *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] ibidem, s. 119; *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] *Oddział Dyspozycyjny „A” warszawskiego Kedywu. Dokumenty z lat 1943–1944*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2007, s. 124; *Meldunek z 22 IX 1943 r. – fragment dotyczący poszukiwań Medyńskiego* [w:] ibidem, s. 127.

St. sierż. Karol Bartł był funkcjonariuszem VII Komisariatu Policji Kryminalnej w Warszawie. Został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za pracę agenturalną na rzecz Gestapo¹⁴³. Zastrzelił go 21 grudnia 1943 r. na ul. Długiej patrol dowodzony przez Lucjana Sieradzkiego „Bombowca” z „DB-16” Obwodu III-Wola AK¹⁴⁴.

Ciekawa jest kwestia orzeczenia sądu wobec Mieczysława Darmaszka został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 25 maja 1944 r.¹⁴⁵ Jednak zanim to nastąpiło, został zastrzelony 15 marca 1944 r. przy ul. Miodowej róg ul. Kapitulnej przez dwuosobowy patrol pod dowództwem Ireny Bredel „Aliny” z Kobięcych Patroli Minerskich Kedywu Okręgu Warszawskiego AK¹⁴⁶. Analiza daty wydania wyroku i daty likwidacji wskazuje, że akcja na Darmaszka miała charakter tzw. likwidacji prewencyjnej, zaś wyrok sądu wydano już po jego zastrzeleniu¹⁴⁷.

Maria Giedroyć-Mordasiewicz była tłumaczką w Dyrekcji Policji Kryminalnej w Warszawie. Wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 20 lipca 1943 r. została skazana za dostarczanie władzom niemieckim informacji o działalności społeczeństwa polskiego na szkodę okupanta. Twierdzono również, że szpiegowała i szantażowała Polaków oraz posługiwała się prowokacją w celu późniejszego zadencjonowania Niemcom¹⁴⁸. Została zastrzelona 18 sierpnia 1943 r. w swoim mieszkaniu przy ul. Mazowieckiej 11/10 przez dwóch żołnierzy Kedywu „Kolegium A”¹⁴⁹.

---

¹⁴³ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7; AIPN, GK 714/17, Dyrekcja Policji Kryminalnej w Warszawie, Schemat Policji Kryminalnej w Warszawie, b.d., k. 9.

¹⁴⁴ AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 94, Warszawa, 29 XII 1943 r., k. 189; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 17–23 XII 1943 r., k. 217; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 120; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 76, 125, 186, 284–285.

¹⁴⁵ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 7(79) z 28 V 1944 r., s. 6; *Komunikat Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Biuletyn Informacyjny” nr 21(228) z 25 V 1944 r., s. 8.

¹⁴⁶ AIPN, BU, 380/5/3, Kronika wydarzeń w okresie od stycznia 1944 r. do 30 kwietnia 1944 r. na terenie Warszawy i okolic, 11 III 1944 r., k. 90; AIPN, BU, 380/13/3, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Załącznik nr 2 do R.102, Warszawa, 4 IX 1944 r., k. 174; *Fragment listy wyroków nakazanych do wykonania oddziałom Kedywu Okręgu Warszawa AK [w:] Oddział kobiecy warszawskiego Kedywu. Dokumenty z lat 1943–1945*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2002, s. 38; 121; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 102, 307; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 139.

¹⁴⁷ B. Szyrowski, *Aresztowanie Jadwigi Kuberskiej...*, s. 102–137; *Kapitulna róg Miodowej*, TVP Historia 2019, reż. T. Kamiński.

¹⁴⁸ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej [w:] A. Zasieczny, Zdrajcy...*, s. 105; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 37(192) z 16 IX 1943 r., s. 6; L. Gondek, *W imieniu...*, s. 150; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 155; J. Wilamowski, *Srebrniki Judasza...*, s. 153.

¹⁴⁹ AAN, AK, III/198, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 41a, 43; AIPN, BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okrę-

Sierż. Teodor Gorzoch z policji kryminalnej w Grójcu został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 4 czerwca 1943 r. za współpracę konfidencją z Gestapo oraz osadzanie osób w więzieniu celem wymuszenia okupu za zwolnienie¹⁵⁰. Pierwszą likwidację Teodora Gorzocha zlecono komórce likwidacyjnej Kedywu Obszaru Warszawskiego AK (kryptonim „Pokrzywa”), która współpracowała z Wojskowym Sądem Specjalnym ww. obszaru (kryptonim „Kantor”). Prawdopodobnie wówczas Gorzoch został jedynie ranny¹⁵¹. 16 września 1943 r. prokurator Juliusz Prachtal-Morawiński „Cezary” z „Kantoru” zawiadamiał Bronisława Mraczka „Janusza” – kierownika komórki kontrwywiadu Podokręgu Zachodniego AK (kryptonim „Hallerowo IIB”):

Cywilny Sąd Specjalny skazał na karę śmierci Konstantego Detza i Teodora Gorzocha z Głuszca. Sprawa była przeze mnie udostępniona Sądowi Cywilnemu i wobec tego wyrok miał być wykonany przez naszą komórkę. Z Pokrzywy uzyskałem informację, że wyrok został wykonany. Informację tę przekazałem władzom cywilnym, które w jednym z pism ogłosiły wyrok z nadmienieniem, że wyrok został wykonany¹⁵². Obecnie okazuje się, że informacja o wykonaniu wyroku była błędna i że tak Detz jak i Gorzoch cieszą się najlepszym zdrowiem. Wobec powyższego proszę o spowodowanie jak najrychlejszego wykonania wyroku¹⁵³.

Z kolei z meldunku Tadeusza Albina „Bezmiana” do Kedywu Obszaru Warszawskiego (kryptonim „Pokrzywa 20”) wynikało, że przed przekazaniem wyroku do wykonania Gorzoch został przeniesiony do Sokołowa Podlaskiego¹⁵⁴. Jak się wydaje, Gorzoch opuścił Warszawę jedynie na krótki czas, a później powrócił do

---

gu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 35/43 za okres od 14 VIII 1943 r. do 21 VIII 1943 r., Warszawa, b.d., k. 96; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 18–25 VIII 1943 r., k. 65; *Pismo Cezarego Prachtal-Morawińskiego „Justyna” do Komórki Likwidacyjnej*, 10 VIII 1943 r. [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 100; 121; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 262, 414.

¹⁵⁰ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 37(192) z 16 IX 1943 r., s. 5.

¹⁵¹ AIPN, BU, 200/1/5, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), Wykaz funkcjonariuszy Gestapo, członków NSDAP i żandarmerii rozpracowywanych przez wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej (teren województwa warszawskiego). Nazwiska na litery A–Z, poz. 19, b.d., k. 37; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 3–10 XI 1943 r., k. 165.

¹⁵² Informacja ta została podana w dniu 15 IX 1943 r., zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4.

¹⁵³ AAN, AK, 203-X/15, Meldunek Juliusza Prachtal-Morawińskiego „Cezarego” do Bronisława Mraczka „Janusza”, 16 IX 1943 r., k. 21.

¹⁵⁴ AAN, AK, 203-X/15, Meldunek Tadeusza Albina „Bezmiana” do „Pokrzywy 20”, 30 IX 1943 r., k. 20.

miasta, gdyż według kolejnych meldunków został zastrzelony 2 listopada 1943 r. rogu ul. Wolskiej i ul. Bema w Warszawie¹⁵⁵. Niestety brak informacji, jaki oddział dokonał jego likwidacji.

Czesław Janicki był dyrektorem biura fabryki drożdży „Henryków”. Został skazany wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo¹⁵⁶ i zastrzelony 19 stycznia 1944 r. w Laskach przez czteroosobowy patrol warszawskiego Kedywu w składzie: Antoni Wojciechowski „Antek”, Jan Barszczewski „Janek”, Kazimierz Jakubowski „Kazik” i Stanisław Likiernik „Staszek II”. Tego dnia Janicki wraz z rodziną jechał samochodem. Żołnierze AK na ul. Tucholskiej w Warszawie zagrodzili mu przejazd swoim pojazdem. Do samochodu Janickiego podbiegli „Antek” i „Kazik”. Wówczas z pojazdu Janickiego wyskoczył szofer i próbował uciec. Janickiego wywieziono jego samochodem do Lasek, gdzie został zastrzelony, zaś rodzinę wypuszczono w Wawrzyszewie¹⁵⁷. W innym meldunku napisano, bez podania szczegółów umożliwiających identyfikację wykonawców, że drogę pojazdowi Janickiego zajęła samochód, w którym było sześć osób w mundurach polskiej policji. Jeden z nich wsiadł do samochodu Janickiego i kazał jechać na Bielany. Po dojeździe do Wawrzyszewa Janickiego wyprowadzono z samochodu i zastrzelono przy szosie¹⁵⁸.

Zbigniew Jaworski był artystą dekoratorem. Został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za współpracę z Gestapo¹⁵⁹. Został zastrzelony 16 grudnia 1943 r. o godz. 7.50 w swoim mieszkaniu przy ul. Bałuckiego 30/8 przez patrol z oddziału „DB-18” – Ochota AK dowodzony przez Jerzego Wiszniowskiego „Wisza”¹⁶⁰.

Lekarz Konrad Jurowski został skazany wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo¹⁶¹. Zastrzelono go 5 stycznia 1944 r. o godz. 16.45 przy ul. Wspólnej 26 w War-

¹⁵⁵ AIPN, BU, 380/9/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 2 X 1943 r. do 3 I 1944 r., Raport informacyjny nr 46/43 za okres od 31 X 1943 r. do 6 XI 1943 r., Warszawa, b.d., k. 45; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 83, Warszawa, 19 XI 1943 r., k. 141; ibidem, Raport ogólny, Warszawa, 6 XII 1943 r., k. 151.

¹⁵⁶ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7; AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 335.

¹⁵⁷ *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] *Oddział Dyspozycyjny „A”...*, s. 125; *Meldunek Kazimierza Jakubowskiego „Kazika” dotyczący likwidacji Czesława Janickiego* [w:] ibidem, s. 129.

¹⁵⁸ AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 335; *Lista wyroków* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 128; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 293.

¹⁵⁹ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

¹⁶⁰ *Lista wyroków* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 126; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 284.

¹⁶¹ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

szawie. Akcję wykonali: Włodzimierz Green „Gazda”, Jacek Mackiewicz „Kujawa” i Henryk Pajkert „Juhas” z grupy Ludwika Witkowskiego „Kosy”¹⁶².

Tadeusz Karcz został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za współpracę z Gestapo oraz wydawanie w ręce niemieckie obywateli polskich pochodzenia żydowskiego¹⁶³. Pierwsza akcja likwidacyjna podjęta przez oddział 993/W (wchodzący w skład Wydziału Bezpieczeństwa i kontrwywiadu Oddziału II KG AK) nie doszła do skutku, gdyż Karcz zauważył Kazimierza Markiewicza „Cuga”, który miał ją wykonać. Według raportów Karcz został zastrzelony dopiero 5 listopada 1943 r. w kawiarni „Swann” przy ul. Nowy Świat 23 przez Tadeusza Rachańskiego „Czarnego” z patrolu Jerzego Wróblewskiego „Sochy” z „DB-3” Obwodu I – Śródmieście AK¹⁶⁴. Jednak według innych doniesień tego dnia Karcz został jedynie ciężko ranny w głowę i obojczyk i przewieziono go do szpitala¹⁶⁵. Brak danych co do jego dalszych losów.

Kazimierz Klochowicz został skazany wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo. Był współpracownikiem siatki agenturalnej Alfreda Milkego. Zajmował się również szantażowaniem¹⁶⁶. Został zastrzelony 27 grudnia 1943 r. około godz. 11.00 w Warszawie przez oddział „A” warszawskiego Kedywu. Kazimierz Jakubowski „Kazik” i Stanisław Sosabowski „Staszek” ubrani w mundury policjantów „aresztowali” go w domu. Podczas tego zdarzenia Klochowicz starał się przekazać swojej żonie

---

¹⁶² *Sprawozdanie z grudzień 1943 r.* [w:] *Oddział Dyspozycyjny „B” warszawskiego Kedywu. Dokumenty z lat 1942–1944*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2005, s. 23; *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] *ibidem*, s. 23; *Wnioski o odznaczenia żołnierzy Oddziału Dyspozycyjnego „B”* [w:] *ibidem*, s. 94–96; *Lista wyroków* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 127; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 287–288.

¹⁶³ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 20(71) z 10 XII 1943 r., s. 3; *Obwieszczenia*, „Biuletyn Informacyjny” nr 49(204) z 9 XII 1943 r.

¹⁶⁴ S. Korboński, *W imieniu...*, s. 221; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 181; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 417; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 59.

¹⁶⁵ AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 63; AIPN, BU, 380/9/1 SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 2 X 1943 r. do 3 I 1944 r., Raport informacyjny nr 47/43 za okres od 6 XI 1943 r. do 13 XI 1943 r., Warszawa, b.d., k. 56; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 10–17 XI 1943 r., k. 177.

¹⁶⁶ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7. 24 XII 1943 r. został zatrzymany przez Kripo Antoni Wojciechowski „Antek”. Klochowicz został umieszczony w jego celi. Wskazywał, że zostanie zwolniony i oferował pomoc w uwolnieniu konspiratora za „łapówkę”, powołując się na znajomość z Alfredem Milkem. Po wypuszczeniu odwiedził siostrę „Antka”, od której otrzymał część pieniędzy. Wypytywał ją również o kolegów Wojciechowskiego, w tym Kazimierza Jakubowskiego. Proponował też uwolnienie za przekazanie informacji o członku sądu podziemnego „Sepie”, *Meldunek dotyczący likwidacji Klochowicza w dniu 27 XII 1943 r.* [w:] *Oddział Dyspozycyjny „A”...*, s. 128.

kartkę z danymi i telefonem Alfreda Milkego. Został zabrany na Bielany, gdzie go zastrzelono¹⁶⁷.

Stanisław Kulesza, zakrystian kościoła św. Floriana w Warszawie, został skazany wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo¹⁶⁸. Zastrzelono go 8 stycznia 1944 r. o godz. 19.00 przy ul. Floriańskiej 3 w Warszawie. Akcję wykonał współpracujący z Kedywem oddział Konfederacji Narodu¹⁶⁹.

Jerzy Kulesza, syn Stanisława – zakrystiana, został skazany wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo¹⁷⁰. Został ranny w czasie akcji likwidacyjnej przeprowadzonej 8 stycznia 1944 r. o godz. 19.45 przy ul. Małej 11/4 w Warszawie. Zmarł w szpitalu Przemienienia Pańskiego¹⁷¹.

Jan Łakiński pracował w policji niemieckiej jako telefonista. Był „nastawiony proniemiecko, mściwy, denuncjował Polaków”¹⁷². Został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za tropienie i wydawanie obywateli polskich narodowości żydowskiej w ręce Niemców¹⁷³. Informowano, że wskazał miejsca ukrycia rodziny Emanuela Ringelbluma – twórcy archiwum getta warszawskiego¹⁷⁴. Łakiński został zastrzelony w lipcu 1943 r. przez nieznany oddział AK¹⁷⁵.

Sierż. Witold Nasierowski był funkcjonariuszem I Komisariatu Policji Kryminalnej w Warszawie. Informowano, że zastrzelił go 21 marca 1944 r. na ul. Hożej oddział Kedywu dowodzony przez „Lasso” (NN)¹⁷⁶. Jednak według innych źródeł Nasierowski został jedynie ciężko ranny. Przewieziono go szpitala im. Dzieciątka

¹⁶⁷ W raporcie wskazywano, że likwidacja nie była poprzedzona wyrokiem, lecz miała charakter prewencyjny, zob. *Meldunek dotyczący likwidacji Klochowicza w dniu 27 XII 1943 r.* [w:] *Oddział Dyspozycyjny „A”*..., s. 128; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 286.

¹⁶⁸ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

¹⁶⁹ *Lista wyroków* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 117.

¹⁷⁰ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

¹⁷¹ *Lista wyroków* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 117.

¹⁷² AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 109; S. Korboński, *W imieniu...*, s. 221; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 417.

¹⁷³ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 5(77) z 28 IV 1944 r., s. 6.

¹⁷⁴ C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 211. Emmanuel Ringelblum ukrywał się wraz z rodziną w bunkrze na posesji Mieczysława Wolskiego przy ul. Grójeckiej 81 w Warszawie. 7 III 1944 r. kryjówka została odkryta przez Niemców. Ringelblum został osadzony na „Pawiaku”. Kilka dni po aresztowaniu został rozstrzelany w ruinach getta. Zob. Z. Borzyska, R. Żebrowski (red.), *Polski Słownik Judaistyczny*, t. II, Warszawa 2003, s. 424; *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1. *Listy o Zagładzie*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997, s. XXII.

¹⁷⁵ AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 109; S. Korboński, *W imieniu...*, s. 221; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 417.

¹⁷⁶ *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 120, 121. Twierdzono, że został skazany wyrokiem WSS, zob. H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 186, 309.

Jezus, gdzie również próbowano go zastrzelić. Zmarł w szpitalu wojskowym przy ul. Solec 18 kwietnia 1944 r.¹⁷⁷

Plut. Józef Osipiak był funkcjonariuszem I Komisariatu Policji Kryminalnej w Warszawie. Został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za działanie jako agent Gestapo¹⁷⁸. Został zastrzelony 5 stycznia 1944 r. o godz. 7.00 na ul. Płockiej przez patrol „DB-16” dowodzony przez L. Sieradzkiego „Bombowca” z Obwodu III-Wola AK¹⁷⁹.

Kpt. Leon Skomorowski służył w I Komisariacie Kolejowym Policji Polskiej. Został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za współpracę z Gestapo¹⁸⁰. Został zastrzelony 12 stycznia 1944 r. o godz. 16.00 na ul. Towarowej 2 (róg ul. Srebrnej) przez patrol pod dowództwem Edwarda Rutkowskiego „Niteckiego” z oddziału „DB-3” Obwodu I – Śródmieście AK¹⁸¹. W meldunkach pisano również, że

---

¹⁷⁷ AAN, AK, 203/III-111, Raport nr 85 z 993/P, 21 IV 1944 r., k. 53–54; AIPN, BU, 380/5/3, Kronika wydarzeń w okresie od stycznia 1944 r. do 30 kwietnia 1944 r. na terenie Warszawy i okolic, 21 III 1944 r., k. 99; AIPN, BU, 380/10/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 3 I 1944 r. do 25 VII 1944 r., Raport specjalny nr 14/44, Warszawa, 4 III 1944 r., k. 182; AIPN, BU, 380/13/3, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 106, Warszawa, 25 IV 1944 r., k. 35; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 228; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 309.

¹⁷⁸ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7; AIPN, GK, 714/17, Dyrekcja Policji Kryminalnej w Warszawie, Schemat Policji Kryminalnej w Warszawie, b.d., k. 9.

¹⁷⁹ AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 155; AIPN, BU, 380/5/3, Kronika wydarzeń w okresie od stycznia 1944 r. do 30 kwietnia 1944 r. na terenie Warszawy i okolic, 5 I 1943 r., k. 6; AIPN, BU, 380/13/3, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 95, Warszawa, 12 I 1944 r., k. 6; AIPN, BU, 380/16/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Sprawozdanie za czas od 28 XII 1943 r. do 5 I 1944 r., k. 7, 10; *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 121; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 234–235; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 186, 288. W jednym z meldunków wskazano, że w likwidacji Józefa Osipiaka i Mariana Szweda brał udział Waclaw Sobolewski, który w wyniku donosu został zatrzymany przez policję 1 VI 1944 r., zob. AIPN, BU, 380/13/3, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Załącznik nr 2. Meldunki z terenu Warszawy, 25 IV 1944 r., k. 24.

¹⁸⁰ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

¹⁸¹ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 30; AIPN BU, 380/16/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Sprawozdanie za czas od 5 I 1944 r. do 14 I 1944 r., k. 13; *Lista wyroków Kedywu Kolegium* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 121; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 268; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 186, 234, 291. W kolejnych meldunkach informowano, że został zastrzelony 12 I 1943 r. o godz. 16.30 na ul. Towarowej przez Edwarda Rutkowskiego zam. ul. Świętojerska 18 m. 18, AAN, AK, III/170, Raport dot. zastrzelenia Skomorowskiego, 19 I 1944, k. 8; AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 29; AIPN, BU, 380/5/3, Kronika wydarzeń w okresie od stycznia 1944 r. do 30 kwietnia 1944 r. na terenie Warszawy i oko-

Skomorowski został zastrzelony 13 stycznia 1944 r. Mężczyzna, który go zastrzelił, został zabity na ulicy przez Niemca, który w tym celu wyskoczył z tramwaju¹⁸².

Plut. Bolesław Szostak z I Komisariatu Policji Polskiej w Warszawie został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 27 lipca 1943 r. za wymuszanie okupu od obywateli polskich narodowości żydowskiej pod groźbą oddania ich w ręce niemieckie¹⁸³. Został zastrzelony 28 października 1943 r. o godz. 7.35 przy ul. Mickiewicza 30 w Warszawie przez dwóch żołnierzy AK¹⁸⁴.

Sierż. Zdzisław Wandycz służył w Policji Kryminalnej w Warszawie. Został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 20 lipca 1943 r. za nieludzkie obchodzenie się i znęcanie nad osadzonymi w obozie „Gęsiówka”. Zastrzelono go 31 sierpnia 1943 r. przy ul. Żabiej w Warszawie¹⁸⁵.

---

lic, 12 I 1943 r., k. 14; AIPN, BU, 380/16/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK, Sprawozdanie za czas od 5 I 1944 r. do 14 I 1944 r., k. 13.

¹⁸² AIPN, BU, 380/10/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 3 I 1944 r. do 25 VII 1944 r., Raport specjalny nr 3/44 za okres 10–17 I 1944 r., Warszawa, b.d., k. 28.

¹⁸³ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4(76) z 26 III 1944 r., s. 9.

¹⁸⁴ AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 70; AIPN, BU, 380/9/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 2 X 1943 r. do 3 I 1944 r., Raport informacyjny nr 45/43 za okres od 24 X 1943 r. do 31 X 1943 r., Warszawa, b.d., k. 37; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Raport ogólny, Warszawa, 6 XII 1943 r., k. 151; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 27 X 1943 r. – 3 XI 1943 r., k. 158, 159; *Pismo Cezarego Prachtal-Morawińskiego „Justyna” do Komórki Likwidacyjnej*, 10 VIII 1943 r. [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 99–100; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 274–275.

¹⁸⁵ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 17(68) z 1 X 1943 r., s. 1; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdraycy...*, s. 105; *Obwieszczenia*, „Biuletyn Informacyjny” nr 39(194) z 30 IX 1943 r., s. 5. AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 118; AIPN, BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 37/43 za okres od 29 VIII 1943 r. do 4 IX 1943 r., Warszawa, b.d., k. 109; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R.73, Warszawa, 14 IX 1943 r., k. 85; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Raport ogólny od 1 VIII 1943 r. do 15 IX 1943 r., Warszawa, 28 IX 1943 r., k. 93; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 25 VIII 1943 r. – 1 IX 1943 r., k. 77; *Pismo Zygmunta Dobrowolskiego „Mostowicza” do Komórki Likwidacyjnej*, 2 VIII 1943 r. [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 98; 121; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 304; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 186, 266, 414. Inny meldunek wskazywał, że zastrzelono go 28 VIII 1943 r., zob. AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R.72, Warszawa, 8 IX 1943 r., k. 68. Podnoszono również, że likwidacji dokonał oddział „Sztafeta”-„Podkowa”, zob. T. Strzembosz, *Akcje zbrojne...*, s. 354.

Wilhelm Westrych został skazany wyrokiem CSS z 29 lipca 1943 r. za działalność konfidencką. Zastrzelił go 3 października 1943 r. koło Iwicznej patrol z rejonu V obwodu Powiat Warszawski AK (kryptonim „Obroża”) dowodzony przez Stanisława Milczyńskiego „Gryfa”. Likwidacja została przeprowadzona w ramach szerokiej akcji likwidacyjnej agentury niemieckiej o kryptonimie „C” (Czyszczenie)¹⁸⁶.

Józef Wilczyński, sołtys wsi Józefów, został skazany wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo¹⁸⁷. Zastrzelono go 5 stycznia 1944 r. o godz. 7.45 przy ul. Leśnej w Józefowie. Akcję wykonał oddział Józefa Czumy „Skrytego” pod dowództwem Apolinarego Akajewskiego „Sana”¹⁸⁸.

Tomasz Zdanowski, będący adwokatem we Włochach koło Warszawy, został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 20 lipca 1943 r. za działalność konfidencką na rzecz Gestapo¹⁸⁹. Zastrzelono go 5 sierpnia 1943 r.¹⁹⁰

Grupie likwidacyjnej „Startu” zlecono wykonanie wyroków m.in. na Julianie Augustyniaku, Piotrze Durancie i Janie Żmirkowskim.

Sierż. Julian Augustyniak, będący funkcjonariuszem Policji Polskiej, został skazany wyrokiem CSS z 7 czerwca 1944 r. za prześladowanie obywateli polskich pochodzenia żydowskiego¹⁹¹. Kpr. Piotr Durant został skazany wyrokiem CSS z 7 czerwca 1944 r.¹⁹² W dokumentach brak informacji, czy wyroki na nich zostały

¹⁸⁶ *Pismo Cezarego Prachtal-Morawińskiego „Justyna” do Komórki Likwidacyjnej*, 10 VIII 1943 r. [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 100; *Sprawozdanie za październik 1943 r.* [w:] *Oddziały i akcje Kedyw Okręgu Warszawskiego poza Warszawą. Dokumenty z lat 1943–1944*, wyb. i oprac. H. Rybicka, Warszawa 2011, s. 82; C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 307; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 187, 270.

¹⁸⁷ *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

¹⁸⁸ *Lista wyroków* [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 124; H. Witkowski, *Kedyw...*, s. 288.

¹⁸⁹ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 15(66) z 30 VIII 1943 r., s. 4; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdrajcy...*, s. 105; *Komunikat Wyroki*, „Biuletyn Informacyjny” nr 33(188) z 19 VIII 1943 r., s. 4.

¹⁹⁰ AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, Raport ogólny, 9 IX 1943 r., k. 74; *Pismo Michała Bucza „Michała” do Komórki Likwidacyjnej*, 10 VIII 1943 r. [w:] *Kedyw Okręgu Warszawa...*, s. 98.

¹⁹¹ St. sierż. Julian Augustyniak z Policji Polskiej został skazany wyrokiem CSS z 7 VI 1944 r. za prześladowanie obywateli polskich pochodzenia żydowskiego, zob. AIPN, BU, 0330/108/1, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, *Pismo Stanisława Koziółkiewicza „Alfy” do „Startu”*, Warszawa, 15 I 1944 r., k. 401.

¹⁹² Kpr. Piotr Durant został skazany wyrokiem CSS z 7 VI 1944 r., zob. AAN, Armia Krajowa, 203/III-118, Meldunek 993P, 13 IX 1943, k. 79; AAN, AK, III/198, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 83; AIPN, BU, 0330/108/1, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziółkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, *Pismo Stanisława Koziółkiewicza „Alfy” do „Startu”*, Warszawa, 15 I 1944 r., k. 401.

wykonane. Jan Żmirkowski został skazany wyrokiem CSS z 11 stycznia 1944 r.¹⁹³ Został zastrzelony 15 lutego 1944 r. na ul. Mariensztat¹⁹⁴.

Nie ustalono, jakie oddziały podjęły się likwidacji skazanych przez CSS:

- Stanisława Andrzejaka¹⁹⁵,
- Konstantego Detza¹⁹⁶,
- Jakuba Gmerek¹⁹⁷,
- Edwarda Jerzaka¹⁹⁸,

¹⁹³ *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 5(77) z 28 IV 1944 r., s. 6.

¹⁹⁴ AIPN, BU, 0330/108/1, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Pismo Stanisława Koziolkiewicza „Alfy” do Eustachego Kraka „Zoi”, Warszawa, 13 VI 1944 r., k. 404; AIPN, BU, 380/5/3, Kronika wydarzeń w okresie od stycznia 1944 r. do 30 kwietnia 1944 r. na terenie Warszawy i okolic, 15 II 1943 r., k. 56; AIPN, BU, 380/13/3, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R.106, 25 IV 1944 r., k. 24; W innym meldunku podnoszono, że został ciężko ranny i przewieziony do szpitala św. Rocha, gdzie zmarł, nie odzyskawszy przytomności, AAN, AK, III/200, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, b.d., k. 147. Wskazywano również, że został zastrzelony przez likwidatorów z grupy bojowej „Roman” Okręgowego KWP, C.J. Lis, *Likwidatorzy...*, s. 323.

¹⁹⁵ Stanisław Andrzejak był urzędnikiem. Został skazany wyrokiem CSS m.st. Warszawy z 5 XII 1943 r. za spowodowanie aresztowania i rozstrzelania osób zaangażowanych w działalność konspiracyjną. Został zastrzelony, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 1(73) z 15 I 1944 r., s. 5; *Obwieszczenia*, „Biuletyn Informacyjny” nr 51(206) z 23 XII 1943 r.; L. Gondek, *W imieniu...*, s. 145.

¹⁹⁶ St. sierż. Konstanty Detz został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 4 VI 1943 r. Wymuszał okupy od ukrywających się Żydów. Został zastrzelony 27 VIII 1943 r. w jednym z domów na Żoliborzu w wyniku kłótni z Niemcem i Rosjaninem przy podziale haraczu, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 37(192) z 16 IX 1943 r., s. 5; AAN, AK, III/198, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 32a. Według innego raportu podziemia Detz 27 IX 1943 r. na ul. Wspólnej 3 został postrzelony przez kryminalistę Aleksandra Pietrzaka, zob. AAN, AK, III/198, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 80; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 78, Warszawa, 5 X 1943 r., k. 108; ibidem, Raport ogólny do 20 X 1943 r., Warszawa, 6 XI 1943 r., k. 125; AIPN BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 21–29 IX 1943 r., k. 107.

¹⁹⁷ Sierż. Jakub Gmerek – funkcjonariusz obozu karnego w Garwolinie – został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za znęcanie się nad ludnością polską w obozie. Został zastrzelony, *Obwieszczenia*, „Biuletyn Informacyjny” nr 46(201) z 18 XI 1943 r., s. 5.

¹⁹⁸ Edward Jerzak wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 25 V 1944 r. został skazany za współpracę z policją niemiecką w charakterze konfidenta. Został zastrzelony 5 III 1944 r. na klatce schodowej domu przy Al. Jeruzolimskich 79, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 7(79) z 28 V 1944 r., s. 6; *Komunikat Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Biuletyn Informacyjny” nr 21(228) z 25 V 1944 r., s. 8; AAN, AK, III/199, Charakterystyki osób, którymi interesował się kontrwywiad AK 1943–1944, k. 338; AIPN, BU, 380/10/1, SUSW, Raporty infor-

- Janusza Krystka¹⁹⁹,
- Wandy Leśniewskiej²⁰⁰,
- Aleksandra Łączyńskiego²⁰¹,
- Eugeniusza Magalasa²⁰²,
- Jana Malinowskiego²⁰³,
- Antoniego Modzelewskiego²⁰⁴,
- Leona Musiała²⁰⁵,

macyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 3 I 1944 r. do 25 VII 1944 r., Rozpracowanie nr 12/43 za okres od 14–21 III 1944 r., Warszawa, b.d., k. 156; AIPN, BU, 380/13/3, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R.106, Warszawa, 25 IV 1944 r., k. 39.

¹⁹⁹ Janusz Krystek, pomocnik leśny gm. Grębków, został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 18 VI 1943 r. za zabicie dwóch obywateli polskich pochodzenia żydowskiego. Został zastrzelony, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4(76) z 26 III 1944 r., s. 9.

²⁰⁰ Wanda Leśniewska została skazana wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo, zob. *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

²⁰¹ Aleksander Łączyński, sołtys gromady Osieck, został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za donoszenie władzom niemieckim na Polaków. Został zastrzelony 28 VII 1943 r. w Garwolinie, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 15(66) z 30 VIII 1943 r., s. 4; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdrajcy...*, s. 105; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 34(189) z 26 VIII 1943 r., s. 5.

²⁰² Eugeniusz Magalas był pracownikiem Arbeitsamtu w Warszawie. Został skazany wyrokiem CSS m.st. Warszawy z 2 VII 1943 r. za dokonywanie „łapanek” młodzieży polskiej na przymusowe roboty w III Rzeszy i wymuszenia okupów. Został zastrzelony 1 IX 1943 r. na ul. Marszałkowskiej 1, zob. AIPN, BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 37/43 za okres od 29 VIII 1943 r. do 4 IX 1943 r., Warszawa, b.d., k. 109; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 73, Warszawa, 14 IX 1943 r., k. 88; ibidem, Raport ogólny do 20 X 1943 r., Warszawa, 6 XI 1943 r., k. 124; AIPN, BU, 380/15/1, SUSW, Sprawozdania wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za okres od 1 VII 1943 r. do 30 XII 1943 r., Sprawozdanie za czas 2 IX 1943 r. – 10 IX 1943 r., k. 83, 85; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 17(68) z 1 X 1943 r., s. 1; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdrajcy...*, s. 105; *Obwieszczenia*, „Biuletyn Informacyjny” nr 39(19) z 16 IX 1943 r., s. 5.

²⁰³ Jan Malinowski, sołtys, został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z dnia 30 XI 1943 r. za gorliwe ściąganie kontyngentów i grożenie ludności denuncjacją do Niemców za przynależność do organizacji podziemnych. Został zastrzelony, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 4(76) z 26 III 1944 r., s. 9.

²⁰⁴ Kpr. Antoni Modzelewski z komisariatu Policji Polskiej w Grodzisku Maz. został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 9 VI 1943 r. za dokonywanie „łapanek” młodzieży polskiej. Został zastrzelony, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 37(192) z 16 IX 1943 r., s. 6.

²⁰⁵ Leon Musiał został skazany wyrokiem CSS za współpracę z Gestapo, zob. *Komunikat nr 32 Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 3(75) z 6 III 1944 r., s. 7.

- Tadeusza Parysa²⁰⁶,
- Antoniego Pietrzaka²⁰⁷,
- Franciszka Sokołowskiego²⁰⁸,
- Stanisława Walesiaka²⁰⁹,
- Czesława Wiechcińskiego²¹⁰,
- Stanisława Wojnarowicza²¹¹.

Jak się wydaje, po wybuchu powstania warszawskiego w okresie od 1 do 17 sierpnia 1944 r. nie działały jeszcze cywilne sądy specjalne. We wspólnej odezwie Okręgowego Delegata Rządu Marcellego Porowskiego „Sowy” i Komendanta Okręgu Warszawskiego AK gen. Antoniego Chruściela „Montera” pisano m.in.:

---

²⁰⁶ Tadeusz Parys z Policji Polskiej w Mińsku Maz. został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za zatrzymanie obywatelki polskiej żydowskiego pochodzenia i zabicie jej. Został zastrzelony, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 18(69) z 1 XI 1943 r., s. 4.

²⁰⁷ Kpr. Antoni Pietrzak był funkcjonariuszem Polskiej Policji w Warszawie. Został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za współpracę z okupantem w akcji prześladowania ludności żydowskiej, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 11(83) z 18 VII 1944 r., s. 16.

²⁰⁸ Franciszek Sokołowski z Podkowy Leśnej został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za współpracę konfidencą z Niemcami i wymuszanie korzyści materialnych. Został zastrzelony 27 X 1943 r., zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 20(71) z 10 XII 1943 r., s. 3; *Obwieszczenia*, „Biuletyn Informacyjny” nr 49(204) z 9 XII 1943 r.

²⁰⁹ Stanisław Walesiak został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego za udzielenie pomocy Tadeuszowi Parysowi w zatrzymaniu obywatelki polskiej żydowskiego pochodzenia i zabicie jej. Został zastrzelony, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 18(69) z 1 XI 1943 r., s. 4.

²¹⁰ Czesław Wiechciński – volksdeutsch, pracownik Urzędu Śledczego w Warszawie – został skazany wyrokiem CSS m.st. Warszawy z 8 VII 1943 r. za gorliwe ściganie przestępców na terenach kolejowych i torturowanie osób złapanych. Został zastrzelony 7 IX 1943 r. około godz. 8.00 na ul. E. Plater róg ul. Hożej. Tego dnia odprowadzał dwóch zatrzymanych mężczyzn: Franciszka Siemiradzkiego i Ryszarda Zakrzewskiego, gdy podszedł do niego z tyłu młody mężczyzna i strzelił mu w tył głowy. Obaj zatrzymani uciekli, zob. AIPN, BU, 380/8/1, SUSW, Raporty informacyjne wywiadu i kontrwywiadu Okręgu Warszawskiego AK za czas od dnia 29 VI 1943 r. do 2 X 1943 r., Raport informacyjny nr 38/43 za okres od 4 IX 1943 r. do 11 IX 1943 r., Warszawa, b.d., k. 124; AIPN, BU, 380/12/1, SUSW, Raporty i informacje wywiadu i kontrwywiadu NSZ, R. 73, Warszawa, 14 IX 1943 r., k. 89; ibidem, Raport ogólny do 20 X 1943 r., Warszawa, 6 XI 1943 r., k. 124; *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 17(68) z 1 X 1943 r., s. 1; *Fotokopia obwieszczenia Kierownictwa Walki Podziemnej* [w:] A. Zasieczny, *Zdrajcy...*, s. 105; *Obwieszczenia*, „Biuletyn Informacyjny” nr 39(194) z 30 IX 1943 r., s. 5.

²¹¹ Stanisław Wojnarowicz – zawiadowca kolejowy w Łowiczu – został skazany wyrokiem CSS Okręgu Warszawskiego z 9 VI 1943 r. za współdziałanie z Niemcami w wywożeniu Polaków na roboty przymusowe do III Rzeszy i obozów koncentracyjnych. Został zastrzelony, zob. *Obwieszczenie Kierownictwa Walki Podziemnej*, „Rzeczpospolita Polska” nr 16(67) z 15 IX 1943 r., s. 4; *Obwieszczenie*, „Biuletyn Informacyjny” nr 37(192) z 16 IX 1943 r., s. 6.

2) Wszelkie samosądy są zakazane. 3) Wrogowie Narodu Polskiego Niemcy i volksdeutsche, będą karani z całą surowością prawa przez właściwe sądy. Tymczasem należy ich unieszkodliwić, zatrzymując w zamknięciu do dyspozycji ujawniających się władz bezpieczeństwa²¹².

W rozkazie gen. Antoniego Chruściela „Montera” nr 15 z 12 sierpnia 1944 r. wskazano:

Przy Komendzie Okręgu działa Szef Służby Sprawiedliwości oraz Wojskowy Sąd Specjalny [...]. Do składu Szefostwa Służby Sprawiedliwości i Wojskowego Sądu Specjalnego należą 2 komplety sądowe. Do kompetencji W.[ojskowego] S.[ądu] Sp.[ecjalnego] należą przestępstwa [...] popełnione przez żołnierzy oraz przez osoby cywilne na szkodę Sił Zbrojnych, a także wszelkie przestępstwa przeciwko mieniu, dokonane w czasie lub w związku z akcją zbrojną. Wszelkie przestępstwa popełnione przez osoby cywilne na szkodę osób prywatnych lub mające charakter jedynie występków, zagrożonych karą do 5 lat więzienia, a także wszelkie czyny, które w czasie trwania okupacji należały do jurysdykcji Cywilnego Sądu Specjalnego przy Delegacie Okręgowym Rządu, będą sądzone niezwłocznie po uruchomieniu odpowiednich instancji sądowych i administracyjnych. Tymczasem sprawy te należy stosownie do porozumienia między Wojskowym Szefem Służby Sprawiedliwości a Komendą P.K.B. kierować do Wydziału Bezpieczeństwa Departamentu Spr.[aw] Wewnętrznych, celem przedsięwzięcia czynności zabezpieczających²¹³.

Dopiero w kolejnym rozkazie Komendanta Warszawskiego Okręgu AK z 17 sierpnia 1944 r., będącego instrukcją w sprawie ścigania przestępstw, wskazano:

Na terenie uwolnionym od okupanta działają obecnie Wojskowe i Cywilne Sądy Specjalne [...]. Do właściwości Wojskowych Sądów Specjalnego należą 1) przestępstwa popełnione przez żołnierzy [...]. 2) przestępstwa popełnione na szkodę Polskich Sił Zbrojnych lub na korzyść nieprzyjaciela. 3) przestępstwa popełnione w obiektach obsadzonych przez wojsko. Dotyczy to zarówno przestępstw popełnionych w okresie okupacji, jak i po wybuchu powstania. Pozostałe przestępstwa należą do właściwości Sądów Cywilnych [...]²¹⁴.

Wydaje się, że w czasie powstania warszawskiego CSS dla m.st. Warszawy nie podjął swojej działalności, gdyż zarówno Ernst, jak i Koziółkiewicz zostali „zablo-

---

²¹² *Odezwa władz stolicy do ludności, 1 VIII 1944 r.*, „Biuletyn Informacyjny” nr 33, 1 VIII 1944 r., s. 1.

²¹³ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Wojskowe Biuro Badań Historycznych (dalej: CAW, WBBH), IX/III/42/6, Armia Krajowa. Komenda Okręgu Warszawskiego. Sztab – Oddział Personalny, Rozkaz nr 15 gen. Antoniego Chruściela „Montera”, 12 VIII 1944 r., k. 3.

²¹⁴ CAW, WBBH, IX/III/42/6, Armia Krajowa. Komenda Okręgu Warszawskiego. Sztab – Oddział Personalny, Rozkaz nr 18 gen. Antoniego Chruściela „Montera”, 17 VIII 1944 r., k. 9.

kowani” przez jego wybuch w swoich miejscach zamieszkania i nie wzięli udziału w orzekaniu sądu²¹⁵.

Prawdopodobnie orzekały dwa sądy cywilne dla Śródmieścia-Północ i Śródmieścia-Południe. Około 12 sierpnia 1944 r. powołano CSS Śródmieście-Północ, któremu przewodniczył Józef Ignacy Bielski „Prawdźic”. Funkcję sędziów pełnili w nim: Tadeusz Kuligowski, Mieczysław Skolimowski, Grabowski, Witold Pajor²¹⁶ i Jerzy Pilecki, zaś prokuratorem był Józef Namysłowski. Sąd mieścił się w budynku Banku Związku Spółek Zarobkowych „Pod orłami” przy ul. Jasnej 1. Działał do 3–4 września 1944 r., kiedy został rozwiązany z powodu braku możliwości działania wymuszonej nieustannymi bombardowaniami jego siedziby²¹⁷.

Około 17 sierpnia 1944 r. powołano Rejonową IV Delegaturę Rządu Śródmieście-Południe²¹⁸, przy której przez krótki czas działał Cywilny Sąd Specjalny, któremu przewodniczył Otton Wecsyła²¹⁹. Sąd ten mieścił się przy ul. Marszałkowskiej 8a i działał do około 19 sierpnia 1944 r., kiedy został przekształcony w Wojskowy Sąd Specjalny AK, zaś jego kierownictwo objął Józef Kotarba „Uszewski”²²⁰.

Zakończenie

Powołanie konspiracyjnych organów sądowych w Polsce było zjawiskiem niespotykanym w okupowanej Europie. Niezależnie od konieczności ścigania czynów karalnych określonych w aktach prawnych, było ono emanacją dalszego istnienia państwa polskiego. Pomimo trudnych warunków okupacyjnych, w jakich przyszło tworzyć sądownictwo, działało ono na podstawie aktów prawnych obowiązujących przed wybuchem wojny, a także ustanowionych w czasie jej trwania. Akty te statuowały sądy w strukturze państwa podziemnego, a także regulowały zakres przedmiotowy oraz sposób procedowania sądu.

²¹⁵ J. Rutkowska, *Udział adwokatów w Powstaniu Warszawskim*, „Palestra” 1983, nr 8, s. 49.

²¹⁶ AIPN, GK, 317/724, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Wyjaśnienia oskarżonego Witolda Pajora, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 248.

²¹⁷ J. Rutkowska, *Udział...*, s. 49; Cz. Jaworski, *O udziale adwokatów w Powstaniu Warszawskim raz jeszcze*, „Palestra” 2014, nr 10, s. 125. Według Witolda Pajora sąd funkcjonował do końca sierpnia 1944 r. i zaprzestał działalności z powodu spalenia gmachu, AIPN GK, 317/724, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy o sygn. akt IV K 347/51, Wyjaśnienia oskarżonego Witolda Pajora, Warszawa, 14 XII 1951 r., k. 246.

²¹⁸ *Czwarta delegatura*, „Biuletyn Informacyjny” nr 54 z 17 VIII 1944 r.

²¹⁹ W. Grabowski, *Polska Tajna...*, s. 501; J. Czaputowicz (red.), *Administracja cywilna Polskiego Państwa Podziemnego i jej funkcje w okresie Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2011, s. 166. Twierdzi się również, że sąd ten był nazywany Komisją Sądzącą, a jej przewodniczącym był Tadeusz Semadeni. Zob. W. Sieroszewski, *Służba Sprawiedliwości w Powstaniu Warszawskim*, „Prawo i Życie” nr 15 z 18 XI 1956 r., s. 5; L. Gondek, *W imieniu...*, s. 185.

²²⁰ W. Sieroszewski, *Służba...*, s. 5.

W kontekście dość wczesnego, bo już w 1940 r., powołania struktur sądownictwa wojskowego ZWZ Sąd Specjalny w Warszawie podległy Delegaturze Rządu na Kraj został utworzony dość późno. Niemniej jego działania były skuteczne i wydatnie przyczyniły się do ograniczenia szerzącej się w czasie okupacji plagi bandytyzmu oraz do ochrony ludności przed czynami osób, które swoimi działaniami na rzecz okupanta krzywdziły polską ludność cywilną. Szczególną rolę w tym kontekście odgrywało orzecznictwo sądu zmierzające do ukrócenie działań, funkcjonariuszy policji czy innych służb oraz osób w nich niezatrudnionych, wymierzonych przeciwko ludności polskiej pochodzenia żydowskiego. Zachowane materiały źródłowe wskazują, że sąd dużą wagę przykładał do rzetelnego ustalania faktów przestępnych, ich weryfikacji oraz dokładnego opracowywania materiałów dowodowych przekazywanych sądowi do rozpatrzenia. Miało na to wpływ zaangażowanie w działalność sądu przedwojennych adwokatów, prokuratorów i sędziów. Osoby te z racji swego doświadczenia zawodowego wyniesionego z przedwojennej praktyki orzeczniczej były w stanie nie tylko dokonać analizy zebranych materiałów dowodowych, ale także służyć pomocą w zakresie ustalania sposobu ich zbierania, wstępnej weryfikacji oraz doszkalania w tym zakresie jednostek zajmujących się dochodzeniem o czyn przestępny. Działania te dawały rękojmię, że mimo zaocznego trybu rozpoznawania spraw każda z nich była wnikliwie badana zarówno pod kątem ustalenia udziału podsądnego w czynie przestępnym, jak i stopnia jego ewentualnej winy czy jej braku. Sąd dążył do ustalenia prawdy materialnej, a jak wynika z zachowanych materiałów, orzeczenia skazujące wydawano wyłącznie na podstawie niewątpliwych dowodów winy. Znamienne jest, że po zakończeniu wojny żaden z wyroków sądów „cywilnych” nie został podważony, co również podkreśla rzetelność działania tego sądownictwa konspiracyjnego.

Warto też zaznaczyć, że publikowanie w prasie konspiracyjnej informacji o wydanych i wykonanych wyrokach skazujących wywierało zauważalny przez społeczeństwo skutek odstrasżający sprawców. To z kolei dodawało ludności polskiej otuchy i nadziei na przetrwanie grozy wojny. Dobitnie bowiem wskazywało, że polskie struktury państwowe w konspiracji działają i żadna popełniona zbrodnia nie pozostanie bezkarna.

ANEKS

Biogramy sędziów

Eugeniusz Ernst ps. „Pawłowski”, „Piotrowski”, ur. 14 sierpnia 1896 r. w Warszawie, syn Franciszka i Otylli z d. Styler. W latach 1928–1944 był adwokatem w Warszawie i mieszkał: przy ul. Koszykowej 59 (tel. 810-00), ul. Śniadeckich 6 (tel. 810-45) i ul. Poznańskiej 21 (tel. 968-78). Był członkiem Sądu Dyscyplinarnego Izby

Adwokackiej w Warszawie oraz członkiem zarządu Związku Adwokatów Polskich. W czasie okupacji był członkiem oficjalnego Sądu Dyscyplinarnego adwokatury. Od października 1939 r. wchodził w skład konspiracyjnego tzw. Zespołu Trzech, a od marca 1940 r. Konspiracyjnej grupy adwokatów warszawskich. Od 1941 r. był członkiem Tajnej Rady Adwokackiej w Warszawie, a jego mieszkanie przy ul. Poznańskiej 21 było lokalem konspiracyjnym TRA. Ponadto z ramienia TRA był do końca lipca 1944 r. wykładowcą i egzaminatorem aplikantów adwokackich z zakresu ustroju adwokatury i etyki. W czasie powstania warszawskiego nie mógł uruchomić CSS. 5 kwietnia 1952 r. zatrzymany przez MBP w Warszawie i osadzony w więzieniu Warszawa-Mokotów. 7 czerwca 1952 r. został oskarżony z art. 1 dekretu PKWN z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy²²¹.

Stanisław Koziolkiewicz ps. „Alfa”, ur. 20 grudnia 1899 r. w Warszawie, syn Tymoteusza i Olimpii z d. Millawer. W 1918 r. ukończył gimnazjum im. M. Reja w Warszawie. W latach 1918–1921 odbywał służbę w WP, gdzie ukończył kurs podchorążych i uzyskał stopień podporucznika rezerwy. W latach 1921–1924 studiował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 1925–1927 odbył aplikację sądową, zaś w okresie 1928–1929 był aplikantem adwokackim w kancelarii adw. Stefana Urbanowicza w Warszawie. Od 1929 r. był adwokatem w Warszawie, członkiem Okręgowej Rady Adwokackiej i Rzecznikiem Dyscyplinarnym ORA. Nadto był członkiem Komisji Aplikacji Adwokackiej oraz członkiem zarządu Związku Adwokatów Polskich. Mieszkał przy ul. Wilczej 45 (tel. 898-08). Od 1 do 28 września

²²¹ AIPN, BU 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Józefa Kwasiborskiego, Warszawa, 16 XII 1951 r., k. 55; ibidem, Notatka informacyjna, b.m., b.d., k. 104, 105; ibidem, Kwestionariusz personalny Eugeniusza Ernsta, b.m., b.d., k. 109; ibidem, Wniosek dotyczący aresztowania Eugeniusza Ernsta, Warszawa, 22 II 1952 r., k. 110–119; ibidem, Akt oskarżenia przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Warszawa, 7 VI 1952 r., k. 158–163; ibidem, Nakaz wydania Eugeniusza Ernsta, Warszawa, 2 V 1953, k. 247; *Amtliches Fernsprechbuch für den Distrikt Warschau*, Deutsche Post Osten 1942, s. 46; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1929*, Warszawa 1929, s. 238; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1939*, s. 386; *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej rok 1937/38*, Warszawa 1937, s. 71; W. Bayer, *Samorząd adwokacki w dobie walki z okupacją hitlerowską (przyczynki do dziejów adwokatury polskiej w okresie 1939–1945)*, „Palestra” 1968, nr 11, s. 47–50, 52; M. Gałęzowski, *Ernst Eugeniusz Juliusz [w:] A. Redzik (red.), Słownik biograficzny...*, s. 99; J. Rutkowska, *Udział...*, s. 49. Prawdopodobnie Ernst używał pseudonimu „Kocur”, AIPN, BU 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Wniosek dotyczący aresztowania Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 16 XI 1951 r., k. 19; ibidem, Protokół rozprawy głównej Sądu Wojewódzkiego dla m.st. Warszawy, sygn. akt IV K 240/52, Zeznania świadka Witolda Pajora, Warszawa, 27 IV 1953 r., k. 338.

1939 r. służył w WP i brał udział w obronie Warszawy. Od marca 1940 r. wchodził w skład Konspiracyjnej grupy adwokatów warszawskich, a od 1941 r. był członkiem Tajnej Rady Adwokackiej w Warszawie. Od 1942 r. był zaś członkiem konspiracyjnego Stronnictwa Pracy. W 1942 r. mieszkał w Warszawie przy ul. Skorupki 3 (tel. 898-08). Od początku do drugiej połowy 1943 r. pełnił funkcję delegata Delegatury na powiat warszawski. W czasie powstania warszawskiego nie mógł uruchomić CSS. 7 grudnia 1951 r. zatrzymany przez MBP jako podejrzany o zwalczanie ruchu lewicowego w czasie okupacji i osadzony w więzieniu Warszawa-Mokotów. 7 czerwca 1952 r. został oskarżony z art. 1 dekretu PKWN z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy²²².

Józef Łaskiewicz – od lipca 1926 r. do 18 grudnia 1928 r. był sędzią Sądu Okręgowego w Siedlcach; od 18 grudnia 1928 do 1939 r. był sędzią Wydziału II Sądu Doraźnego i Wydziału VIII Karnego Sądu Okręgowego w Warszawie. W czasie okupacji pracował w oficjalnie działającym Sądzie Okręgowym w Warszawie. Mieszkał przy ul. Marymonckiej 6 i ul. Słowackiego 6 (tel. 12 55 77). W czasie powstania warszawskiego był sędzią WSS Żolibórz²²³.

Ludomir Sakowicz „Kryński” – od 30 września 1929 r. do 31 października 1930 r. był podprokuratorem Sądu Okręgowego we Włocławku; od 1932 r. do 1 września 1939 r. wykonywał zawód adwokata w Kutnie i mieszkał przy ul. Kiliń-

---

²²² AIPN, BU, 0330/108/1, MSW, Akta sprawy kontrolno-śledczej przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Postanowienie o zatrzymaniu Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 7; ibidem, Kwestionariusz personalny Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, b.d., k. 15; ibidem, Plan śledztwa przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi ps. „Alfa”, Warszawa, grudzień 1951 r., k. 29–30; ibidem, Oświadczenie Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 7 XII 1951 r., k. 39; ibidem, Protokół przesłuchania podejrzanego Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 44–47; ibidem, Akt oskarżenia przeciwko Stanisławowi Koziolkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Warszawa, 7 VI 1952 r., k. 158–163; ibidem, Oświadczenie Stanisława Koziolkiewicza przed Wojewódzką Komisją Weryfikacyjną przy Radzie Adwokackiej w Warszawie, Warszawa, 6 XII 1951 r., k. 213; ibidem, Nakaz wydania Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 2 V 1953, k. 248; ibidem, Wyjaśnienia oskarżonego Stanisława Koziolkiewicza, Warszawa, 26 IV 1953 r., k. 306–307; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1939*, s. 364, 365, 366, 396; *Amtliches Fernsprechbuch...*, s. 89; *Spis abonentów... 1937/38*, s. 156; *Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej rok 1939/40*, Warszawa 1939, s. 195; W. Bayer, *Samorząd...*, s. 48, 49; J. Rutkowska, *Udział...*, s. 49.

²²³ Zob. *Ruch Służbowy. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości z 1929 r.*, nr 3, s. 28; *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości z 1932 r.*, nr 14, s. 247; *Amtliches Fernsprechbuch...*, s. 99; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz... 1934*, s. 95; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1935*, s. 151, 155; J. Kirkiczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1939*, s. 241, 443; *Spis abonentów... 1937/38*, s. 184; *Spis abonentów... 1939/40*, s. 230; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 112; A. Rosłonec, *Wymiar...*, s. 37.

skiego 115. Od 1940 r. był adwokatem w Warszawie i mieszkał przy ul. Weichselstrasse 4 (tel. 12 81 65)²²⁴.

Otton Wecisile, ur. 12 grudnia 1898 r. w Radomiu. W 1923 r. ukończył Wydział Prawny Uniwersytetu Warszawskiego. 25 sierpnia 1927 r. jako aplikant został mianowany zapasowym sędzią pokoju w okręgu Sądu Okręgowego w Kaliszu. Później do 1930 r. był sędzią grodzkim w Kaliszu. Od 22 maja 1931 r. do 1932 r. był sędzią Sądu Okręgowego w Kaliszu. W latach 1933–1934 był wiceprezesem Sądu Okręgowego w Łomży. W latach 1934–1936 był wiceprezesem Sądu Okręgowego w Łodzi, w tym do 25 września 1936 r. został delegowany do pełnienia funkcji wiceprezesa Sądu Grodzkiego w Łodzi. Od 25 września 1936 r. do 1 września 1939 r. był wiceprezesem Sądu Okręgowego w Warszawie, zaś w 1939 r. członkiem Sądu Dyscyplinarnego dla sędziów handlowych. Od 18 grudnia 1939 r., kiedy zaczął funkcjonować Sąd Okręgowy w Warszawie, do 1 sierpnia 1944 r. pełnił funkcję wiceprezesa tego sądu. Mieszkał na Żoliborzu przy ul. Krechowickiej 5 (tel. 12 67b 16). Od listopada 1939 r. działał w konspiracji, gdyż w jego mieszkaniu mieścił się punkt kolportażu prasy konspiracyjnej. Później, oprócz sprawowania funkcji sędziego CSS, do 31 lipca 1944 r. był żołnierzem 23. Kompanii 3. Batalionu Wojskowej Służby Ochrony Powstania (WSOP). W czasie powstania warszawskiego był żołnierzem plutonu WSOP 2. Kompanii Józefa Romana „Ziuka” w batalionie AK „Miłosz”. Następnie został wywieziony do obozu w Pruszkowie (Durchgagnslager 21), skąd udało mu się zbiec. Do 10 kwietnia 1945 r. był wiceprezesem Sądu Okręgowego w Radomiu, a następnie 31 lipca 1945 r. został delegowany do Sądu Okręgowego w Płocku. Od 20 sierpnia 1945 r. do 30 kwietnia 1950 r. był wiceprezesem Sądu Okręgowego w Jeleniej Górze. 30 kwietnia 1950 r. został przeniesiony w stan spoczynku. Od 1 maja 1950 r. był naczelnikiem Wydziału Organizacyjno-Prawnego w Delegaturze Warszawskiej Zakładu Osiedli Robotniczych Ministerstwa Administracji Publicznej²²⁵.

²²⁴ AIPN, BU, 0330/108/2, MSW, Akta sprawy kontrolno-sledczej przeciwko Stanisławowi Koziołkiewiczowi i Eugeniuszowi Ernstowi, Protokół przesłuchania świadka Ludomira Sakowicza, Warszawa, 18 VIII 1954 r., k. 8–12; *Ruch Służbowy. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości* z 1929 r., nr 24, s. 211; *Ruch Służbowy. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości* z 1930 r., nr 28, s. 246; *Amtliches Fernsprechbuch...*, s. 151; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1930*, Warszawa 1930, s. 126; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz... 1932*, s. 221; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz... 1933*, s. 276; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1934*, s. 357; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1935*, s. 379; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1936*, s. 392; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1937*, s. 410; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1938*, s. 349; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1939*, s. 368.

²²⁵ Zob. Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości, Teczka osobowa Ottona Wecisile, Życiorys, 24 I 1945 r., k. 5; ibidem, Pismo Ministerstwa Sprawiedliwości nr BO 3719/45 do Ottona Wecisile, 10 IV 1945 r., b.p.; ibidem, Pismo Ministerstwa Sprawiedliwości nr BP 11230/45 do Ottona Wecisile,

BIBLIOGRAFIA

Archiwa

Archiwum Akt Nowych w Warszawie.
Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości w Warszawie.
Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie.
Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie.
Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie.
Muzeum Pamięci Powstania Warszawskiego w Warszawie.
Studium Polski Podziemnej w Londynie.

Akty prawne

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 27 X 1943 r. o postępowaniu doraźnym (Dz.U. Nr 11, poz. 31).
Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 19 III 1928 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 33, poz. 313).
Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 11 VII 1932 r. Kodeks karny (Dz.U. Nr 60, poz. 571).
Rozporządzenie Rady Ministrów z 1 IX 1939 r. o wprowadzeniu postępowania doraźnego przed sądami powszechnymi w sprawach o niektóre przestępstwa (Dz.U. Nr 87, poz. 554).
Rozporządzenie Tymczasowej Krajowej Rady Ministrów z dnia 3 V 1944 r. o sądach karnych specjalnych (Dz.U. Nr 1, poz. 6).

Opracowania

Amtliches Fernsprechbuch für den Distrikt Warschau, Deutsche Post Osten 1942.
Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. 1: *Listy o Zagładzie*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997.

---

31 VII 1945 r., k. 16; ibidem, Pismo Ministerstwa Sprawiedliwości nr D.K. 5408/I-1/50 do Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu, 26 IV 1950 r., b.p.; ibidem, Postanowienie Ministra Sprawiedliwości, 23 II 1950 r., b.p.; ibidem, Postanowienie Ministra Sprawiedliwości, 23 II 1950 r., b.p.; ibidem, Pismo Ministerstwa Administracji Publicznej nr OR. 3567 do Departamentu Kadr Ministerstwa Sprawiedliwości, 17 V 1950 r., b.p.; *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości* 1927, nr 20 z 15 X 1927 r., s. 382; *Ruch Służbowy. Dodatek do Dziennika Urzędowego Ministerstwa Sprawiedliwości* z 1931 r., nr 18, s. 142; *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości* 1936, nr 16, s. 157, 166; *Amtliches Fernsprechbuch...*, s. 194; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1931*, Warszawa 1931, s. 97; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz... 1932*, s. 103; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz (red.), *Kalendarz... 1933*, s. 110; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1934*, s. 251; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1935*, s. 268; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1936*, s. 276; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1937*, s. 176; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1938*, s. 233; J. Kirkczenko, M. Kraczkiewicz, K. Rudzisz (red.), *Kalendarz... 1939*, s. 240, 438; *Spis abonentów... 1937/38*, s. 334; *Spis abonentów... 1939/40*, s. 420; S. Fojcik, *Żołnierze AK „Kryśka”*, Warszawa 1994, s. 461; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, s. 173.

- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, t. I, cz. 1, Warszawa 2015.
- Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, Kraków 1974.
- Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944. Terror hitlerowski w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2008.
- Bayer W., *Samorząd adwokacki w dobie walki z okupacją hitlerowską (przyczynki do dziejów adwokatury polskiej w okresie 1939–1945)*, „Palestra” 1968, nr 11, s. 35–57.
- Borzyska Z., Żebrowski R. (red.), *Polski Słownik Judaistyczny*, t. II, Warszawa 2003.
- Czaputowicz J. (red.), *Administracja cywilna Polskiego Państwa Podziemnego i jej funkcje w okresie Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2011.
- Domańska R., *Policja Bezpieczeństwa dystryktu warszawskiego i jej więzienie śledcze „Pawiak”*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1978, t. 28, s. 145–229.
- Drozdowski M.M., *Marceli Porowski. Prezydent powstańczej Warszawy. Działacz samorządowy, Delegat rządu RP na m.st. Warszawa*, Warszawa 2010.
- Duraczyński E., *W sprawie usunięcia Polskich Socjalistów z Politycznego Komitetu Porozumiewawczego*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1962, t. 6, s. 91–107.
- Fojcik S., *Żołnierze AK „Kryśka”*, Warszawa 1994.
- Gałęzowski M., *Ernst Eugeniusz Juliusz* [w:] A. Redzik (red.), *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. III, z. 1, Warszawa 2018.
- Gondek L., *W imieniu Rzeczypospolitej. Wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2011.
- Grabowski W., *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej na Kraj*, Warszawa 1995.
- Grabowski W., *Państwowy Korpus Bezpieczeństwa – konspiracyjna policja Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] R. Spalek (red.), *Porządek publiczny i bezpieczeństwo w okupacyjnej Warszawie*, Warszawa 2018.
- Grabowski W., *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003.
- Grabowski W., *Sądy Kapturowe Delegatury Rządu na Kraj – przyczynek do działalności Polskiego Państwa Podziemnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2007, z. 2, s. 257–267.
- Grabowski W., *Struktury organizacyjne służb bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] W. Grabowski (red.), *Organy bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2005.
- Hempel A., *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa 1990.
- Jaworski Cz., *O udziale adwokatów w Powstaniu Warszawskim raz jeszcze*, „Palestra” 2014, nr 10, s. 122–130.
- Kania L., *Służba Sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja – prawo – ludzie*, Siedlce 2015.
- Kedyw Okręgu Warszawa Armii Krajowej. Dokumenty – rok 1943*, wyb. i oprac. H. Rybicka, Warszawa 2006.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1929*, Warszawa 1929.

- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1930*, Warszawa 1930.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1931*, Warszawa 1931.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1932*, Warszawa 1932.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1933*, Warszawa 1933.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M., Rudzisz K. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1934*, Warszawa 1934.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M., Rudzisz K. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1935*, Warszawa 1935.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M., Rudzisz K. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1936*, Warszawa 1936.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M., Rudzisz K. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1937*, Warszawa 1937.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M., Rudzisz K. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1938*, Warszawa 1938.
- Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M., Rudzisz K. (red.), *Kalendarz informator sądowy na rok 1939*, Warszawa 1939.
- Korboński S., *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po podziemiu z lat 1939–1945*, Warszawa 2008.
- Korboński S., *W imieniu Rzeczypospolitej...*, Warszawa 1991.
- Korkuć M., *Niemiecka Polnische Polizei. Historyczny i państwowo-prawny kontekst funkcjonowania granatowej policji w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* [w:] T. Domański, E. Majcher-Ociesa (red.), *Policja granatowa w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Kielce–Warszawa 2019.
- Król A., *Kompleks więzienny „Gęsiówka”*, <https://zapisyterroru.pl/dlibra/context?id=context38> [dostęp: 17.11.2020].
- Krzemiński Z., *Kartki z dziejów adwokatury warszawskiej*, Warszawa 2008.
- Kunert A.K., *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 3, Warszawa 1991.
- Lis C.J., *Likwidatorzy zdrajców. Z wyroków Polski Podziemnej*, Katowice 2019.
- Lisiewicz P.M., *W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów Wojskowego Sądownictwa Specjalnego Armii Krajowej*, Warszawa 1988.
- Machcewicz A., *Kazimierz Moczarski. Biografia*, Kraków 2018.
- Marszałec J., *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1999.
- Meldunek „Hanny”*, b.d., <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/show-content?id=148&> [dostęp: 17.11.2020].
- Muszyński W., *Sprawiedliwy z ONR „Falanga”*, „Biuletyn IPN” 2010, nr 11, s. 97–101.
- Ney-Krwawicz M., *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990.
- Oddział Dyspozycyjny „A” warszawskiego Kedywu. Dokumenty z lat 1943–1944*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2007.

- Oddział Dyspozycyjny „B” warszawskiego Kedywu. *Dokumenty z lat 1942–1944*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2005.
- Oddział kobiecy warszawskiego Kedywu. *Dokumenty z lat 1943–1945*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 2002.
- Oddziały i akcje Kedywu Okręgu Warszawskiego poza Warszawą. *Dokumenty z lat 1943–1944*, wyb. i oprac. H. Rybicka, Warszawa 2011.
- Otocki W., *O sądownictwie podziemnym*, „Bellona” 1952, nr 2, s. 45–52.
- Pasek W., *Bolesława Kontryma życie zuchwałe*, Warszawa 2006.
- Paśnik J., *Regulacja działalności podziemnego sądownictwa w latach 1940–1942 przez kodeks Sądów Kapturowych oraz przepisy materialne*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1986, nr 4, s. 432–442.
- Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, oprac. i red. W. Grabowski, Warszawa 2008.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950.
- Romanowska E., *Prokurator Zygmunt Ojrzyński (1903–1905). Zapomniana ofiara mordu sądowego*, <https://www.witrynahistoryczna.pl/artykuly/prokurator-zygmunt-ojrzynski/> [dostęp: 1.09.2020].
- Romanowska E., *„Wkrótce już stanę przed innym sądem...” Prawnicy II Rzeczypospolitej represjonowani w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 2020.
- Rosłonec W., *Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego (1939–1945)*, „Palestra” 1989, nr 8–10, s. 19–38.
- Rutkowska J., *Udział adwokatów w Powstaniu Warszawskim*, „Palestra” 1983, nr 8, s. 46–59.
- Salmonowicz S., *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów Walki Cywilnej 1939–1945*, Warszawa 1994.
- Sierchuła R., *Zabójca z Londynu*, „Inne Oblicza Historii” 2011, nr 3.
- Sieroszewski W., *Slużba Sprawiedliwości w Powstaniu Warszawskim*, „Prawo i Życie” nr 15 z 18 XI 1956 r., s. 5–7.
- Spalek R., *Ekspozytura Urzędu Śledczego PKB w Warszawie – kryptonim Start. Między okupacyjną rzeczywistością a mistyfikacją procesu stalinowskiego (1943–1951)* [w:] R. Spalek (red.), *Porządek publiczny i bezpieczeństwo w okupacyjnej Warszawie*, Warszawa 2018.
- Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej rok 1937/38*, Warszawa 1937.
- Spis abonentów warszawskiej sieci telefonów Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej rok 1939/40*, Warszawa 1939.
- Stachiewicz P., *Parasol. Dzieje oddziału do zadań specjalnych Kierownictwa Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1984.
- Strzembosz T., *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1983.
- Szerkus O., *Die Sondergerichtsbarkeit des Polnischen Untergrundstaates*, Berlin 2018.
- Szopa P., *„W imieniu Rzeczypospolitej...” Wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego na terenie Podokręgu AK Rzeszów*, Rzeszów 2014.
- Szyprowski B., *Aresztowanie Jadwigi Kuberskiej „Mei” i Ireny Kalinowskiej „Ludki” oraz likwidacja konfidenta Mieczysława Darmaszka*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2020, nr 1, s. 102–142.

- Szyprowski B., *Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej Związku Walki Zbrojnej w Warszawie (sierpień 1940 r. – listopad 1941 r.). Podziemie w walce ze zdrajcami Rzeczypospolitej*, Warszawa 2016.
- Wilamowski J., *Srebrniki Judasza. Zdrada i kolaboracja. Konfidenci niemieckich władz bezpieczeństwa w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 2004.
- Witkowski W., *Kedyw Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943–1944*, Warszawa 1985.
- Zasieczny A., *Zdraycy, donosiciele i konfidenci w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 2016.

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE CIVIL SPECIAL COURT
OF THE WARSAW PROVINCE AND OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
SUBJECTED TO THE GOVERNMENT DELEGATION FOR POLAND
(NOVEMBER-DECEMBER 1942 – 4 SEPTEMBER 1944)

Abstract

The article presents the legal basis of the judiciary which was subjected to the Government Delegation for Poland as well as the history of the establishment and activities of the Civil Special Court in Warsaw. The paper takes into account the lawyers involved in its activities, its modus operandi, and the units which cooperated with the court. The study also portrays persons convicted by the Civil Special Court, the charges formulated against them as well as the circumstances of the execution of the death sentences passed by the court.

Keywords: Civil Special Court, Government Delegation for Poland, liquidations, Agency of the “Start” Investigation Office, “Sztafeta” – “Podkowa”, Kedyw, Home Army

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

KRYSTIAN K. JABŁOŃSKI

Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Polska

Institute of Law Studies of the Polish Academy of Sciences, Poland

e-mail: k.jablonski@dydaktyka.inp.pan.pl

<https://orcid.org/0009-0006-1935-1080>

Forced sterilization in the state of California from 1909 to 1979: A historical and legal analysis

Introduction

In the history of the United States, the phenomenon of forced sterilization, particularly in the context of the state of California, emerges as one of the most controversial and instructive chapters in history, intertwining the fields of law, ethics, medicine, and social policy. Over the period from the beginning of the 20th century to the end of the 1970s, eugenic policies were implemented under the guise of “improving” the genetic composition of the population. In reality, this translated into unimaginable suffering of thousands of people, frequently unaware of the fact or under coercion, who were subjected to sterilization procedures. The introduction and subsequent implementation of these actions was based on broad scientific and ideological foundations, which, despite existing controversies, were accepted by the intellectual and political elites of the time as a method of achieving a “better” society. This acceptance, and even promotion, of eugenic ideology marks the context in which California emerges as a particularly significant case study.¹

---

¹ E. Black, *Eugenics, and the Nazis – the California connection* [in:] O.K. Obasogie, M. Darnovsky (eds.), *Beyond Bioethics: Toward a New Biopolitics*, Berkeley 2018, p. 53.

Eugenic ideology, promoting the ideas of “improving” the genetic makeup of the population, found particularly fertile ground in the United States where it developed not only in theory but was also met with practical application. California, in this context, serves not only as a backdrop for the implementation of the eugenic practices but, above all, as the place where these practices were adopted on the most organized and extensive scale, becoming a leader in the field of compulsory sterilizations.²

The focus on California as the primary area of analysis is not coincidental. This state, due to its leading role in eugenic practices, offers a unique perspective on the complexity of the issue, enabling a deeper understanding of the impact of eugenic ideology on American society. Moreover, the intensity and scale of sterilization practices carried out in California make this state particularly interesting for the analysis of the ethical, legal, and historical aspects of forced sterilization. Indeed, it is this state that holds the dubious record of forced sterilizations, particularly between 1909 and 1953. Moreover, it was one of the last states to repeal these laws.³

The analysis of these aspects in the context of California not only reveals the complexity of the problem but also highlights the state’s specificity in implementing this ideology. The decision-making, executive, and legal procedures that underpinned eugenic ideology require detailed examination, especially in the context of the regulations and jurisprudence of the time. Legal regulations specific to California, compared to other states, underscore the role this state played in shaping the eugenic policy at the national level. Federal and state jurisprudence, including key court cases, not only had a significant impact on sterilization practices but also on how these practices were perceived and evaluated from a legal and ethical perspective.

It is worth mentioning that the actions of eugenicists from the USA (including California) turned out to be the main basis for the Nazis in Germany. As James Q. Whitman noted, Nazi Germany displayed a notable fascination with eugenics in the United States in the 1930s. In addition to being influenced by Henry Ford’s mass production of automobiles and Hollywood’s marketing strategies, as well as American eugenic practices, the Nazi regime also sought insights from American discriminatory laws and legal practices.⁴ Stefan Kühl’s investigations shed light on the fervent embrace of Nazi eugenic practices by American proponents of eugenics. These individuals actively collaborated with German experts in disciplines like law and medicine, and all the while they displayed a keen interest in the evolving strategies of eugenic intervention in Germany. The extensive coverage of the Nazi eugenics program by the American media significantly contributed to the dissemination of

---

² P. Levine, *Eugenics: A Very Short Introduction*, New York 2017, pp. 4–8.

³ J. Schoen, *Choice and Coercion: Birth Control, Sterilization, and Abortion in Public Health and Welfare (Gender and American Culture)*, Chapel Hill 2005, p. 108.

⁴ J.Q. Whitman, *Hitler’s American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law*, Princeton 2017, pp. 10–13.

the eugenic principles within the nation, thus nurturing an environment supportive of the expansion of eugenics within the United States⁵. It can be said that German students have outgrown their US mentors.

In light of the above, the Nuremberg Trials and the post-war development of human rights represent a pivotal moment in changing the narrative around eugenics and forced sterilization, not only at an international level but also in the American context, with California as a significant point of reference. The Doctors' Trial at Nuremberg, contributing to the creation of the Nuremberg Code, imposed ethical frameworks for future human research, emphasizing the need to protect the dignity and rights of individuals. In the context of Californian eugenic practices, these global shifts in the perception of human rights and medical ethics take on particular significance, forming a foundation for critical analysis and assessment of past actions.⁶

The history of forced sterilization in California from 1909 to 1979 offers an important perspective on the complex relationships between science, law, ethics, and social policy. Through an in-depth analysis of this issue, it is important not only to understand the mistakes of the past but also to recognize their long-lasting impact on the contemporary discussions concerning human rights, medical ethics, and the role of the state in regulating scientific and medical professions. Reflecting on the history of forced sterilization in California is therefore crucial for establishing an informed position on fundamental human values and preventing similar abuses in the future.

The article investigates the historical and legal perspectives of forced sterilization in California from 1909 to 1979. How past actions and practices have contributed to the current state of affairs in which we now live is of high importance to understanding how we should shape our legal and, by extension, societal lifestyle in general. The ruminations in this paper are based on source documents and case law. Furthermore, it carries out a comparative analysis of California case law in order to point out the unique and common features of these practices on a relatively large number of jurisdictions.

In response to the need for better reader orientation and deeper understanding of the methodology, this article will employ a clearly defined historical-legal approach. This method will allow for a detailed analysis and comprehension of both the historical and legal context of forced sterilization in California. The analysis will begin with an in-depth review of California's legislation regarding eugenic sterilization,

---

⁵ S. Kühl, *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, New York 2002, pp. 50–61.

⁶ N. Ball, *Eugenics through the Eyes of Nobel Laureates: Involvement in the Intentional Improvement of Man's Inheritable Qualities from 1905–2010* [in:] A. Loewenau, K. Lucyk, F.W. Stahnisch (eds.), *Proceedings of the 21st History of Medicine Days at the University of Calgary*, Newcastle Upon Tyne 2015, pp. 110–112.

followed by an examination of U.S. Supreme Court jurisprudence, which influenced sterilization practices at both the federal and state levels. Subsequently, the article will focus on detailed discussions of cases concerning sterilization abuse from the 1970s, such as the Relf and Madrigal cases, which were pivotal in shaping health law and policy. The final section will examine the role of eugenic organizations in California, such as the Human Betterment Foundation, which played a significant role in promoting and implementing eugenic ideologies. Adopting this methodology will not only provide a clear presentation of the material but also allow for a deeper analysis and understanding of the complex relationships between law, ethics, and medical practices in the context of eugenics.

The historical and legal analysis of forced sterilization in California from 1909 to 1979 aims to address several key questions. Firstly, what were the causes, consequences, and legal context of forced sterilization in California? Secondly, what lessons can we draw from this dark chapter of history? The present analysis seeks to understand the legal and social mechanisms that allowed such practices to occur as well as to highlight the profound consequences for the victims and their families. By examining these aspects, the article aims to provide a comprehensive understanding of the historical and legal underpinnings of forced sterilization and to contribute to the ongoing discourse on human rights and medical ethics.

1. The genesis of eugenics and compulsory sterilization in the USA and worldwide: scientific and ideological foundations

1.1. The origins and global impact of eugenics: historical contexts and ethical debates

Eugenics, as a scientific discipline and social movement, has its roots in the late 19th century, although its origins date back to much earlier times when theories about the possibility of “improving” human genetics through controlled breeding were first formulated. Therefore, it appealed to a wide spectrum by employing attractive slogans regarding sexuality and the development of humanity⁷. Over the years, eugenics evolved, attracting the attention of scientists, politicians, and wider social circles both in the United States and around the world.

Positive eugenics encourages the reproduction of individuals with genetic traits considered beneficial, offering support and financial incentives. These measures may also include support in treating hereditary diseases and combating alcoholism. Conversely, negative eugenics aims to limit the reproduction of individuals with genotypes considered undesirable, such as hereditary diseases. These strategies high-

---

⁷ W. Kline, *Building a Better Race: Gender, Sexuality and Eugenics*, Berkeley 2005, pp. 13–14.

light differences in approach to promoting genetic health and eliminating negative genetic traits in the population.⁸

Concepts resembling eugenic selection can be found as far back as ancient Greece. Plato advocated for controlled reproduction, where the best men and women would unite with the state's approval to produce the finest offspring.⁹ The works of Thomas Malthus, an English economist and demographer, significantly influenced later eugenic thinking. Malthus argued that the human population tends to grow faster than the means of subsistence, consequently leading to poverty and famine.¹⁰

The genesis of eugenics is closely linked with innovations in genetics and heredity, and its foundations were laid down by Francis Galton in the second half of the 19th century. Galton, inspired by his cousin's work on evolution and natural selection, Charles Darwin, began to explore the possibility of consciously shaping human genetic traits. In 1883, he introduced the term "eugenics," derived from Greek, meaning "well-born," and proposed promoting traits which were considered desirable through appropriate reproductive selection.¹¹

In the United Kingdom, eugenics found fertile ground in the early 20th century. However, the adoption of eugenic ideas in British society and politics was not as radical as in some other countries. Despite this, 1913 saw the establishment of the Eugenics Society, which promoted eugenic ideas of population control and genetic heritage improvement. Although the UK never introduced legislation on the scale of that of the United States or Germany, debates and publications on eugenics influenced discussions on health and social policy, especially in the context of birth control and public health.¹²

The eugenics movement gained much greater popularity thanks to the support of scientists, universities, and significant financial backing from wealthy sponsors, such as the Rockefeller and Carnegie families, who saw eugenics as a means to improve society. The Protestant Church in some cases also supported eugenic ideas, considering them a method to promote the moral and physical health of the population.¹³

Simultaneously, in Europe, eugenic ideas were developed and adapted to local socio-political contexts. In Germany, influenced by the work of Alfred Ploetz and

---

⁸ K. Marulewska, *Eugenika w świetle idei postępu. Rozważania wokół fundamentów filozoficznych*, "Dialogi Polityczne" 2008, no. 10, pp. 63–84.

⁹ Platon, *Państwo*, transl. W. Witwicki, Kęty 2003, pp. 112–115, 160.

¹⁰ T. Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, London 1798, pp. 78–83; <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf> [accessed on 7.02.2024].

¹¹ D. Wilson, *Genetics, Crime and Justice*, Cheltenham 2015, pp. 10–12.

¹² The British Mental Deficiency Act 1913 was one of the first pieces of legislation to reflect eugenic ideas. This act introduced provisions regarding the identification, supervision, and institutionalization of persons deemed "mentally deficient." The text is available at <https://education-uk.org/documents/acts/1913-mental-deficiency-act.html> [accessed on 16.02.2024].

¹³ D.J. Flynn, *A Conservative History of the American Left*, New York 2008, p. 148.

his racial theory, eugenics took on a particularly dangerous form, becoming one of the foundations of Nazi ideology.¹⁴

Eugenics was also adopted on a massive scale in Japan and to a limited extent in Brazil and Mexico (mainly in theory). However, this does not change the fact that even in these circles the theories became popular.¹⁵

After World War II, eugenics, as a concept, became a subject of controversy and ethical reflection, while its practices were often criticized as violations of human rights. Despite this, some of its ideas were transformed and adopted into more ethical and scientific fields, such as medical genetics, focusing on the detection and therapy of genetic diseases and on improving the genetic health of the population overall.¹⁶

In contemporary times, medical genetics offers opportunities for diagnosing and treating a wide range of genetic disorders, representing significant progress for the benefit of humanity. However, the development of gene editing techniques, such as the CRISPR-Cas9 method, raises questions about the ethical aspects of intervening in the human genome.

1.2. Global eugenics activities and legislation: examples and impact

In the history of the 20th century, eugenics – the science of improving human heredity through the control of reproduction – found its reflection in the legislation of various countries. The idea of improving the genetic quality of the population by limiting the reproduction of people with undesirable genetic traits gained supporters worldwide, which translated into a series of controversial laws. These regulations, although differing in scope and methods, often relied on similar arguments concerning the protection of public health and the prevention of suffering. Many of these actions were later recognized as violating human rights and became the subject of ethical and historical debates.

In Germany, the Nazi government enacted the *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses* (Law for the Prevention of Hereditarily Diseased Offspring) in 1933, legalizing the compulsory sterilization of individuals deemed to be carriers of hereditary diseases such as schizophrenia, alcoholism, or epilepsy. This was part of

---

¹⁴ M. Conroy, *Nazistowska eugenika: Prekursorzy, zastosowanie, następstwa*, transl. V. Dobosz, Katowice 2021, pp. 17–21.

¹⁵ M. Zaremba Bielawski, *Higieniści. Z dziejów eugeniki*, transl. W. Chudoba, Wołowiec 2014, pp. 124–125, 166–167.

¹⁶ N. Roll-Hansen, *Some Thoughts on Genetics and Politics. The Historical Misrepresentation of Scandinavian Eugenics and Sterilization* [in:] H.I. Petermann, P.S. Harper, S. Doetz (eds.), *History of Human Genetics: Aspects of Its Development and Global Perspectives*, Berlin 2017, pp. 165–170.

a broader Nazi eugenics program aimed at “purifying” the Aryan race. However, this was merely a prelude to the infamous T4 program.¹⁷

Sweden first adopted the Sterilization Act in 1934, which allowed for voluntary and compulsory sterilization to “improve the population’s quality.” These regulations enabled the sterilization of thousands of people until the 1970s, reflecting a widely held belief in the possibility of social engineering through reproductive control.¹⁸

In Japan, the National Eugenics Law was introduced for the first time during the war (in 1940), and it was subsequently changed by a new law – The Eugenic Protection Law of 1948 (later changed to The Maternal and Child Health Law in 1996) – which allowed the sterilization of individuals with hereditary diseases as well as the termination of pregnancies for eugenic reasons. The sterilization program was part of an effort to limit population growth and to improve the “genetic quality” of the nation.¹⁹

In the Canadian region of Alberta, the Alberta Sexual Sterilization Act (1928) allowed the forced sterilization of people deemed mentally ill. A similar law also existed in the province of British Columbia, reflecting local eugenics initiatives.²⁰

Finland passed the Sterilization Act in 1935, which initially promoted voluntary sterilization until subsequent amendments were introduced. In Denmark, the Sterilization Act of 1929 allowed voluntary and compulsory sterilization to prevent the transfer of genetic and mental diseases, demonstrating the widespread presence of eugenics in health and social policies of various countries. Norway also implemented eugenics laws with its Sterilization Act of 1934. Czechoslovakia is a particularly interesting example as the Romani population was sterilized there during the communist period.²¹

In South America, eugenics gained theoretical acceptance and garnered considerable scholarly attention. Brazil emerged as a prolific contributor to eugenic discourse, as evidenced by a plethora of scientific publications surpassing those of many nations where forced sterilization policies were implemented. Similarly, Mexico exhibited a favourable disposition towards eugenic principles. However, in practice, the radical implementation of forced sterilization did not materialize in Latin American states. Instead, legislative measures which were primarily focused

¹⁷ J. Malczewski, *Eutanazja. Gdy etyka zderza się z prawem*, Warsaw 2012, pp. 68–69.

¹⁸ M. Zaremba Bielawski, *Higieniści...*, pp. 19–23, 30–34.

¹⁹ K. Molik, *Pomiędzy prawem a systemem Ie – aborcja w Japonii*, “Wrocławskie Studia Erazmowskie” 2018, vol. 12, pp. 197–198.

²⁰ D. Hędzelek, *Sterylicacja ludzi ze względów eugenicznych w kanadyjskich prowincjach Alberta i Kolumbia Brytyjska* [in:] M. Musielak (ed.), *Konteksty społeczno-kulturowe zdrowia i medycyny*, vol. 4: *Wybrane aspekty sterylizacji ludzi ze względów eugenicznych, medycznych i społecznych*, Poznań 2009, pp. 116–120.

²¹ M. Domańska, *Grupa jednostek jako podmiot poszukujący ochrony w postępowaniu przed ETPC. Koncepcja ochrony praw grup wrażliwych*, “Studia Prawnicze” 2019, no. 1, pp. 38–39.

on restricting immigration were introduced, thus representing a more restrained approach to eugenic policies in the region.²²

These examples, although they do not constitute a comprehensive list, reveal how eugenics was adopted in various national contexts, often on the basis of scientific and social theories that were later criticized from the perspective of contemporary ethical standards and human rights. Reflecting on these practices and laws is essential for understanding how past approaches to public health and social policy can influence contemporary discussions concerning genetics, ethics, and human rights. One should also keep in mind that eugenics was not limited only to forced sterilization. For example, in Germany and the USA, the so-called prevention was used by prohibiting marriages and providing marriage counseling.²³

1.3. Development of eugenics and forced sterilization in the United States

The United States legal system's receptivity to eugenics legislation was shaped by a blend of intellectual, cultural, and legal factors. The era's strong belief in the power of science and technology to address societal issues positioned eugenics as a scientifically valid solution, aligning well with the Progressive Era's reformist zeal for societal improvement through government intervention. This period also witnessed the evolution of the legal system as it incorporated new scientific ideas with substantial institutional and public health support which perceived eugenic measures as a way to enhance societal well-being by preventing disease, poverty, and crime. Additionally, key judicial decisions legitimized eugenics by framing sterilization laws as a necessary public welfare measure. Cultural factors, including optimism about America's destiny coupled with anxieties over immigration and racial purity, further fuelled the acceptance and integration of eugenics into American law and policy, making it a prominent legal and social strategy during this transformative period.²⁴

Thomas C. Leonard and Douglas C. Baynton both provide critical insights into how eugenics was intertwined with the Progressive Era's broader reform agenda in the United States, reflecting deep-seated racial, gender, and disability prejudices. Leonard highlights how Progressive reformers, advocating for social efficiency and scientific management, implemented eugenic policies such as segregation, immigration restrictions, and compulsory sterilization, purportedly to enhance national

---

²² N. Stepan, *The Hour of Eugenics: Race, Gender, and Nation in Latin America*, New York 1991, pp. 165–175.

²³ E. Klee, *Auschwitz. Medycyna III Rzeszy i jej ofiary*, transl. E. Kalinowska-Styczeń, Krakow 2011, pp. 124–130.

²⁴ M. Willrich, *The Two Percent Solution: Eugenic Jurisprudence and the Socialization of American Law, 1900–1930*, "Law and History" 1998, vol. 16, no. 1, pp. 63–70, 90–98, 105–111.

health and productivity. These reformers viewed themselves as societal engineers, employing Darwinian principles to prune the human population of those deemed unfit.²⁵ On the other hand, Baynton focuses on the impact of eugenic thinking on immigration policies, illustrating how individuals with disabilities were categorized and excluded as defects, seen as threats to the social and genetic fabric of the nation.²⁶ These perspectives demonstrate that the eugenics movement was not just a scientific aberration but a mainstream component of the Progressive Era's policies, aimed at crafting a 'better' society through the exclusion and suppression of those labelled as different. This melding of scientific racism with social policy reveals a darker side of the Progressive Era, emphasizing the need to understand these historical underpinnings to fully grasp the ongoing implications of such ideologies in contemporary discussions on race, gender, and disability rights.

The eugenics movement in the United States, which gained momentum at the beginning of the 20th century, found its ideological roots in the works of scientists such as Charles Davenport and Harry H. Laughlin. Their establishment of the Eugenics Record Office at Cold Spring Harbor in 1910 became a milestone for the eugenics movement in America, contributing to the scientific and social legitimization of eugenic ideas. Davenport, a geneticist and biologist, deeply believed in the possibility of "improving" the human race through controlled reproduction, while Laughlin, as the superintendent of the office, was involved in developing and promoting eugenic legislation. This activity had a direct impact on shaping American eugenic policy, particularly on the practice of compulsory sterilization. They propagated the belief that society could be cleansed of traits considered undesirable, such as hereditary diseases, mental disabilities, or criminal behaviour, by preventing the reproduction of individuals with these traits.²⁷

Madison Grant, a sociologist and anthropologist, went even further with his eugenic proposals in his influential work entitled "The Passing of the Great Race" from 1916. He maintained that there exists a hierarchy of human races, with the Nordic race at its apex due to its supposed exceptional physical and intellectual traits. Grant argued that the protection of this racial purity was essential for the future of Western civilization, which had a direct impact on the immigration policy of the United States.²⁸

---

²⁵ T.C. Leonard, *Illiberal Reformers: Race, Eugenics, and American Economics in the Progressive Era*, Princeton 2016, pp. 91–100.

²⁶ D.C. Baynton, *Defectives in the Land: Disability and Immigration in the Age of Eugenics immigration*, Chicago 2016, pp. 104–106, 120–126.

²⁷ M. Moros Peña, *Lekarze Hitlera. Zbrodnicza medycyna*, transl. J. Kowalczyk, Warsaw 2019, pp. 42–46.

²⁸ M. Grant, *The Passing of the Great Race*, London 1922, pp. 223–233.

The impact of these ideas was widely felt not only in the realm of immigration policy but also in racial segregation practises, which were scientifically justified by the eugenic theories. Adopting these premises, numerous American states introduced legislation allowing for the compulsory sterilization of individuals deemed unsuitable for reproduction, with the aim of improving the genetic quality of the population.²⁹

The implementation of forced sterilization began in Indiana in 1907, which pioneered the legalization of the practice. Then, within a few decades, many other states passed similar legislation. In total, by the 1930s, 30 states introduced eugenic regulations.³⁰ Below are some examples.

In Virginia, the Sterilization Act of 1924, supported by the 1927 case of *Buck v. Bell*, introduced the possibility of sterilization of individuals suffering from “hereditary” forms of madness which are recurrent, idiocy, imbecility, feeble-mindedness, or epilepsy.³¹

In Michigan and Iowa, eugenics laws were enacted in 1914 and 1911 respectively, demonstrating the rapid spread of eugenic ideologies in the United States. In Iowa, several individuals, mostly women,³² were sterilized under the decision of the Eugenics Board, while the eugenics program in Michigan included promoting birth control and family planning.³³ Oregon and South Dakota implemented their sterilization laws in 1917, illustrating that the eugenics movement also influenced the northwestern and midwestern states of the USA.³⁴ In 1929, North Carolina introduced new sterilization regulations and thus replaced the law from 1919. The new legislation, titled Act to Provide for the Sterilization of the Mentally Defective and Feeble-Minded Inmates of Charitable and Penal Institutions of the State of North Carolina, aimed to update and refine the state’s approach to sterilization practices.³⁵ It expanded the criteria for sterilization as it became required not only

---

²⁹ P.T. Merricks, *Religion and Racial Progress in Twentieth-Century Britain: Bishop Barnes of Birmingham*, Oxford 2017, pp. 10–17.

³⁰ R. Hansen, D. King, *Sterilized by the State: Eugenics, Race, and the Population Scare in Twentieth-Century North America*, New York 2013, p. 77.

³¹ Virginia Sterilization Act of 3/20/1924, <https://dnalc.cshl.edu/view/11213-Virginia-Sterilization-Act-of-3-20-1924.html> [accessed on 18.02.2024].

³² A. Vogel, *Regulating Degeneracy: Eugenic Sterilization in Iowa, 1911–1977*, “The Annals of Iowa” 1995, vol. 54, no. 2, pp. 119–117.

³³ B. Mceuen, *A Program of Race Betterment: The Emergence and Evolution of Eugenic Ideas in Michigan*, Detroit 2022, pp. 173–180; https://digitalcommons.wayne.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4641&context=oa_dissertations [accessed on 20.02.2024].

³⁴ M.A. Largent, *Breeding Contempt: The History of Coerced Sterilization in the United States*, New Brunswick 2011, p. 72.

³⁵ The text of the Act to Provide for the Sterilization of the Mentally Defective and Feeble-Minded Inmates of Charitable and Penal Institutions of the State of North Carolina in digitized form: <https://digital.ncdcr.gov/Documents/Detail/public-laws-and-resolutions-passed-by-the-general-assembly-at-its-session-of-...1929/1952786?item=2039001> [accessed on 3.02.2024].

for the improvement of the mental, moral, or physical condition of patients, but it also could be carried out in the interest of public welfare.³⁶

In some U.S. states and territories, like Alaska or Hawaii, compulsory sterilization laws were not enacted due to a variety of reasons. Alaska and Hawaii's geographical isolation and smaller populations may have diminished the perceived need for such measures. The eastern state of Massachusetts was an interesting case for a different reason. Despite being one of the centers of the eugenic movement and population control discussions, it has never adopted legislation enabling compulsory sterilizations.³⁷

A different case is that of the southern states, such as Texas. During the first four decades of the 20th century, the states in the South, such as Texas, were less enthusiastic about eugenics and forced sterilization. This was related to the general specificity of the southern states, which were less populated, more rural, homogeneous, and attracted fewer immigrants. White Anglo-Saxons and French bloodlines dominated in the area. Family ties were also stronger. Notably, eugenics found less acceptance in communities with strong social and familial ties.³⁸ Eugenicists in Texas, despite raising alarm about internal enemies, such as the poor and the intellectually maladjusted, did not achieve success in their campaign for sterilization laws. State lawmakers considered several bills, but none of them passed. Instead of sterilization, the focus was on other means of control, such as restrictions on the right to marry and vote, reflecting a broader strategy of managing social problems without resorting to sterilization. The emphasis on eugenics laws and restrictions on the right to vote stemmed from similar concerns and reinforced each other. However, this did not convince the legislators to adopt such drastic measures like forced sterilization.³⁹

Ladd-Taylor's analysis reveals that Minnesota's eugenics policies were integrated into the state's broader social welfare programs aiming to reform the poor through mechanisms that controlled and surveilled populations considered "feebleminded." These policies were not only about preventing reproduction but were also deeply intertwined with child welfare and public health initiatives. The state's interventions, which included compulsory institutionalization and sterilization, were justified by a perceived need to improve the collective health and economic efficiency of the population, thus reflecting a local adaptation of eugenic thinking that prioritized the management of social dependence over racial purification. The legal and insti-

---

³⁶ E. Black, *Wojna przeciw słabym. Eugenika i amerykańska kampania na rzecz stworzenia rasy panów*, transl. H. Jankowska, Warsaw 2004, p. 589.

³⁷ M. Zaremba Bielawski, *Higieniści...*, pp. 87–96.

³⁸ E.J. Larson, *Sex, Race, and Science: Eugenics in the Deep South*, Baltimore 1995, pp. 5–11.

³⁹ B. Friauf, M. Phillips, *A Serviceable Villain: Eugenics, The Fear of the "Underman," and Anti-Democratic Discourse in Texas Thought and Culture, 1900–1940*, "East Texas Historical Journal" 2017, vol. 55, pp. 7–13, 23–27.

tutional frameworks in Minnesota, such as the 1917 Children's Code and the sterilization bureau established in 1925, facilitated these interventions under the guise of protecting societal welfare. These laws overwhelmingly targeted women and they also served as a reflection of broader societal norms that scrutinized and regulated female behavior under the pretext of eugenics. By contextualizing Minnesota's policies within the broader national eugenics movement, Ladd-Taylor effectively broadens our understanding of how eugenics was applied across the United States, emphasizing that local factors significantly shaped the implementation and impact of these controversial policies. This is another example of differences in state policy.⁴⁰

The impact of eugenics on American politics and legislation was far-reaching. The Immigration Act of 1924, often referred to as the Johnson-Reed Act, was directly inspired by the eugenic ideology. This legislation established immigration quotas that favoured immigrants from desired countries of Northern and Western Europe and it aimed to protect the purity of the American population from ethnic and racial groups considered to be inferior.⁴¹

After World War II, eugenics began to be increasingly criticized, especially after the revelation of Nazi crimes, which were motivated by a similar ideology. In the USA, social and legal movements, such as the civil rights movement, began to question the morality and ethics of eugenic practices, but the practices themselves were not discontinued until the 1970s.

2. Legal and historical aspects of forced sterilization in California

2.1. Eugenic ideologies, key figures, and organizations

California, one of the leading academic centres in the United States, saw the emergence of prominent eugenic scientists, including Samuel J. Holmes, Edward A. Ross, Lewis Terman, Joseph LeConte, and David Starr Jordan. Their work not only contributed to the development of eugenic ideas among students and researchers but also influenced public opinion and policy. LeConte and Jordan exerted particular influence on the academic community by promoting the ideas of evolution and using science to solve social problems, while also supporting policies favouring stricter immigration control. Their actions had a lasting impact on the development of scientific and societal discourse regarding eugenics in California and beyond. Fur-

---

⁴⁰ M. Ladd-Taylor, *Fixing the Poor: Eugenic Sterilization and Child Welfare in the Twentieth Century*, Baltimore 2017, pp. 7–15, 117–126.

⁴¹ C.L. Bredbenner, *A Nationality of Her Own: Women, Marriage, and the Law of Citizenship*, London 1998, pp. 123–127.

thermore, their advocacy for eugenics intersected with broader societal trends, such as the Progressive Era's emphasis on scientific management and social control. This convergence of scientific thought and social reform efforts propelled eugenic ideas into the mainstream and shaped policies that sought to regulate human reproduction and immigration on the basis of genetic fitness and racial purity.⁴² An aversion towards immigrants as well as segregation into better or worse categories (which included, among others, Mexicans) also played a significant role in these endeavors.⁴³

The Human Betterment Foundation (HBF), founded by E.S. Gosney in 1928 in Pasadena, California, was a key organization in the history of American eugenics. It worked to promote and implement eugenic sterilization programs with the aim of genetically "improving" the population by eliminating traits considered undesirable. HBF engaged leading scientists, doctors, and philanthropists in its activities; it published reports and studies which were supposed to scientifically justify eugenic practices. One of the most controversial aspects of HBF's activities was its influence on the development of eugenics beyond the United States. As indicated by the Foundation's annual report from 1935, HBF's work played a significant role in shaping the views of a group of intellectuals, who supported Hitler, in their eugenics program implementation. One of the sources the influence were scientific publications and reports, such as *Sterilization for Human Betterment*.⁴⁴ HBF also argued for the benefits of sterilization for society and encouraged its wider application. Collaborating with leading figures, it had a significant impact on the development of eugenics. After Gosney's death in 1942, the foundation was dissolved, which ended the organization's activities. HBF's activity in California, by combining its scientific precision with ideological commitment, serves as an example of how eugenic theories in academic discourse permeated political practices and ultimately influenced some of the most tragic chapters in human history.⁴⁵

Paul Popenoe, originally a traditional eugenicist and a prominent figure in the California eugenics movement, played a significant role in transforming eugenic ideologies into what is now known as marriage counseling.⁴⁶ As director of the Human Betterment Foundation, Popenoe used the foundation's resources to promote eugenic sterilization policies and ideology under the guise of scientific progress and social improvement. His efforts helped shape public perceptions and policies regarding

---

⁴² J.W. Sokolik, *Leading the race: eugenics in California, 1896–1945*, San Marcos 2013, pp. 24–26; <https://digital.library.txst.edu/server/api/core/bitstreams/940dfac8-d8c3-4f35-8915-2d52b5f8f389/content> [accessed on 20.02.2024].

⁴³ N. Lira, *Laboratory of Deficiency: Sterilization and Confinement in California, 1900*, Berkley 2022, pp. 16–20.

⁴⁴ R. Hansen, D. King, *Sterilized by the State...*, pp. 25, 68–79, 84, 101, 128.

⁴⁵ E. Black, *Wojna przeciw słabym...*, pp. 330–332.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 224, 624, 627, 611.

reproductive rights and marriage counseling in the early to mid-20th century. This transformation of eugenic thought into marriage counseling practices highlighted the complex interaction between scientific authority and social norms.⁴⁷

There were divergent opinions on eugenics in the legal and scientific communities. Roscoe Pound of Harvard Law School argued for legal and social reforms supporting eugenics,⁴⁸ while Felix Frankfurter, although not expressing his position directly, avoided discussing the topic.⁴⁹ In turn, Clarence Darrow strongly criticized eugenics as he considered it to be absurd and dangerous extremism. Furthermore, he expressed his scepticism towards the scientific and ethical foundations of the movement.⁵⁰

There were also differences of opinion within the spheres of medicine and biological sciences. For example, Martin Barr, director of a centre for people with intellectual disabilities, promoted sterilization as a way to limit the spread of traits considered undesirable.⁵¹ In turn, Thomas Hunt Morgan, winner of the Nobel Prize in genetics, initially supported eugenics, but later, as a result of his research, he questioned its scientific basis and became a critic of the movement.⁵² Herbert Spencer Jennings, an American zoologist and geneticist, also expressed his opposition to eugenics and emphasized the lack of moral and scientific justification for such practices.⁵³

2.2. Eugenics and forced sterilization laws

An analysis of the ethical, legal, and historical aspects of forced sterilization, especially in the context of California, reveals a complex interplay between scientific ambitions, legal frameworks, and moral considerations. The enactment of eugenics-based legislation in California not only reflects the scientific spirit of the early 20th century but also highlights the profound ethical dilemmas and human

---

⁴⁷ Z. Heisler, *Creating a Sterile Reputation for Eugenics: The Human Betterment Foundation from 1926–1944*, New York 2015, http://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://barnard.edu/sites/default/files/inline-files/ZoeHeisler_Creating%20a%20Sterile%20Reputation%20for%20Eugenics_2015.pdf [accessed on 1.05.2024], pp. 56–65.

⁴⁸ J. Simon, *The Criminal Is to Go Free: The Legacy of Eugenic Thought in Contemporary Judicial Realism about American Criminal Justice*, "Boston University Law Review" 2020, vol. 100, pp. 799, 813–815.

⁴⁹ R.M. Mennel, C.L. Compston (eds.), *Holmes and Frankfurter: Their Correspondence, 1912–1934*, Durham 1996, pp. XIX–XXI.

⁵⁰ P.A. Lombardo, *Three generations, no imbeciles: eugenics, the Supreme Court, and Buck v. Bell*, Baltimore 2010, pp. 180–185.

⁵¹ E. Black, *Wojna przeciw słabym...*, p. 120.

⁵² N. Ball, *Eugenics through the Eyes of Nobel Laureates...*, pp. 107–110.

⁵³ A. Bashford, P. Levine (eds.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, New York 2010, pp. 9–13.

rights violations resulting from such policies. The legislative journey, marked by the implementation of various legal acts, paints a picture of a society grappling with the idea of “improving” the genetic makeup of the population at the cost of personal tragedies and violations of individuals’ fundamental freedoms.

Although disability figured prominently as a big motivator, both anti-Mexican racism as well as fear of delinquency heightened support for eugenic sterilization in the state. Latinx history cannot be separated from the passing of sterilization laws in California. The racial underpinnings of sterilization practices existed in the state. They were particularly highlighted by the process of targeting that part of the population which had Mexican roots under eugenics policies. Furthermore, diagnoses of feeble-mindedness and institutionalization as tools to enforce racial hierarchies were employed there. The implementation at institutions, like the Pacific Colony, involved forced labor and sterilization, which were justified by racially biased assessments that framed these individuals as threats to societal health.⁵⁴ The analysis of how eugenics intersected with issues of gender, sexuality, and race shows that societal moral fears were often projected onto women’s bodies, with eugenic laws being used to control women’s reproductive rights and enforce societal norms about motherhood and sexual behavior. These laws frequently led to sterilization based on judgments of perceived sexual deviance. This research collectively illustrates that California’s sterilization laws were not purely concerned with genetic improvement or public health but they were also intricately linked with broader societal concerns regarding race, gender, and morality. These laws acted as instruments designed to uphold social order, disproportionately impacting marginalized groups under the pretense of scientific objectivity and rationality.⁵⁵

The Sterilization Act, adopted by the state of California on January 1, 1909, initiated one of the most controversial legal solutions in the history of the United States.⁵⁶ It also enabled the forced sterilization of individuals placed in state institutions, such as psychiatric hospitals and penal institutions. Not only was it the third such regulation in the USA, the act was also a manifestation of widespread actions based on the ideology of eugenics, aimed at limiting the spread of hereditary mental illnesses and predispositions to criminality through reproductive control.⁵⁷ The statutory provisions were based on the assumption that sterilization would not only benefit individual persons by preventing them from passing on undesirable genetic traits to their offspring but it would also positively affect the welfare of society

---

⁵⁴ N. Lira, *Laboratory of Deficiency...*, pp. 16–21.

⁵⁵ W. Kline, *Building a Better Race...*, pp. 122–128.

⁵⁶ A.M. Stern, *Eugenic Nation: Faults and Frontiers of Better Breeding in Modern America*, Oakland 2016, pp. 182–187.

⁵⁷ R. Hansen, D. King, *Sterilized by the State...*, pp. 78–88.

as a whole by reducing the burden associated with caring for individuals deemed to be genetically burdened. Under the provisions of the 1909 Sterilization Act in California, the groups designated for sterilization were defined relatively broadly, thus allowing for a wide spectrum of the institutionalized population to be covered by the sterilization procedure. The main target groups, according to the act, were individuals in state institutions for the mentally ill as well as criminals who were identified as having hereditary predispositions to mental illnesses, intellectual deficits, or tendencies towards criminality.⁵⁸

The act specifically pointed to individuals suffering from mental illnesses, epilepsy, severe mental disorders, such as idiocy or imbecility, and to individuals addicted to alcohol or drugs who could pass these predispositions onto their offspring. The “criminals” category was defined just as broadly as it encompassed not only individuals convicted of serious crimes but also those deemed morally or socially “undesirable” from a eugenic evaluation standpoint. According to the letter of the law, the sterilization process required obtaining formal consent from the governing board of the institution, which in theory was supposed to provide a certain level of protection against abuses. However, in practice, the decisions pertaining to sterilization were often made without full knowledge or consent of the person directly concerned. Moreover, the criteria for sterilization eligibility were interpreted ambiguously and subjectively by the medical and administrative staff. Eligibility for sterilization was based on loosely defined premises regarding mental health and behaviour, thus opening the door to arbitrary decisions and abuses and often leading to the violation of the fundamental human rights of the individuals in question. While analysing the statutory provisions, it is essential to emphasize their imprecision and the broad scope of discretion granted to the institutions responsible for their enforcement. Such a legal approach not only permitted but indeed it favoured eugenic practices by simultaneously overlooking fundamental ethical principles.⁵⁹

The 1913 amendment to the sterilization law in California removed the requirement for the patient and family to express their consent, consequently allowing the sterilization of a broad group of individuals without their consent. The criteria included individuals with mental disorders, recidivists convicted of serious sexual crimes or other acts indicative of moral degeneracy, and those classified as idiots, with parental or guardian consent required in case of minors. These changes enabled doctors, directors of hospitals, and prisons to enforce the practice of sterilization

---

⁵⁸ M. Watters, *Eugenic Sterilization in California in the 1920s and 30s: The Human Betterment Foundation's Study on the Effects of Sterilization*, New Haven 2012, p. 6, 11, 22, 25; <https://hshh.yale.edu/sites/default/files/files/2012-watters.pdf> [accessed on 4.02.2024].

⁵⁹ A. Wellerstein, *States of Eugenics: Institutions and Practises of Compulsory Sterilization in California* [in:] S. Jasanoff (ed.), *Reframing Rights: Bioconstitutionalism in the Genetic Age*, Cambridge 2011, pp. 33–45.

unprecedentedly. They increased the number of procedures carried out exponentially and provided legal protection against accusations.⁶⁰

The 1917 amendment to California's sterilization law, specifically Chapter 489, made critical changes to the legal framework regarding the sterilization of individuals in state care. This amendment expanded the scope of the original law of 1909, further clarified by the 1913 amendment, to include a broader category of individuals for potential sterilization. The categories explicitly mentioned in the amendment include inmates of state hospitals for the insane, residents of the Sonoma State Home, convicts in state prisons, and those classified as idiots; it specifically targeted individuals with mental diseases believed to be inherited, various degrees of feeble-mindedness, people exhibiting sexual perversions or significant deviations from normal mental states as well as those suffering from syphilitic diseases. A pivotal change introduced by this amendment was the provision allowing the State Commission in Lunacy, at its discretion and after a detailed examination of each case, to authorize the sterilization of these individuals before their release or discharge from care. Significantly, this sterilization could proceed with or without the consent of the patient, thereby legalizing the procedure under these circumstances and shielding the commission, its members, and any participating individuals from civil or criminal liability. This marked a significant shift towards more authoritarian control over reproductive rights, reflecting the era's eugenic ideologies aimed at preventing the transmission of perceived hereditary defects to future generations.⁶¹

California's sterilization laws focused on the state's particular attention to institutionalized populations where diagnoses such as 'feeble-mindedness' and 'idiocy' were frequently employed. These terms were not merely clinical descriptions but were laden with moral and social judgments. Moreover, they were often correlated with deep-seated prejudices against certain racial, economic, and disabled groups. By expanding on how these diagnoses were used to justify sterilizations, one can uncover a broader pattern of how eugenic legislation perpetuated societal discrimination. And while states like Virginia and North Carolina also implemented eugenic laws, their application often targeted different segments of the population, reflecting regional biases and socio-political landscapes unique to those areas. This discussion provides a clearer picture of the intersection between medical diagnoses and eugenic ideology, highlighting the importance of examining the underlying biases that informed these policies.

Relatively recently, a decision has been made to compensate these individuals. Although the official sterilization program ended in 1979, the history of sterilization

---

⁶⁰ Text of the amendments (ACT 346 – June 13, 1913); https://archive.org/stream/hennings-general01cali/henningsgeneral01cali_djvu.txt [accessed on 20.02.2024].

⁶¹ J.W. Sokolik, *Leading the race...*

in California dates back to the early 20th century when the state developed one of the most aggressive sterilization programs in the country. Between 1909 and 1979, doctors in Californian prisons and hospitals, acting with state authorization, conducted over 20,000 sterilizations, which constitutes one-third of the total number of such procedures carried out in the USA.⁶²

3. Gradual rejection of eugenics paradigm and approach, development of Human Rights, and consequences

3.1. The Nuremberg trials and the development of human rights

The Nuremberg trials, which took place from December 1946 to August 1947, represent a pivotal moment in the world's reaction to the horrific acts perpetrated by the Nazi leaders during World War II. These trials included 24 members of the Nazi medical community, including notable figures such as Karl Brandt and Gerhard Rose, who were accused of involvement in barbaric medical tests which had been carried out on inmates in concentration camps.⁶³

The trials thoroughly investigated the Nazi government's forced sterilization initiative, which was a key aspect of the accusations against doctors like Karl Brandt. Brandt, who served as Hitler's personal doctor and held a high-ranking position in the Nazi medical hierarchy, was deeply involved in implementing these policies. His trial and subsequent sentencing for his role in the sterilization program marked a significant moment of accountability for the regime's crimes and it shed light on the severe violations of fundamental human rights and medical ethics. The forced sterilization program formed a part of the Nazis' wider eugenics strategy aimed at purifying the Aryan race by eliminating individuals considered genetically or racially undesirable.⁶⁴

Robert Servatius mentioned the analogy between German and American experiments, citing similarities in the subject of research conducted by doctors from both countries. He presented three scientific papers that analysed the results of experiments on volunteers and conscription refusers. The first article by MacCallum, published in 1944 in the *Lancet*, concerned an experiment in which various substances, such as feces, urine, or serum, were administered to volunteers with rheumatoid arthritis. The second article, published in 1945 in the *Journal of the American Medical Association (JAMA)*, discussed the comparison of two types of

---

⁶² Ibidem, pp. 1–2.

⁶³ P. Madajczyk, *Rozliczenie z eugeniką i higieną rasową po zakończeniu II wojny światowej* [in:] M. Musielak, K.B. Głodowska (eds.), *Medycyna w cieniu nazizmu*, Poznań 2015, pp. 101–102.

⁶⁴ V. Spitz, *Doctors from Hell: The Horrific Account of Nazi Experiments on Humans*, Boulder 2005, pp. 191–197.

hepatitis. The third article, which appeared in 1945 in *The American Journal of the Medical Sciences*, also involved a study of volunteers related to viral hepatitis. Both experimental studies aimed to understand the mechanisms of disease and the effects of various substances on the human body. For the first time, it became clear that democratic countries also behave unethically, which deepened the discussions also in the context of eugenics.⁶⁵

In light of the Hippocratic Oath, which mandates physicians to uphold the highest ethical standards, the Nuremberg trials underscored not only the breaches of specific principles but also emphasized that establishing ethical norms in medical research was imperative. Although the Hippocratic Oath is an ancient pledge, it remains relevant and serves as a constant reminder to physicians of their duty to adhere to ethical principles across all aspects of medical practice. Consequently, modifications to the oath were deemed necessary post-war.⁶⁶

The trials serve as a powerful lesson on the outcomes of unbridled and ruthless scientific pursuits, highlighting the ongoing need to prioritize ethical concerns in medical studies. Their impact remains relevant in present-day dialogues concerning the morality of human experimentation, emphasizing the continuous push for fairness and responsibility in light of unprecedented atrocities. The charges and ongoing legal discussions not only emphasized the seriousness of the offenses but also the importance of holding individuals accountable in the unwavering quest for fairness.

The establishment of the International Military Tribunal in Nuremberg in 1945⁶⁷ was a pivotal moment in addressing the war crimes committed by the Nazi leaders during World War II. The tribunal laid the groundwork for holding individuals accountable for crimes against humanity and peace and it set a precedent in international law for prosecuting war crimes. In response to the atrocities witnessed during the war, the American and British Medical Associations together with the World Medical Association drafted the Nuremberg Code in 1947. This code aimed to protect participants in medical experiments by emphasizing the importance of voluntary consent, minimizing risks, and ensuring clear scientific objectives.⁶⁸

One of the key principles of the Nuremberg Code is the requirement for participants to have full awareness of the nature of the study as well as the potential risks and benefits before consenting to participate. Additionally, it mandates that experiments must be scientifically justified and conducted with the utmost care

---

⁶⁵ B. Halioua, *Human Experiments on Hepatitis During the Nuremberg Doctors' Trial*, "Japanese Journal of Gastroenterology and Hepatology" 2021, no. 6, pp. 1–6.

⁶⁶ S. Kanniyakonil, *The Fundamentals of Bioethics: Legal Perspectives and Ethical Approaches*, Kottayam 2007, pp. 38–45.

⁶⁷ The statute was published in Poland as a bill (Journal of Laws 1947, No. 63, item 367), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19470630367> [accessed on 15.02.2024].

⁶⁸ M. Moros Peña, *Lekarze Hitlera...*, pp. 358–360.

to minimize harm to participants. The Nuremberg trials highlighted the unethical practices of coerced sterilization by the Nazis, which were condemned as severe violations of human rights and medical ethics.⁶⁹

Building upon the Nuremberg Code, the Helsinki Declaration was introduced in 1964 to further protect participants in medical research. This declaration stressed the importance of informed consent, confidentiality, and scientific integrity in research involving human subjects. It has undergone several revisions to adapt to the advancements in medicine and technology as well as to reflect the ongoing efforts to uphold ethical standards in medical research.⁷⁰

Furthermore, the International Covenant on Civil and Political Rights, adopted in 1966, reinforced these principles within international law. This covenant emphasized the protection of privacy, bodily integrity, and voluntary consent in medical research, ensuring that individuals' rights are respected and enforced.⁷¹

Together, these documents serve as essential safeguards for individuals involved in medical experiments. They aim to prevent abuses as well as to uphold the principles of human dignity and ethical conduct in research. Moreover, the documents represent significant milestones in the development of international legal and ethical standards for medical research and continue to influence contemporary discussions and practices in the field.

In the judgment of *Von Hannover v Germany* (2004), the European Court of Human Rights emphasized the importance of protecting private life, as guaranteed by Article 8 of the European Convention on Human Rights. Although a direct reference to the Nuremberg Code was not made in this case, the judgment emphasizes the importance of respecting individual rights, which is also the essence of the documents in the context of human research.⁷² In the case of *United States v. Stanley*, the Supreme Court considered the issue of unethical administration of LSD to Sergeant James B. Stanley without his consent, which sparked a debate about ethical standards in human experimentation, while recalling the principles of the Nuremberg Code concerning voluntary consent and protection of research participants. Both cases indicate that, whether in the context of privacy protection or the ethics of human experimentation, international and national jurisprudence refers to the Nuremberg

---

⁶⁹ The Nuremberg Code is available on the website of the Polish-German Mental Health Association: <https://p-ntzp.com/files/07Kodeks.pdf> [accessed on 15.02.2024].

⁷⁰ The Declaration of Helsinki (2013 version) is available at <https://nil.org.pl/dzialalnosc/osrodki/osrodek-bioetyki/etyka-w-badaniach-naukowych/1553-deklaracja-helsinki> [accessed on 16.02.2024].

⁷¹ S. Sikorski, *Administracja ochrony zdrowia w Polsce – między świadczeniem a reglamentacją*, Warsaw 2021, pp. 206–208.

⁷² The judgment in the case of *Von Hannover v. Germany*, application no. 59320/00, <https://www.courts.ca.gov/documents/S147999.pdf> [accessed on 2.02.2024].

Code, thus emphasizing its enduring significance for the protection of human rights and dignity.⁷³

Reactions of Americans, particularly those in California (the change occurred slowly), to the Nuremberg Trials were instrumental in shaping subsequent efforts to address the injustices perpetuated by the eugenic policies. The revelation of Nazi atrocities, including unethical medical experiments and coercive sterilizations, profoundly influenced American public opinion and reshaped legal perspectives. This heightened historical consciousness spurred on the initiatives in California to confront its complicity in eugenic practices by implementing reparations and formally recognizing the state's violations of human rights.⁷⁴

The indicated changes in both jurisprudence and legislation at the international level resulted in states having to partially relinquish unlimited sovereignty in law and move away from legal naturalism.⁷⁵ The result was a gradual departure from eugenic practices and greater care and respect for human rights. In the state of California, although eugenic practices were not abandoned for several dozen years, they eventually died out in 1979.

3.2. Case law on involuntary sterilization at the federal level and in the state of California

Case law and doctrine at both the federal and state levels illustrate the evolution of legal and social approaches in California regarding reproductive rights, informed consent, and discrimination. They reflect the dialogue concerning autonomy, rights, and the role of the state and medical institutions in personal health decisions. Below, the most important court decisions at various levels, including state and federal, that have shaped the doctrine will be discussed.

In 1927, in the case of *Buck v. Bell*, the United States Supreme Court, led by Oliver Wendell Holmes Jr., affirmed the constitutionality of compulsory sterilization by arguing that it serves the greater good, and cited the *Jacobson v. Massachusetts* (1907)⁷⁶ ruling regarding mandatory vaccinations. Holmes concluded his argument by stating that “three generations of imbeciles are enough.” This decision, based on

---

⁷³ The judgment in the case of *United States v. Stanley*, 483 U.S. 669, <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/483/669/> [accessed on 1.02.2024].

⁷⁴ M. Rigas, *American Eugenics: A History of its Evolution from Public Health Initiative to Scientific Racism, Historical Memory, and Modern Genetics*, “Concept, the Journal of Contemporary Community Education Practice Theory” 2012, vol. 36, <https://concept.journals.villanova.edu/index.php/concept/article/view/791/644> [accessed on 2.05.2024].

⁷⁵ A. Bieńczyk-Missala, *Zapobieganie masowym naruszeniom praw człowieka. Międzynarodowe instytucje i instrumenty*, Warsaw 2018, pp. 66–70.

⁷⁶ The judgment in *Jacobson v. Massachusetts*, 197 U.S. 11 (1905), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/197/11/> [accessed on 7.02.2024].

a precedent involving compulsory vaccinations, emphasized the role of the society in requiring citizens to make sacrifices for the common good. However, from the perspective of contemporary ethical standards and human rights, this verdict is criticized for violating individual rights. The Court reached its decision by a majority vote, with seven other justices supporting it: William Howard Taft, George Sutherland, Willis Van Devanter, James Clark McReynolds, Edward Terry Sanford, Harlan Fiske Stone, and Louis Dembitz Brandeis. The only justice who opposed this decision was Justice Pierce Butler. However, he did not provide a separate opinion explaining his opposition. The lack of a formal justification for his dissent makes it difficult to precisely determine his reasons for opposing the verdict.⁷⁷ Speculation suggests that his opposition may have stemmed from personal beliefs, possibly related to his Catholic faith, which opposed sterilization.⁷⁸

The decision in the *Skinner v. Oklahoma* (1942) case is a significant moment in the history of the legal discourse on compulsory sterilization. This ruling marks a turning point in comparison to the earlier *Buck v. Bell* (1927). In *Skinner's* case, the U.S. Supreme Court, led by Justice William O. Douglas, changed its stance, recognizing that the compulsory sterilization of individuals convicted of crimes violates the principle of equal protection under the law guaranteed by the 14th Amendment to the United States Constitution. This decision reversed the previous law and focused on the constitutional basis for protecting individual rights, ensuring equal protection under the law. The justices also emphasized the importance of safeguarding fundamental civil rights, such as the right to procreation, and the risk of arbitrary and discriminatory application of the eugenic practices. This ruling is considered groundbreaking because it highlights the risk of abuses of state power in the field of eugenics and the need to ensure equal treatment of all citizens, regardless of their criminal history.⁷⁹

The *Perez v. Sharp* (1948) ruling issued by the California Supreme Court in 1948 held significant importance in the context of the history of eugenics and racial discrimination in the United States. Andrea Perez and Sylvester Davis attempted to marry but were denied due to a ban on interracial marriages, which was rooted in eugenic practices. This 4–3 majority decision declared that such a ban violated the United States Constitution, recognizing marriage as a fundamental right and deeming restrictions based on discrimination unconstitutional. The judges who delivered

---

⁷⁷ The judgment in *Buck v. Bell*: 274 U.S. 200 (1927), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/274/200/> [accessed on 7.02.2024].

⁷⁸ Ł. Machaj, *Buck versus Bell, czyli eugenika w Sądzie Najwyższym Stanów Zjednoczonych*, “Acta Universitatis Wratislaviensis” 2009, vol. 34. p. 423.

⁷⁹ The judgment in the case of *Skinner v. Oklahoma ex rel. Williamson*, 316 U.S. 535 (1942), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/316/535/> [accessed on 8.02.2024]

this decision played a pivotal role in initiating legal changes and combating racial discrimination in the USA. The ruling invalidated the California statute, citing it as too vague and in violation of the Fourteenth Amendment by restricting marriage solely based on race. Justice Douglas Edmonds argued that the statute also infringed on religious freedom, while Justice Jesse Carter criticized the statutes as products of ignorance and prejudice. In contrast, Justice John W. Shenk dissented, asserting that anti-miscegenation laws were legal when enacted. This landmark decision paved the way for future legal challenges against racial discrimination and segregation in the United States.⁸⁰

Loving v. Virginia (1967) was a landmark decision by the U.S. Supreme Court that deemed state laws prohibiting interracial marriages as inconsistent with the Equal Protection and Due Process Clauses of the Fourteenth Amendment to the U.S. Constitution. The ruling extended this protection nationwide, explicitly stating that no state could impose restrictions on marriage based on race. The Supreme Court affirmed that the right to marry is a fundamental human right, essential to human existence and survival, and that any limitations on this right based on racial classifications are unacceptable.⁸¹ This decision not only ended the era of anti-miscegenation laws in the United States but also set a significant precedent for marriage equality, later cited in decisions regarding same-sex marriages, such as *Obergefell v. Hodges* (2015). In the context of *Perez v. Sharp* (1948), *Loving v. Virginia* (1967) was a natural next step towards expanding legal protection to all forms of marriage by emphasizing the principle that marriage is a fundamental right which cannot be restricted by arbitrary legal barriers based on race or, as it has been decided later, gender of the partners.⁸²

Relf v. Weinberger (1973) was a federal case involving the forced sterilization of two young African American sisters that had nationwide implications, including for California, and led to increased scrutiny and regulation of sterilization procedures. In his opinion, Judge Gesell pointed out the lack of a legal basis for funding the sterilization of intellectually disabled individuals through federal programs. The ruling emphasized that sterilization is an irreversible procedure and should only be undertaken with the informed and voluntary consent of the patient, which is impossible in the case of intellectually disabled individuals. Therefore, the court ordered changes to the relevant federal regulations to ensure that all sterilizations

---

⁸⁰ The judgment in the case of *Relf v. Weinberger*, L. A. No. 20305. in Bank. Oct. 1, 1948, <https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/2d/32/711.html> [accessed on 23.02.2024].

⁸¹ The judgment in the case of *Loving v. Virginia*, 388 U.S. 1, 1967, <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/388/1/> [accessed on 30.04.2024].

⁸² The judgment in the case of *Obergefell v. Hodges*, 576 U.S. 644, 2015, <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/576/644/> [accessed on 30.04.2024].

funded by the federal government are voluntary and based on the informed decision of the patient.⁸³

The case of *Madrigal v. Quilligan* (1978) involved a complaint by ten Mexican-American women who were coercively sterilized at Los Angeles County-University of Southern California Medical Center between 1971 and 1974 without their informed consent. The court dismissed their claims by indicating that the procedures were conducted in good faith, while simultaneously overlooking the impact of language and cultural barriers on the patients' understanding of consent.⁸⁴ Highlighting the issue of forced sterilization among impoverished and minority women, this case led to regulatory changes regarding sterilization consent and increased societal awareness about the population control practices' impact on reproductive rights. The decision emphasized the continuation of the eugenic and forced sterilization practices within modern healthcare systems, particularly against marginalized groups, prompting legal and policy reforms to protect their reproductive rights and ensure consent is fully informed and voluntary. This shows that even at the time abuses on ethnic grounds still existed. The USA was not the only country that pursued this type of policy against the Latino population.⁸⁵

The case of *Riese v. St. Mary's Hospital and Medical Center* (1987), although not addressing eugenics directly, has indirect connections to the broader context of patient rights and their capacity to make decisions in medical matters, which is of significant importance in the discussions on the topics of eugenics and sterilization. In the past, the eugenic practices often relied on the assumption that certain groups of people (e.g., individuals with intellectual disabilities or mental illnesses) should not reproduce and could be subjected to sterilization without their consent or understanding of the procedure. Such actions were justified by the "social good" or "improving the genetic pool" of humanity. The decision in the *Riese* case emphasizes the importance of respecting the autonomy and rights of people with mental illnesses, which is crucial in the context of historical abuses of eugenic practices. It highlights that even individuals with mental disabilities have the right to control their treatment, which directly contradicts the eugenic notion of imposing control and restrictions by the state or medical institutions without considering individual rights and freedoms⁸⁶.

---

⁸³ The judgment in the case of *Perez v. Sharp*, 372 F. Supp. 1196 (D.D.C. 1974), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/316/535/> [accessed on 9.02.2024].

⁸⁴ M. Maya, *The Story of Madrigal v. Quilligan: Coerced Sterilization of Mexican-American Women*, "University of San Francisco Law Research Paper" 2018, no. 4, pp. 1–16, <https://ssrn.com/abstract=3134892> [accessed on 26.02.2024].

⁸⁵ V.L. Ruiz, *From Out of the Shadows: Mexican Women in Twentieth-Century America*, New York 2008, pp. 110–116.

⁸⁶ The judgment in the case of *Riese v. St. Mary's Hospital and Medical Center*. No. A034048, December 16, 1987, <https://www.law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/3d/209/1303.html> [accessed on 23.02.2024].

In re Marriage Cases (2008) – a landmark decision by the California Supreme Court that legalized same-sex marriages in California – the court emphasized a broader theme of personal autonomy and non-discrimination. Although it was not directly related to the topic of sterilization, it contributed to solidifying the importance of respecting personal freedoms.⁸⁷

The evolution of case law in California regarding forced sterilization reveals significant regional specificities and impacts on reproductive rights, informed consent, and discrimination. California's pioneering role in the implementation of the eugenic sterilization laws underscores the state's influence on national practices and policies. Landmark cases such as *Madrigal v. Quilligan* highlight the particular vulnerability of minority groups in California, especially Mexican-American women, to coercive sterilization practices. These cases illuminate the broader societal and institutional biases that permeated the state's healthcare and legal systems. Furthermore, the state's response to these injustices, including recent legislative efforts and compensation programs, reflects a growing acknowledgment of past wrongs and a commitment to rectifying them. The case law in California thus serves as a crucial lens through which to understand the interplay of legal, social, and ethical considerations in the realm of reproductive rights, demonstrating both the historical abuses and the ongoing efforts to ensure justice and autonomy for all individuals.

3.3. California's attempts to right the wrongs

California's response to its eugenic legacy, influenced by the legal precedents set at Nuremberg, emphasizes a broader shift in how societies address past injustices and the importance of legal and moral accountability. This transition is marked by a commitment to rectify historical wrongs through reparative measures, thus reflecting a societal growth that recognizes the profound impact of the eugenic ideologies on individuals' lives.⁸⁸

Surely, there cannot be any other examples that will be presented in this context but those of the victims and of their tragedies. Minelva Orozco, a young Mexican girl diagnosed with a severe intellectual disability, was prepared for sterilization despite her parents' strong opposition. The operation was delayed for many years due to the family's resolute efforts to protect her reproductive rights. Manuela Morales was labelled as mentally deficient, while her family were also portrayed negatively;

⁸⁷ The judgment in the case of *In re Marriage Cases*, No. 4365, <https://www.courts.ca.gov/documents/S147999.pdf> [accessed on 23.02.2024].

⁸⁸ M. Galt, *From Prevention to Protection: Policy, Practice and Pitfalls of Surgical Sterilization in California, 1910–Present*, Oxford 2019, pp. 162–165, <https://efaidnbmnnnibpajpcgclefindmkaj/https://radar.brookes.ac.uk/radar/file/1f881fbb-d34a-47b4-8e3e-e21c380adf84/1/Galt2019Prevention.pdf> [accessed on 2.05.2024].

consequently, it reinforced stereotypes about minorities and justified sterilizations as necessary to prevent perceived social threats. Rosa Acosta was forcibly sterilized under the pretext that it was in her and society's best interest, reflecting the negative biases towards Mexican women's sexuality and reproductive autonomy. These cases illustrate the profound impact of eugenic practices on individuals of Mexican descent in California and they also highlight their steadfast resistance, often supported by external authorities, such as the Mexican consulate or religious leaders.⁸⁹

Today, forced sterilization might appear to be a relic of a bygone era. However, there is a nuanced continuation of such practices in contemporary times, albeit in different forms. There are programs that, rather than coercing outright, incentivize women to undergo sterilization procedures by offering monetary compensation. This method of encouragement raises complex ethical questions, particularly when it targets vulnerable populations, including those in economically disadvantaged situations or within institutional settings such as prisons.⁹⁰

California faced challenges with sterilization practices in prisons for years. The efforts to address these issues culminated in the enactment of Senate Bill 1135 (SB 1135), which was spearheaded by Senator Jackson and its co-authors in February 2014. This legislation aims to curb sterilization abuses by outlawing it as a birth control method, except under medically necessary circumstances. It establishes requirements for informed consent, psychological evaluations, medical oversight, and mandates annual reporting on sterilizations. Furthermore, it introduces protection for whistleblowers. The bill was signed into law on September 25, 2014. The enactment of SB 1135 underscores the commitment to safeguarding inmates' reproductive rights, preventing coerced sterilization as well as enhancing transparency and accountability in healthcare services.⁹¹

The establishment of the Forced or Involuntary Sterilization Compensation Program in California, enacted by Stats. 2021, Ch. 77, Sec. 21, effective July 16, 2021, marks a significant milestone in addressing historical injustices. The program acknowledges and compensates survivors of coercive sterilization practices by providing a form of restitution for the harm inflicted by the state-sponsored sterilization under the eugenics laws between 1909 and 1979, and in correctional facilities after 1979. Consequently, it represents a step towards healing and justice for all the affected individuals.⁹²

⁸⁹ N. Lira, A.M. Stern, *Mexican Americans and Eugenic Sterilization: Resisting Reproductive Injustice in California, 1920–1950*, "Aztlán: A Journal of Chicano Studies" 2014, vol. 39, pp. 9–11, 23–29.

⁹⁰ M. Sandel, *Czego nie można kupić za pieniądze. Moralne granice rynku*, transl. A. Chromik, K. Michalski, Warsaw 2012, p. 57.

⁹¹ The text of the Senate Bill No. 1135: http://www.leginfo.ca.gov/pub/13-14/bill/sen/sb_1101-1150/sb_1135_bill_20140626_amended_asm_v96.htm [accessed on 20.02.2024].

⁹² Health and Safety code: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCode=HSC&division=20.&title=&part=&chapter=1.6.&article [accessed on 20.02.2024].

This bill constitutes a formal acknowledgment and rectification of historical injustices. Furthermore, it addresses the systemic misuse of sterilization that impacted thousands,⁹³ including immigrants who were victims of forced sterilization as a result of patterns of racial discrimination.⁹⁴ As a result of research into the extensive data on sterilizations in Californian institutions between 1919 and 1952, researchers emphasize the necessity of recognizing and compensating the surviving victims. As of 2016, it was estimated that around 831 individuals who were subjected to these practices may still be alive. Due to the approach of other states, such as North Carolina and Virginia, which have established compensation programs for their sterilization victims, California is urged to consider similar reparations. This perspective reinforces the ongoing need for societal accountability and the role of public health in rectifying past abuses.⁹⁵

The audit reports concerning the sterilization of women in California, prepared by the California State Auditor, indicate that prisons provided a critical examination of the practices and procedures which had been implemented for the sterilization of female prisoners between 2005–06 and 2012–13. These reports unearthed significant irregularities in the processes used to obtain informed consent from the inmates and in the administrative procedures that were supposed to govern such sensitive interventions. Specifically, the findings indicate that some sterilization procedures were carried out without obtaining proper consent from the patients, thereby breaching the fundamental ethical requirement of informed consent which is pivotal in medical ethics and patient rights. Additionally, it was discovered that some of these procedures had directly violated the established protocols which, in turn, suggests a systemic failure to adhere to the legal and ethical standards designed to protect the rights and well-being of prisoners.⁹⁶

This shows that the legacy of eugenics is well-established and alive to this day. Despite the fact that the rights of women and prisoners continue to be violated, many ameliorating measures have been implemented and, on a global scale, things are evidently moving in the right direction.

---

⁹³ N.L. Novak, N. Lira, K.E. O'Connor, S.D. Harlow, S.L.R. Kardia, A.M. Stern, *Disproportionate Sterilization of Latinos under California's Eugenic Sterilization Program, 1920–1945*, "American Journal of Public Health" 2018, no. 108(5), pp. 611–613.

⁹⁴ M. Kaniecki, N.L. Novak, S. Gao, N. Lira, T.A. Treviño, K. O'Connor, A.M. Stern, *Racialization and Reproduction: Asian Immigrants and California's Twentieth-Century Eugenic Sterilization Program*, "Oxford Academic" 2023, no. 102, pp. 724–725.

⁹⁵ A.M. Stern, N.L. Novak, N. Lira, K. O'Connor, S. Harlow, S. Kardia, *California's Sterilization Survivors: An Estimate and Call for Redress*, "American Journal of Public Health" 2017, vol. 107, no. 1, pp. 51–54.

⁹⁶ Sterilization of Female Inmates, Sacramento, June 2014: <https://www.auditor.ca.gov/pdfs/reports/2013-120.pdf> [accessed on 3.05.2024].

3.4. Ethical and moral discussions about eugenics and forced sterilization in the historical, legal, and medical context

The discussion on eugenics and forced sterilization extends beyond the confines of historical retrospection as it emerges as a significant topic in ethical, legal, and medical debates. On the one hand, these practices were viewed as tools to achieve a better society. On the other, they represented serious violations of human rights and ethical principles.

In the legal-ethical context, those actions raise questions about the limits of state intervention in the lives of citizens. Professor Martha Nussbaum, known for her work on the theory of justice and ethics, emphasizes the importance of dignity and personal autonomy in the context of medical interventions. She argues that any form of forced sterilization, even under the guise of social good, constitutes a violation of the fundamental values, such as freedom and choice.⁹⁷

The works of Diane B. Paul, Hamish G. Spencer, and Nathaniel Comfort provide in-depth analyses of the enduring influence of eugenics on the post-World War II medical genetics, each of them offering a distinct perspective. Paul and Spencer discuss how the outdated eugenic ideas persisted in shaping genetics research and policies, even after eugenics fell out of favor. They highlight the eugenic ideologies which subtly persist under new scientific rationalizations.⁹⁸ Nathaniel Comfort emphasizes the continuity of eugenic thought in modern genetics in his writings and research. He argues that early geneticists and bioethicists, while distancing themselves from eugenics publicly, indirectly perpetuated its goals through genetic technologies and screenings that aimed to improve human heredity.⁹⁹ Both bodies of work reveal that eugenic principles were not eradicated but rather transformed and integrated into the science of genetics, thus influencing the field's development and ethical frameworks. Paul and Spencer focus on intellectual continuities and policy influences, whereas Comfort provides a broader view of the cultural and institutional embedding of the eugenic ideologies in genetics.

From a human rights perspective, eugenics and forced sterilization have been criticized by many thinkers and activists. Professor Amartya Sen, a Nobel Prize laureate in economics, highlights the importance of the freedom of choice and autonomy as key elements of well-being and social justice. Sen emphasizes that eugenic practices violate these principles by restricting individual freedom and promoting discriminatory treatment based on genetic characteristics.¹⁰⁰

⁹⁷ M.C. Nussbaum, *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, Harvard 2009, pp. 390–400.

⁹⁸ D.B. Paul, H.G. Spencer, *The hidden science of eugenics*, "Nature" 1995, vol. 374, pp. 302–304.

⁹⁹ N. Comfort, *Polyhybrid Heterogeneous Bastards: Promoting Medical Genetics in America in the 1930s and 1940s*, "Journal of the History of Medicine and Allied Sciences" 2006, vol. 61, pp. 15–27.

¹⁰⁰ A. Sen, *Rationality and Freedom*, Cambridge 2004, pp. 492–499.

Dr. Harriet A. Washington, a medical ethicist and author, has extensively researched and documented the history of medical ethics, eugenics, and forced sterilization in the context of American medical history. She examines in detail how these practices were used for population control and considered tools for genetic “improvement” of the population, highlighting their negative impact on minority communities as well as the human rights violations. In *Medical Apartheid: The Dark History of Medical Experimentation on Black Americans from Colonial Times to the Present*, Washington provides an in-depth analysis of the medical experiments conducted on African Americans, including eugenic practices and forced sterilization. Her book serves as an important contribution which facilitates understanding of the history of eugenics and forced sterilization by showing their ethical and social consequences.¹⁰¹

Professor Michael J. Sandel of Harvard University, a recognized thinker in the areas of human rights, eugenics, and forced sterilization, focuses on the ethical challenges of biotechnology and genetic engineering. In his reflections on the topic, he emphasizes how the pursuit of genetic perfection can threaten basic values such as dignity and equality. Furthermore, Sandel argues that progress in genetics requires constant consideration of ethics and morality, which are central to human identity and community. His analysis constitutes an important voice in the debate on the impact of new technologies on ethics and human rights, especially in the context of eugenics and forced sterilization. He also mentions the differences between old and new eugenics.¹⁰² Rebecca M. Kluchin mentions that there is a new formulation of eugenics, which is referred to as neo-eugenics. Forced sterilization has been replaced by voluntary contraception and the prevention of unwanted pregnancies.¹⁰³

Conclusions

Reflection on the history of eugenics and forced sterilization in California, within the broader context of United States history, leads to a series of academic conclusions. From an interdisciplinary analysis encompassing law, ethics, medicine, and social policy, the following conclusions can be drawn.

The case of California highlights the complexity of the ethical and social dilemmas associated with eugenic practices. It demonstrates how scientific and ide-

---

¹⁰¹ H.A. Washington, *Medical Apartheid: The Dark History of Medical Experimentation on Black Americans from Colonial Times to the Present*, New York 2008, pp. 392–400.

¹⁰² M.J. Sandel, *Przeciwko udoskonalaniu człowieka. Etyka w czasach inżynierii genetycznej*, transl. O. Siara, Warsaw 2020, pp. 13–31, 61–66.

¹⁰³ R.M. Kluchin, *Fit to Be Tied: Sterilization and Reproductive Rights in America, 1950–1980*, New Brunswick 2009, pp. 10–13.

ological assumptions can be instrumentally used to justify human rights violations. This necessitates an ongoing reflection on the ethical boundaries of science and its application in social policy.

The history of sterilization in California underscores the importance of legal frameworks in regulating medical practices. It reveals a gap between legislative intentions and their implementation, pointing to the need for mechanisms of control and accountability that would serve as protection against abuses. The analysis shows how deeply ideologies can penetrate public policy and medical practices, thus shaping decisions that affect individual lives. This emphasizes the need for a critical approach to the ideological assumptions underlying state interventions. The case study of California illustrates the long-term consequences of forced sterilization for victims and for the society as a whole. It indicates the need for the development of reparative strategies and compensation for those affected. Furthermore, it highlights the importance of work in memory of those affected as well as the significance of historical education to avoid repeating past mistakes.

The history of eugenics and forced sterilization directly relates to the contemporary debates on gene editing, reproductive medicine, and other genetic interventions. This contributes to the considerations concerning the moral and ethical frameworks of these technologies, thus emphasizing the importance of protecting individual rights and preventing genetic discrimination.

The conducted analysis provides a deeper understanding of the forced sterilization practices in California between 1909 and 1979 as well as their impact on the development of law and society. The article reveals how the eugenic ideologies permeated public policy and medical practices and consequently led to human rights violations. Comparing the California case law with other jurisdictions not only allows one to identify region-specific factors which contributed to the development and perpetuation of the eugenic practices, but also to understand the universal legal and social mechanisms behind forced sterilization.

The conclusions stemming from the reviewed data should raise awareness of the complex history of eugenics and forced sterilization and highlight the importance of protecting individual rights in medical and legal contexts. They offer a unique perspective that can be used to shape future policies and practices as well as to contribute to the global discussion on the topics of medical ethics and human rights. As delineated above, the consequences for thousands of people were catastrophic, at best resulting in permanent mutilation, and so it was necessary to create over time mechanisms to prevent history from repeating itself.

In considering the legal and ethical aspects of compulsory sterilization in the United States, it is crucial to include a comparative perspective. Analysing and comparing the legislation of other states where similar practices were implemented can shed more light on the diversity of approaches and the intensity of their application.

For example, comparing the regulations of California with those of North Carolina, where sterilizations also took place, highlights the differences in judicial procedures and qualification criteria for those subjected to these procedures. Expanding this analysis will allow for a deeper understanding of how regional contexts influenced the implementation of eugenic policies and their long-term consequences for the society. It seems essential to continue research in this direction, which could contribute to a more comprehensive treatment of this issue in the scholarly literature on the subject.

The overturning of *Roe v. Wade* (1973) and the implications of *the Dobbs vs. Jackson Women's Health Organization* (2022) decision are essential to help one to recognize how historical practices such as forced sterilization can inform our understanding of contemporary anti-abortion laws and the ongoing threats to birth control legality. The historical context of forced sterilization in America showcases the long-lasting impact of legislating reproductive rights and the potential consequences of restricting such freedoms today. Moreover, while comparing these issues, it is noteworthy that Poland, under its previous status as part of the Soviet Union, did not engage in forced sterilization as a state-endorsed eugenics practice, unlike the eugenic policies historically observed in the U.S. This contrast helps to highlight the difference in the ideological underpinnings and outcomes of reproductive policies in both countries. Moreover, it facilitates and enriches our comprehension of how state control can manifest itself through such practices.

The issue of sterilization is relatively unknown in the Polish public domain, which highlights the need for further research and education in this field. Understanding the history of forced sterilization in California can contribute to a better understanding of similar practices around the world and their long-term social and legal consequences. It can also strengthen the global debate on human rights and ethics in medicine.

REFERENCES

Legal acts

Act to provide for the sexual sterilization of inmates of State institutions in certain cases (Virginia Sterilization Act of 3/20/1924), <https://dnalc.cshl.edu/view/11213-Virginia-Sterilization-Act-of-3-20-1924.html>.

Act to Provide for the Sterilization of the Mentally Defective and Feeble-Minded Inmates of Charitable and Penal Institutions of the State of North Carolina, <https://digital.ncdcr.gov/Documents/Detail/public-laws-and-resolutions-passed-by-the-general-assembly-at-its-session-of-...1929/1952786?item=2039001>.

Declaration of Helsinki (2013 version), <https://nil.org.pl/dzialalnosc/osrodki/osrodek-bioetyki/etyka-w-badaniach-naukowych/1553-deklaracja-helsinki>.

Health and safety code, https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCode=HSC&division=20.&title=&part=&chapter=1.6.&article.

Mental Deficiency Act 1913, <https://education-uk.org/documents/acts/1913-mental-deficiency-act.html>.

Nuremberg Code, <https://p-ntzp.com/files/07Kodeks.pdf>.

Senate Bill No. 1135, http://www.leginfo.ca.gov/pub/13-14/bill/sen/sb_1101-1150/sb_1135_bill_20140626_amended_asm_v96.htm.

Statute of the International Military Tribunal in Nuremberg, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19470630367>.

Text of the amendments (ACT 346 – June 13, 1913), https://archive.org/stream/hennings-generall01cali/henningsgenerall01cali_djvu.txt.

Judgements

The judgment in *Buck v. Bell*: 274 U.S. 200 (1927), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/274/200/>.

The judgment in *Jacobson v. Massachusetts*, 197 U.S. 11 (1905), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/197/11/>.

The judgment in the case of *In re Marriage Cases*, No. 4365, <https://www.courts.ca.gov/documents/S147999.pdf>.

The judgment in the case of *Loving v. Virginia*, 388 U.S. 1, 1967, <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/388/1/>.

The judgment in the case of *Obergefell v. Hodges*, 576 U.S. 644, 2015, <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/576/644/>.

The judgment in the case of *Perez v. Sharp*, L. A. No. 20305. in Bank. Oct. 1, 1948, <https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/2d/32/711.html>.

The judgment in the case of *Relf v. Weinberger*, 372 F. Supp. 1196 (D.D.C. 1974), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/316/535/>.

The judgment in the case of *Riese v. St. Mary's Hospital and Medical Center*. No. A034048, December 16, 1987, <https://law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/3d/209/1303.html>.

The judgment in the case of *Skinner v. Oklahoma ex rel. Williamson*, 316 U.S. 535 (1942), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/316/535/>.

The judgment in the case of *United States v. Stanley*, 483 U.S. 669, <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/483/669/>.

The judgment in the case of *Von Hannover v. Germany*, application no. 59320/00, <https://www.courts.ca.gov/documents/S147999.pdf>.

Documents

Sterilization of Female Inmates, Sacramento, June 2014, <https://www.auditor.ca.gov/pdfs/reports/2013-120.pdf>.

Studies

- Ball N., *Eugenics through the Eyes of Nobel Laureates: Involvement in the Intentional Improvement of Man's Inheritable Qualities from 1905–2010* [in:] A. Loewenau, K. Lucyk, F.W. Stahnisch (eds.), *Proceedings of the 21st History of Medicine Days at the University of Calgary*, Newcastle Upon Tyne 2015.
- Bashford A., Levine P. (eds.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, New York 2010.
- Baynton D.C., *Defectives in the Land: Disability and Immigration in the Age of Eugenics immigration*, Chicago 2016.
- Bieńczyk-Missala A., *Zapobieganie masowym naruszeniom praw człowieka. Międzynarodowe instytucje i instrumenty*, Warsaw 2018.
- Black E., *Eugenics and the Nazis – the California connection* [in:] O.K. Obasogie, M. Darnovsky (eds.), *Beyond Bioethics: Toward a New Biopolitics*, Berkeley 2018.
- Black E., *Wojna przeciw słabym. Eugenika i amerykańska kampania na rzecz stworzenia rasy panów*, transl. H. Jankowska, Warsaw 2004.
- Bredbenner C.L., *A Nationality of Her Own: Women, Marriage, and the Law of Citizenship*, London 1998.
- Comfort N., *Polyhybrid Heterogeneous Bastards: Promoting Medical Genetics in America in the 1930s and 1940s*, "Journal of the History of Medicine and Allied Sciences" 2006, vol. 61, pp. 15–55.
- Conroy M., *Nazistowska eugenika: Prekursorzy, zastosowanie, następstwa*, transl. V. Dobosz, Katowice 2021.
- Domańska M., *Grupa jednostek jako podmiot poszukujący ochrony w postępowaniu przed ETPC. Koncepcja ochrony praw grup wrażliwych*, "Studia Prawnicze" 2019, no. 1, pp. 27–47.
- Flynn D.J., *A Conservative History of the American Left*, New York 2008.
- Friauf B., Phillips M., *A Serviceable Villain: Eugenics. The Fear of the "Underman," and Anti-Democratic Discourse in Texas Thought and Culture, 1900–1940*, "East Texas Historical Journal" 2017, vol. 55, pp. 7–46.
- Galt M., *From Prevention to Protection: Policy, Practice and Pitfalls of Surgical Sterilization in California, 1910–Present*, Oxford 2019.
- Grant M., *The Passing of the Great Race*, London 1922.
- Halioua B., *Human Experiments on Hepatitis During the Nuremberg Doctors' Trial*, "Japanese Journal of Gastroenterology and Hepatology" 2021, no. 6, pp. 1–6.
- Hansen R., King D., *Sterilized by the State: Eugenics, Race, and the Population Scare in Twentieth-Century North America*, New York 2013.
- Heisler Z., *Creating a Sterile Reputation for Eugenics: The Human Betterment Foundation from 1926–1944*, New York 2015.
- Hędzelek D., *Sterylicacja ludzi ze względów eugenicznych w kanadyjskich prowincjach Alberta i Kolumbia Brytyjska* [in:] M. Musielak (ed.), *Konteksty społeczno-kulturowe zdrowia i medycyny*, vol. 4: *Wybrane aspekty sterylizacji ludzi ze względów eugenicznych, medycznych i społecznych*, Poznań 2009.
- Kaniecki M., Novak N.L., Gao S., Lira N., Treviño T.A., O'Connor K., Stern A.M., *Racialization and Reproduction: Asian Immigrants and California's Twentieth-Century Eugenic Sterilization Program*, "Oxford Academic" 2023, no. 102, pp. 706–729.

- Kanniyakonil S., *The Fundamentals of Bioethics: Legal Perspectives and Ethical Approaches*, Kottayam 2007.
- Klee E., *Auschwitz. Medycyna III Rzeszy i jej ofiary*, transl. E. Kalinowska-Styczeń, Krakow 2011.
- Kline W., *Building a Better Race: Gender, Sexuality and Eugenics*, Berkeley 2005.
- Kluchin R.M., *Fit to Be Tied: Sterilization and Reproductive Rights in America, 1950–1980*, New Brunswick 2009.
- Kühl S., *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, New York 2002.
- Ladd-Taylor M., *Fixing the Poor: Eugenic Sterilization and Child Welfare in the Twentieth Century*, Baltimore 2017.
- Largent M.A., *Breeding Contempt: The History of Coerced Sterilization in the United States*, New Brunswick 2011.
- Laron E.J., *Sex, Race, and Science: Eugenics in the Deep South*, Baltimore 1995.
- Leonard T.C., *Illiberal Reformers: Race, Eugenics, and American Economics in the Progressive Era*, Princeton 2016.
- Levine P., *Eugenics: A Very Short Introduction*, New York 2017.
- Lira N., *Laboratory of Deficiency: Sterilization and Confinement in California, 1900*, Berkley 2022.
- Lira N., Stern A.M., *Mexican Americans and Eugenic Sterilization: Resisting Reproductive Injustice in California, 1920–1950*, "Aztlán: A Journal of Chicano Studies" 2014, vol. 39, pp. 9–34.
- Lombardo P.A., *Three generations, no imbeciles: eugenics, the Supreme Court, and Buck v. Bell*, Baltimore 2010.
- Machaj Ł., *Buck versus Bell, czyli eugenika w Sądzie Najwyższym Stanów Zjednoczonych*, "Acta Universitatis Wratislaviensis" 2009, vol. 34, pp. 421–427.
- Madajczyk P., *Rozliczenie z eugeniką i higieną rasową po zakończeniu II wojny światowej* [in:] M. Musielak, K.B. Głodowska (eds.), *Medycyna w cieniu nazizmu*, Poznań 2015.
- Malczewski J., *Eutanazja. Gdy etyka zderza się z prawem*, Warsaw 2012.
- Malthus T., *An Essay on the Principle of Population*, London 1798.
- Marulewska K., *Eugenika w świetle idei postępu. Rozważania wokół fundamentów filozoficznych*, "Dialogi Polityczne" 2008, vol. 10, pp. 63–84.
- Maya M., *The Story of Madrigal v. Quilligan: Coerced Sterilization of Mexican-American Women*, "University of San Francisco Law Research Paper" 2018, no. 4, pp. 1–16.
- Mceuen B., *A Program of Race Betterment: The Emergence and Evolution of Eugenic Ideas in Michigan*, Detroit 2022.
- Mennel R.M., Compston C.L. (eds.), *Holmes and Frankfurter: Their Correspondence, 1912–1934*, Durham 1996.
- Merricks P.T., *Religion and Racial Progress in Twentieth-Century Britain: Bishop Barnes of Birmingham*, Oxford 2017.
- Molik K., *Pomiędzy prawem a systemem Ie – aborcja w Japonii*, "Wrocławskie Studia Erazmińskie" 2018, vol. 12, pp. 195–206.
- Moros Peña M., *Lekarze Hitlera. Zbrodnicza medycyna*, transl. J. Kowalczyk, Warsaw 2019.
- Musielak M., *Sterylicacja ludzi ze względów eugenicznych w Stanach Zjednoczonych, Niemczech i w Polsce (1899–1945). Wybrane problemy*, Poznań 2008.

- Novak N.L., Lira N., O'Connor K.E., Harlow S.D., Kardias S.L.R., Stern A.M., *Disproportionate Sterilization of Latinos Under California's Eugenic Sterilization Program, 1920–1945*, "American Journal of Public Health" 2018, no. 108 (5), s. 611–613.
- Nussbaum M.C., *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, Harvard 2009.
- Paul D.B., Spencer H.G., *The hidden science of eugenics*, "Nature" 1995, vol. 374, pp. 302–304.
- Platon, *Państwo*, transl. W. Witwicki, Kęty 2003.
- Rigas M., *American Eugenics: A History of its Evolution from Public Health Initiative to Scientific Racism, Historical Memory, and Modern Genetics*, "Concept, the Journal of Contemporary Community Education Practice Theory" 2012, vol. 36, <https://concept.journals.villanova.edu/index.php/concept/article/view/791/644>.
- Roll-Hansen N., *Some Thoughts on Genetics and Politics. The Historical Misrepresentation of Scandinavian Eugenics and Sterilization* [in:] H.I. Petermann, P.S. Harper, S. Doetz (eds.), *History of Human Genetics: Aspects of Its Development and Global Perspectives*, Berlin 2017.
- Ruiz V.L., *From Out of the Shadows: Mexican Women in Twentieth-Century America*, New York 2008.
- Sandel M., *Czego nie można kupić za pieniądze. Moralne granice rynku*, transl. A. Chromik, K. Michalski, Warsaw 2012.
- Sandel M.J., *Przeciwko udoskonalaniu człowieka. Etyka w czasach inżynierii genetycznej*, transl. O. Siara, Warsaw 2020.
- Schoen J., *Choice and Coercion: Birth Control, Sterilization, and Abortion in Public Health and Welfare (Gender and American Culture)*, Chapel Hill 2005.
- Sen A., *Rationality and Freedom*, Cambridge 2004.
- Sikorski S., *Administracja ochrony zdrowia w Polsce – między świadczeniem a reglamentacją*, Warsaw 2021.
- Simon J., *The Criminal Is to Go Free: The Legacy of Eugenic Thought in Contemporary Judicial Realism about American Criminal Justice*, "Boston University Law Review" 2020, vol. 100, pp. 787–815.
- Sokolik J.W., *Leading the race: eugenics in California, 1896–1945*, San Marcos 2013.
- Spitz V., *Doctors from Hell: The Horrific Account of Nazi Experiments on Humans*, Boulder 2005.
- Stepan N., *The Hour of Eugenics: Race, Gender, and Nation in Latin America*, New York 1991.
- Stern A.M., *Eugenic Nation: Faults and Frontiers of Better Breeding in Modern America*, Oakland 2016.
- Stern A.M., Novak N.L., Lira N., O'Connor K., Harlow S., Kardias S., *California's Sterilization Survivors: An Estimate and Call for Redress*, "American Journal of Public Health" 2017, vol. 107, no. 1, pp. 50–54.
- Vogel A., *Regulating Degeneracy: Eugenic Sterilization in Iowa, 1911–1977*, "The Annals of Iowa" 1995, vol. 54, no. 2, pp. 119–143.
- Washington H.A., *Medical Apartheid: The Dark History of Medical Experimentation on Black Americans from Colonial Times to the Present*, New York 2008.
- Watters M., *Eugenic Sterilization in California in the 1920s and 30s: The Human Betterment Foundation's Study on the Effects of Sterilization*, New Haven 2012.

- Wellerstein A., *States of Eugenics: Institutions and Practises of Compulsory Sterilization in California* [in:] S. Jasanoff (ed.), *Reframing Rights: Bioconstitutionalism in the Genetic Age*, Cambridge 2011.
- Whitman J.Q., *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law*, Princeton 2017.
- Willrich M., *The Two Percent Solution: Eugenic Jurisprudence and the Socialization of American Law, 1900–1930*, "Law and History" 1998, vol. 16, no. 1, pp. 63–111.
- Wilson D., *Genetics, Crime and Justice*, Cheltenham 2015.
- Zaremba Bielawski M., *Higieniści. Z dziejów eugeniki*, transl. W. Chudoba, Wołowiec 2014.

FORCED STERILIZATION IN THE STATE OF CALIFORNIA FROM 1909 TO 1979: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Abstract

This historical and legal analysis examines the phenomenon of forced sterilization in California between 1909 and 1979, a period marked by the implementation of eugenic policies aimed at improving the genetic composition of the population. Through a detailed examination of the legal frameworks, key court cases, and the socio-political context, this study reveals how eugenic ideology gained acceptance, which led to the sterilization of thousands of individuals under the guise of societal betterment. The analysis delves into the ethical, legal, and historical dimensions of these practices and it highlights the role of California as a focal point in the broader national and international discourse on eugenics and human rights. The gradual rejection of eugenic ideology as well as the shift towards recognizing and compensating victims reflect a critical reassessment of the past injustices and underscore the importance of ethical considerations in medical and legal practices.

Keywords: forced sterilization, eugenics, California, legal analysis, human rights

DANUTA JANICKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska

Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

e-mail: janicka@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-2873-8088>

Istota i cele kary kryminalnej. Zarys stanowiska polskiej doktryny (1919–1997)

Uwagi wstępne

Celem opracowania jest syntetyczne przedstawienie stanowiska polskich uczonych wobec zagadnień istoty i celów kary kryminalnej na przestrzeni ostatniego stulecia – zasadniczo od chwili odzyskania niepodległości i przystąpienia do prac kodyfikacyjnych w Drugiej Rzeczypospolitej aż po schyłek XX wieku i prace nad projektem obecnie obowiązującego kodeksu karnego. Temat w całości należy do historii myśli prawnej. Zakreśliłam go szeroko pod względem chronologicznym, ponieważ moim zamiarem jest dostarczenie szkicu obrazującego ewolucję poglądów polskiej doktryny, a ponadto wskazanie dalszych perspektyw badawczych w zakresie eksploracji polskiej myśli prawnokarnej XX wieku.

Zasadniczy cel niniejszego artykułu sprowadza się do usystematyzowania głównych kwestii dotyczących istoty i celów kary kryminalnej, które zaprzętały myśli karnistów w okresie Polski międzywojennej, Polski Ludowej i początkach Trzeciej Rzeczypospolitej. Moją szczególną intencją jest odnalezienie i uwypuklenie tych konstrukcji czy argumentacji, które na stałe weszły do dorobku polskiej doktryny. Przy okazji pragnę wskazać czas i miejsce głównych debat naukowych, ich uczestników oraz najciekawsze podejmowane wątki, a także wpływ koncepcji naukowych na kodyfikacje karne z lat 1932, 1969 i 1997.

Należy przypomnieć, że chociaż pojęcia „istota” i „cele” kary kryminalnej nie są jednoznaczne, można je odtworzyć z podręczników i literatury prawa karnego. Przeważająca część przedstawicieli polskiej doktryny skłonna była uznać i nadal się

skłania ku logicznemu twierdzeniu, że kara jest dolegliwością, jaką ponosi sprawca w odpowiedzi na przestępstwo, które popełnił¹. Tego meritum nie zmieniają wyrażane nierzadko opinie, iż wspomniana dolegliwość jest raczej treścią kary niż jej istotą, albowiem ta ostatnia ma polegać na odpłacie za popełnione przestępstwo². Koncepcje teoretyczne odnoszące się do celów kary sprowadzają się do wskazań na prewencję indywidualną i generalną; dopiero w ostatnich latach XX wieku zaczęto uwydatniać konieczność naprawienia szkody i zadośćuczynienia pokrzywdzonemu przestępstwem³. Bliska znaczeniowo celom kary jest jej racjonalizacja, czyli uzasadnienia odwołujące się albo do odpłaty, albo do zapobiegawczego i wychowawczego oddziaływania sankcji karnej⁴.

Międzywojenna nauka prawa i jej wkład w teorię kary

Zasadnicza dyskusja na temat funkcji prawa karnego, a zwłaszcza istoty i celów kary odbyła się w dwudziestoleciu międzywojennym w Wydziale Karnym Komisji Kodyfikacyjnej. Składał się on zaledwie z kilkunastu osób, ale byli to prawnicy najwyższej próby: profesorowie, z których kilku było jednocześnie sędziami Sądu Najwyższego, adwokaci, a także urzędnicy i posłowie⁵.

---

¹ Por. przykładowo: A. Grześkowiak (red.), *Prawo karne*, Warszawa 2009, s. 174; A. Marek, V. Konarska-Wrzosek, *Prawo karne*, Warszawa 2016, s. 239; W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2010, s. 411–412. Z dawniejszego piśmiennictwa por. W. Wolter, *Zarys systemu prawa karnego: część ogólna*, t. 2: *Kary i środki zabezpieczające, środki poprawcze i wychowawcze, prawo karne administracyjne*, kary, Kraków 1934, s. 7.

² Takie twierdzenie podnosił już m.in. J. Makarewicz, *Prawo karne ogólne*, Kraków 1914, s. 17. W późniejszej literaturze przedmiotu por. przykładowo: W. Świda, *Prawo karne*, Warszawa 1978, s. 256–257; W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne...*, s. 413; T. Kaczmarek (red.), *System Prawa Karnego*, t. 5: *Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, Warszawa 2015, s. 40–41. Jednym z najbardziej konsekwentnych autorów opowiadających się za oddzieleniem treści kary od jej istoty był M. Cieślak, *O węzłowych pojęciach związanych z sensem kary*, „Nowe Prawo” 1969, nr 2, s. 195–213.

³ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne...*, s. 413; J. Warylewski, *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2015, s. 413; W. Zalewski, *Spoleczna szkodliwość – dziedzictwo komunizmu w polskim prawie karnym?*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 43(3), s. 156.

⁴ B. Wróblewski, *Penologia. Socjologia kar*, t. 1–2, Wilno 1926, passim; D. Janicka, *Polska myśl prawnokarna XIX–XX wieku: autorzy i ich dzieła. Od szkoły klasycznej do socjologicznej*, posłowie J. Lachowski, Toruń 2017, s. 181–183; eadem, *O przestępstwach, karach i prewencji kryminalnej. Studia z najnowszej historii polskiego prawa karnego i nauki prawa*, Toruń 2021, s. 78–80; W. Wolter, *Zarys systemu prawa karnego...*, s. 7–23.

⁵ D. Janicka, *Polska myśl prawnokarna...*, s. 41–42; por. S. Grodziski, *Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1981, z. 1, s. 73 i n.; A. Lityński, *Wydział Karny Komisji Kodyfikacyjnej II Rzeczypospolitej; dzieje prac nad częścią ogólną kodeksu karnego*, Katowice 1991, s. 37 i n.

Warto przypomnieć, że Polacy mieli okazję do konfrontacji poglądów już wcześniej, m.in. podczas Zjazdów Prawników i Ekonomistów Polskich, które odbywały się w latach 1887–1912. W tym czasie polscy uczeni pozostawali w orbicie wpływów dwóch głównych międzynarodowych kierunków naukowych – szkoły klasycznej prawa karnego oraz szkoły modernistycznej, zwanej socjologiczną. Polscy klasycy opowiadali się za karą jako odwetem lub sprawiedliwą odpłatą, pozostającą w korelacji z winą sprawcy; moderniści kierowali natomiast większą uwagę na sprawców przestępstw, jednocześnie propagując tzw. środki ochronne czy zabezpieczające, a to wobec sprawców uznawanych za niebezpiecznych lub niepoprawnych, czyli głównie recydywistów⁶.

Dwudziestolecie międzywojenne było w Polsce czasem aktywności uczonych trzech, a nawet czterech generacji. Spośród wybitnych postaci, które zasługują w tym miejscu na uwagę, należy wymienić: najstarszego prof. Edmunda Krzymuskiego; należących do średniej generacji profesorów Juliusza Makarewicza i Wacława Makowskiego oraz przedstawicieli młodszej generacji – profesorów Władysława Woltera i Bronisława Wróblewskiego. Do najmłodszego pokolenia zaliczał się m.in. Witold Świda, który rozwinął szerszą działalność w Polsce Ludowej⁷.

Juliusz Makarewicz z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie stał na czele Wydziału Karnego Komisji Kodyfikacyjnej. Jego naukowym oponentem w tym gremium był przez krótki czas Edmund Krzymuski z Uniwersytetu Jagiellońskiego, który przeszedł następnie do sekcji opracowującej kodeks postępowania karnego. Makarewicz współpracował zatem głównie z prof. Makowskim z Uniwersytetu Warszawskiego, posłem i senatorem, wielokrotnym ministrem sprawiedliwości. Wszyscy wymienieni debatowali nad istotą kary i jej celami; wszyscy byli autorami prac z zakresu nauki o karze.

Makarewicz był nie tylko dogmatykiem, ale także badaczem prawa karnego z perspektywy socjologicznej, etnograficznej i porównawczej. W swoich pracach tłumaczył, że rozwój kary polegał na stopniowym cywilizowaniu pierwotnej zemsty indywidualnej i prowadził do upaństwowienia kary oraz nadania jej charakteru celowej sankcji. Makarewicz nawiązywał tu do koncepcji swego niemieckiego nauczyciela Franza von Liszta, prawnika i kryminologa, jednego z ojców nowoczesnej polityki kryminalnej⁸. Podobne interpretacje pochodzenia i rozwoju kary prezentowali w tym czasie m.in. wspomniany prof. Makowski oraz prof. Bronisław Wróblewski z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Wkrótce pojawiły się jednak głosy polemiczne. Krytycy lansowali tezę, że kara nie może być kontynuacją instynktownych

⁶ Należy przypomnieć, że wystąpienie Cezarego Lombroso i jego teza o istnieniu przestępcy z urodzenia właściwie nie znalazły zwolenników na ziemiach polskich, mimo że główna praca włoskiego psychiatry została szybko wydana po polsku. Por. D. Janicka, *Polska myśl...*, s. 33–35.

⁷ D. Janicka, *O przestępstwach...*, s. 125–126.

⁸ Szerzej: D. Janicka, *Polska myśl...*, s. 105–108.

reakcji ludzkich, napędzanych przez pierwotne popędy, ponieważ powstała właśnie po to, aby je ujarzmić. W ten sposób negowano rozwój od pradawnej zemsty do współczesnych kar. Omawiana kwestia była przedmiotem dyskusji naukowej ponownie w Polsce Ludowej i do dziś budzi zainteresowanie, przy czym nie została definitywnie rozstrzygnięta w nauce⁹.

Innym wartym poruszenia wątkiem jest zagadnienie uzasadnienia kary, zwane racjonalizacją kary. Pojęcie to wprowadził do polskiej nauki, i to na stałe, wspomniany prof. Wróblewski z Wilna. Uczony tłumaczył, że racjonalizacja kary polega na włożeniu do kary pewnej treści: odwetu lub celów utylitarnych. Sam opowiadał się za racjonalizacją utylitarną, przywiązując dużą wagę do resocjalizacji więźniów¹⁰. Kategorię racjonalizacji kary przejęli i rozwijali inni naukowcy dwudziestolecia międzywojennego, m.in. Władysław Wolter z Uniwersytetu Jagiellońskiego¹¹. Określenie to było nadal używane przez karnistów Polski Ludowej, m.in. Igora Andrejewa i Witolda Świdę¹²; jest ono szeroko akceptowane do dziś¹³.

Innym trwałym wkładem doktryny międzywojennej w naukę o karze jest pogląd, że istotę kary stanowi sprawiedliwa odpłata, a treścią kary jest dolegliwość, która polega na pozbawieniu lub umniejszeniu dóbr prawnych sprawcy przestępstwa¹⁴. Dziś głoszone są analogiczne koncepcje¹⁵, chociaż w Polsce Ludowej były przez wielu naukowców odrzucane. Natomiast Makarewicz i jemu współcześni niemal jednogłośnie twierdzili, że każda kara jest odpłatą, zaś w granicach sprawiedliwej odpłaty można realizować określone cele prewencyjne. Szczególny nacisk kładli na prewencję indywidualną, choć z niepokojem obserwowali praktykę, która pokazywała, że poprawa przestępcy przebywającego w więzieniu jest fikcją. To poczucie porażki w zakresie resocjalizacji ukaranych, które było wyrażane już w międzywojniu, doktryna prawa zaczęła ponownie podnosić w latach 80. XX wieku¹⁶.

⁹ T. Kaczmarek (red.), *System Prawa Karnego*, t. 5: *Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, Warszawa 2015, s. 16–17; por. J. Utrat-Milecki, *Podstawy penologii. Teoria kary*, Warszawa 2006, s. 56.

¹⁰ D. Janicka, *Polska myśl...*, s. 183.

¹¹ D. Janicka, *O przestępstwach...*, s. 78–80.

¹² I. Andrejew, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1978, s. 244; W. Świda, *Prawo karne*, Warszawa 1978, s. 254–258.

¹³ A. Grześkowiak (red.), *Prawo karne*, s. 181–186; W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne...*, s. 413–415; A. Marek, V. Konarska-Wrzošek, *Prawo karne*, s. 237–239. Tą kategorią nie posługiwali się w swoich podręcznikach ani J. Warylewski (*Prawo karne...*), ani L. Gardocki (*Prawo karne*, Warszawa 2015).

¹⁴ D. Janicka, *O przestępstwach...*, s. 107–108 (Makarewicz); s. 49–50 (Krzymuski); s. 78–80 (Wolter). Por. F. Ciepły, *O dowartościowanie retributywnej racjonalizacji kary* [w:] A. Dębiński i in. (red.), *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga Jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, Lublin 2006, s. 235 (Wróblewski; Glaser).

¹⁵ Współcześnie ograniczono jedynie katalog wspomnianych dóbr, redukując go głównie do ograniczenia wolności i majątku.

¹⁶ T. Kaczmarek (red.), *System...*, s. 79, przyp. 308. Por. A. Grześkowiak (red.), *Prawo karne*, s. 180; A. Marek, V. Konarska-Wrzošek, *Prawo karne*, s. 241. Należy podkreślić, że idea prewencji indywi-

Jednym ze skutków zniechęcenia do kary pozbawienia wolności, która zawiodła w zakresie prewencji indywidualnej, był entuzjazm naukowców okresu międzywojennego dla nowej kategorii sankcji – środków zabezpieczających. Miały być one stosowane obok nieefektywnego więzienia i zapewniać – w celu ochrony porządku prawnego – dodatkową izolację sprawców uznanych za groźnych czy niebezpiecznych. Pod pojęcie sprawców niebezpiecznych podciągano przede wszystkim tzw. przestępców niepoprawnych, czyli wielokrotnych recydywistów¹⁷.

Przeważający w Komisji Kodyfikacyjnej moderniści preferowali nowe idee zwalczania przestępczości do kodeksu karnego z 1932 r. Wprawdzie opierał się on na zasadzie sprawiedliwej odpłaty, proporcjonalnej do winy i ciężaru przestępstwa, ale zawierał system sankcji uzupełniających: środków zabezpieczających oraz probacyjnych. W charakterze środków zabezpieczających wprowadzono, obok zakładów dla psychicznie chorych i zakładów leczniczych, zupełnie nowe zakłady dla niepoprawnych i domy pracy przymusowej. Jako środki probacyjne wpisano do kodeksu warunkowe zawieszenie wykonania kary i warunkowe przedterminowe zwolnienie. Obie te kategorie sankcji kryminalnych, uważanych za nowoczesne, miały służyć celom prewencji indywidualnej. Ta ostatnia zdominowała też dyrektywy wymiaru kary, które zapewniły sędziom znaczną władzę dyskrejonalną i nakazywały im wymierzać karę dostosowaną do osobowości konkretnego przestępcy¹⁸. Wspomniane regulacje, polegające na dualistycznym sposobie reagowania na przestępczość – za pomocą kar i środków zabezpieczających – sprawiły, że kodeks Makarewicza przeszedł do historii jako dwutorowy¹⁹.

Socjalistyczna nauka prawa, jej stanowisko i niektóre dylematy

W przeciwieństwie do nauki prawa karnego okresu międzywojennego, doktryna prawa karnego Polski Ludowej w dużej mierze pozostaje niezbadana. Historycy prawa i karniści poświęcili już sporo uwagi komunistycznemu sądownictwu i prak-

---

dualnej (w postaci odstraszenia sprawcy przestępstwa) pozostaje nadal żywotna, o czym świadczy przykład orzeczenia jednego z polskich sądów apelacyjnych z 2007 r., przytoczony przez J. Warylewskiego (*Prawo karne...*, s. 408–409).

¹⁷ D. Janicka, *O przestępstwach...*, s. 248–253.

¹⁸ Zgodnie z art. 54 sędzia miał brać pod uwagę przede wszystkim pobudki i sposób działania sprawcy, stopień jego rozwoju umysłowego i charakter, dotychczasowe życie, zachowanie po popełnieniu przestępstwa, stosunek do pokrzywdzonego. Por. Janicka, *O przestępstwach...*, s. 206–210; A. Grześkowiak, *Aksjologia kodeksu karnego z 1932 r.* [w:] A. Grześkowiak, I. Zgoliński, *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa karnego w perspektywie jego ewolucji*, Bydgoszcz 2017, s. 55–56.

¹⁹ L. Paprzycki, *System środków zabezpieczających w ujęciu Kodeksu karnego z 1932 r. – koncepcja i rzeczywistość* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Kodeks karny z 1932 roku*, Lublin 2015, s. 189.

tyce wymiaru sprawiedliwości, ale niewiele – naukowcom tego okresu. Być może powstrzymuje ich subiektywne poczucie braku wystarczającego dystansu czasowego do okresu komunistycznego, a może fakt, że wielu ówczesnych prawników, w tym uczonych, ma niechlubne życiorysy, a niektórzy byli nawet uwikłani w zbrodnie sądowe.

W związku z tym poglądy profesorów PRL-u na temat kary i środków zabezpieczających ciągle czekają na identyfikację, a przede wszystkim na ustalenie źródeł ogłoszonych w okresie powojennym przekonań. Moje dalsze analizy czy wnioski mają więc raczej charakter wstępnych hipotez niż definitywnych twierdzeń.

Wśród wielu interesujących kwestii na odpowiedź czeka fundamentalne pytanie o to, czy koncepcje przedstawicieli socjalistycznej nauki prawa znajdowały się pod wpływem poglądów dawnych polskich uczonych, czy były raczej wyrazem recepcji myśli sowieckiej. Nie zapominajmy, że wielu wpływowych karnistów Polski Ludowej wyszło spod ręki mistrzów Drugiej Rzeczypospolitej. Dla przykładu profesorowie Igor Andrejew i Witold Świda byli wychowankami wileńskiej szkoły prof. Wróblewskiego, z kolei profesorowie Kazimierz Buchała i Marian Cieślak wyszli spod ręki prof. Woltera, natomiast Stanisław Śliwiński był uczniem prof. Makarewicza. Nic dziwnego, że w podręcznikach prawa karnego okresu PRL-u można znaleźć bezpośrednie odwołania do myśli luminarzy polskiej nauki prawa okresu międzywojennego, w tym Makarewicza, Makowskiego, Wróblewskiego, Krzymuskiego i innych²⁰. Z drugiej strony wiadomo, że czasy stalinowskie odcisnęły silne piętno na polskiej nauce, która przejęła założenia marksistowskie również w zakresie teorii prawa karnego, zarówno pod względem koncepcyjnym, jak i językowym²¹. Ułatwieniem były sowieckie podręczniki tłumaczone i wydawane po polsku²². O tym, jak brzmiał język nachalnej propagandy, najlepiej świadczy pierwszy marksistowski podręcznik prawa karnego z 1950 r., napisany przez trzech autorów: Igora Andrejewa, Leszka Lernella i Jerzego Sawickiego²³. W późnych latach 70. i 80. agitacyjny charakter języka wyraźnie osłabł, ale autorzy nadal eksponowali „klasowość prawa karnego”²⁴, zalety

---

²⁰ Por. I. Andrejew, *Polskie prawo karne...*, s. 245–246 (Makarewicz; Krzymuski); s. 251 (Makowski); W. Świda, *Prawo karne*, s. 254 (Wróblewski).

²¹ G. Auscaler i W. Wolter pisali w 1955 r. o „obfitym czerpaniu z olbrzymich doświadczeń ustawodawstwa radzieckiego i radzieckiej nauki prawa”. Por. G. Auscaler, W. Wolter, *Prawo karne* [w:] L. Kurowski (red.), *Dziesięciolecie prawa Polski Ludowej 1944–1954. Zbiór studiów*, Warszawa 1955, s. 280.

²² Z.A. Ziemba, *Prawo przeciwko społeczeństwu: polskie prawo karne w latach 1944–1956*, Warszawa 1997, s. 44, 46.

²³ I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne Polski Ludowej. Zarys wykładu części ogólnej*, Warszawa 1950. Niedługo potem autorzy poprawili podręcznik i wydali go pt. *Prawo karne Polski Ludowej. 1. Wiadomości ogólne*, Warszawa 1954. Por. krytykę obu podręczników: W. Mąciór, *Negatywny wpływ marksizmu na polską naukę prawa karnego*, „Palestra” 1970, nr 8–9, s. 19–24.

²⁴ Por. obszerny rozdział o takim właśnie tytule w podręczniku W. Świdy, *Prawo karne*, s. 22–32.

„przewodnich idei socjalistycznego prawa karnego”²⁵, „socjalistyczną teorię kary”²⁶, a co więcej – odwoływali się ciągle do myśli Marksa, Lenina i Stalina²⁷.

Należy podkreślić, że naukowcy PRL-u, prezentując ogólne założenia socjalistycznego prawa karnego, wyróżniali „humanizm kary” i „praworządność ludową”²⁸. Były to sformułowania fasadowe, najczęściej zastępujące klasyczne zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege*²⁹. Odnośnie do istoty i celów kary przedstawiciele nauki omawianego okresu eksponowali prewencję ogólną. Na pierwszy plan wysuwali zatem odstraszenie ogółu społeczeństwa od popełniania przestępstw, początkowo tłumacząc, że sankcje kryminalne są narzędziem państwa w walce z wrogami ludu; w późniejszych latach pisano raczej o walce z wrogami ustroju, przeciwnikami politycznymi. Większość uczonych kładła też akcent na ochronę dóbr prawnych za pomocą sankcji kryminalnych³⁰. Na ogół odnoszono się niechętnie do koncepcji kary jako sprawiedliwej odpłaty³¹.

Niezależnie od deklarowanych celów kary trzeba podkreślić, że rozważania w tym zakresie miały głównie charakter teoretyczny. Wydany w 1969 r. kodeks karny bazował na założeniach marksistowskich, cechował się szerokim zakresem kryminalizacji i surowością sankcji karnych³². Warto wspomnieć o jego autorach, wśród których nie brakowało profesorów. Jednym z głównych referentów projektu był wspomniany prof. Andrejew³³, z którym współpracowali m.in. profesorowie Wolter, Świda i Lernell³⁴. Każdy z nich miał inny życiorys i własne poglądy naukowe, ale to nie stanowiło przeszkody w uzyskaniu porozumienia w Komisji Kodyfikacyjnej, a następnie napisania wspólnego komentarza do nowego kodeksu³⁵.

²⁵ I. Andrejew, *Polskie prawo karne...*, s. 32–34.

²⁶ J. Śliwowski, *Prawo karne*, Warszawa 1975, s. 272–274.

²⁷ J. Bafia, *Polskie prawo karne*, Warszawa 1989, s. 198, 202, 208, 210.

²⁸ I. Andrejew, *Polskie prawo karne...*, s. 32–33.

²⁹ K. Wiak, *Zasady gwarancyjne prawa karnego na tle rozwiązań komunistycznego prawa karnego Polski Ludowej* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Komunistyczne prawo karne Polski Ludowej*, Lublin 2007, s. 104.

³⁰ J. Śliwowski, *Prawo karne*, s. 267; I. Andrejew, *Polskie prawo karne...*, s. 246.

³¹ T. Kaczmarek (red.), *System...*, s. 66. Były jednak wyjątki, a wśród nich profesorowie Szerer, Świda, a nawet Buchała.

³² A. Grześkowiak, *Aksjologia komunistycznego prawa karnego* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Komunistyczne prawo karne...*, s. 22 i 71.

³³ Oprócz Igora Andrejewa referentami byli: dyrektor departamentu w Ministerstwie Sprawiedliwości Jerzy Bafia i sędzia SN płk. Krystin Mioduski. Por. W. Świda, *Prawo karne*, s. 70.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ I. Andrejew, W. Wolter, W. Świda, *Kodeks karny z komentarzem*, Warszawa 1973. Por. S. Hoc, *Profesor Witold Świda – uczeń Profesora Bronisława Wróblewskiego. Refleksje osobiste* [w:] W. Zalewski, J. Potulski, T. Snarski (red.), *Zbrodnia i kara. Refleksje o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości prawa karnego. Księga upamiętniająca Profesora Jarosława Warylewskiego*, Gdańsk 2022, s. 68.

Osobliwy charakter w nauce socjalistycznego prawa karnego miały izolacyjne środki zabezpieczające, stosowane wobec przestępców powrotnych. Formalnie były krytykowane jako wynalazek burżuazyjnego państwa oraz uznane przez Sąd Najwyższy za sprzeczne z ustrojem Polski Ludowej³⁶. Faktycznie zostały wprowadzone do ustawodawstwa pod nazwą ośrodków przystosowania społecznego, przeznaczonych dla recydywistów. Właściwie w żadnym podręczniku z omawianego okresu nie znajdziemy ich wśród sankcji kryminalnych czy obok niebudzących wątpliwości leczniczych środków zabezpieczających; zazwyczaj są ukryte pod nagłówkiem działań skierowanych przeciwko recydywie³⁷. W ten sposób usiłowano skroić nowe szaty dla dwutorowości represji karnej w PRL-u.

Ostatnia dekada Polski Ludowej przyniosła pierwsze poważne debaty naukowe nad nowelizacją socjalistycznego prawa karnego, w tym reformą sankcji karnych. Już w 1980 r. został ogłoszony i przekazany ministrowi sprawiedliwości „Memoriał Stu” w sprawie reformy prawa karnego i dotychczasowej polityki karnej³⁸. W 1981 r. ukazały się dziesiątki propozycji *de lege ferenda* odnoszących się do liberalizacji polityki karnej, m.in. w zakresie wymiaru kary, poszczególnych sankcji kryminalnych, środków stosowanych wobec nieletnich, środków zabezpieczających orzekanych wobec recydywistów, zniesienia kary śmierci³⁹. Tę burzliwą debatę zahamowało wprowadzenie stanu wojennego.

Nowa fala dyskusji rozgorzała w 1987 r. wraz z powołaniem Komisji do spraw Reformy Prawa Karnego⁴⁰. Jej skład zmieniono w 1989 r. po zakończeniu obrad Okrągłego Stołu i podpisaniu porozumienia między władzą komunistyczną a opozycją solidarnościową. Zrekonstruowane gremium (Zespół do spraw reformy prawa karnego materialnego) liczyło 23 członków, z których 11 było przedstawicielami nauki. Przewodniczył mu nadal prof. Kazimierz Buchała, lecz jego zastępcą został prof. Andrzej Zoll⁴¹. Wtedy też ogłoszono przystąpienie do prac nad nowym kodeksem

³⁶ J. Śliwowski, *Prawo karne*, s. 7.

³⁷ Bardziej otwarcie do tematu środków zabezpieczających podszedł W. Świda (*Prawo karne*, s. 266), przyporządkowując „resocjalizacyjne środki zabezpieczające” (nadzór ochronny i ośrodki przystosowania społecznego) do „środków przymusowych, stosowanych obok kar”, podobnie jak lecznicze środki zabezpieczające.

³⁸ *Memoriał prawniczego środowiska naukowego złożony dnia 30.X.1980 r. Ministrowi Sprawiedliwości prof. drowi Jerzemu Bafii w sprawie reformy polskiego prawa karnego i dotychczasowej polityki karnej*, „Palestra” 1980, nr 11–12, s. 13–15; por. M. Malezini, *Punitivność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003, s. 127.

³⁹ Tytuły najważniejszych wypowiedzi w tej dyskusji podaje M. Malezini, *Punitivność...*, s. 129.

⁴⁰ Por. M. Cieślak, *Zagadnienie reformy prawa karnego*, „Palestra” 1988, nr 5, s. 44.

⁴¹ Spośród innych profesorów w Zespole znaleźli się jeszcze: Marian Cieślak, Lech Gardocki, Oktawia Górniok, Arnold Gubiński, Tomasz Kaczmarek, Leszek Kubicki, Andrzej Marek, Aleksander Ratajczak, Jan Waszczyński i Andrzej Wąsek. Obok nich zasiadali sędziowie, ministrowie sprawiedliwości oraz przedstawiciele prokuratury i adwokatury. Por. A. Marek, V. Konarska-Wrzošek, *Prawo karne*, s. 19.

karnym⁴². Doczekał się on uchwalenia po ośmiu latach pracy, w czerwcu 1997 r., i wielokrotnie nowelizowany obowiązuje do dziś⁴³.

Zarys nowych koncepcji w zakresie nauki o karze u progu Trzeciej Rzeczypospolitej

Od początku transformacji ustrojowej działał wspomniany Zespół do spraw reformy prawa karnego materialnego. We współczesnej literaturze przedmiotu toczy się spór na temat tego, czy w ramach rozpoczętych wtedy prac kodyfikacyjnych przyjęto ogólne założenia dla przyszłej ustawy; niektórzy krytycy podnoszą, że takich założeń zabrakło⁴⁴. Niezależnie od tego należy stwierdzić, że w polskiej nauce dominują od tego czasu teorie eklektyczne, łączące ideę kary odwetowej z ideą prewencji. Znalazły one odzwierciedlenie również w kodeksie karnym z 1997 r., zwłaszcza w przepisach o dyrektywach wymiaru kary⁴⁵.

Kodyfikatorzy zrezygnowali z kary śmierci oraz zakwestionowali resocjalizacyjną funkcję kary pozbawienia wolności, dystansując się nieco od prewencji indywidualnej; przekonywali, że wystarczająca byłaby poprawa jurydyczna skazanego na pobyt w zakładzie karnym, czyli powstrzymanie go od powrotu na drogę przestępstwa⁴⁶. W przygotowywanej ustawie zapisali prymat kar wolnościowych, czyli zasadę, że pozbawienie wolności ma być stosowane w razie bezwzględnej konieczności jako *ultima ratio*. Pierwszeństwo przyznali karom nieizolacyjnym i tzw. środkom karnym, które zastąpiły dotychczasowe kary dodatkowe⁴⁷. Uczni propagowali ponadto szersze stosowanie środków probacyjnych, szczególnie tych związanych z zawieszeniem wykonania kary, i to nie tylko kary pozbawienia

⁴² Jednocześnie rozpoczęto nowelizowanie obowiązującego k.k. z 1969 r. Jego celem było złagodzenie represyjności prawa karnego oraz dostosowanie prawa polskiego do standardów ochrony praw człowieka. Najważniejsze nowele przyniosły ustawy z 23 lutego 1990 r., 29 września 1990 r.; 28 lutego 1992 r.; 7 stycznia 1993 r., 12 lipca 1995 r. Por. M. Malezini, *Punitive...*, s. 149–157.

⁴³ Problematiczne okazało się natomiast wejście w życie nowego k.k. Już w 1998 r. grupa posłów złożyła projekt przewidujący zaostrezenie odpowiedzialności karnej, po wielu miesiącach jednak wycofany. W tym samym roku wniesiono do Sejmu wniosek o wstrzymanie wejścia w życie nowych kodyfikacji karnych; ten wniosek odrzucono w pierwszym czytaniu. Ibidem, s. 165–166.

⁴⁴ M. Malezini (*Punitive...*, s. 162) przypomina o podaniu pod dyskusję społeczną Projektu kodeksu karnego z 1994 r. wraz z uzasadnieniem, wkładka do „Państwa i Prawa” 1994. W. Zalewski (*Społeczna szkodliwość...*, s. 169) stwierdza jednoznacznie, że kodeks powstał w istocie bez zaktualizowanych w 1989 r. założeń ogólnych. Warto przypomnieć, że ogłoszono *Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego* [w:] *Nowe kodeksy karne z uzasadnieniami*, Warszawa 1997. Nie opublikowano natomiast protokołów Komisji Kodyfikacyjnej.

⁴⁵ J. Warylewski, *Prawo karne...*, s. 411–413.

⁴⁶ A. Marek, V. Konarska-Wrzošek, *Prawo karne*, s. 241.

⁴⁷ M. Malezini, *Założenia aksjologiczne systemu reakcji karnych na przestępstwo na tle kodeksu karnego z 1997 roku* [w:] A. Grześkowiak, I. Zgoliński (red.), *Aksjologiczne podstawy...*, s. 125.

wolności. Należy pamiętać, że w ogłoszonym w 1997 r. kodeksie karnym zapisano również możliwość zawieszenia kary grzywny i ograniczenia wolności. Ten przepis, korzystny dla skazanych i możliwy do stosowania (choć wyjątkowo) nawet wobec recydywistów, został zlikwidowany na podstawie ustawy nowelizującej z 2015 r.⁴⁸ W kodeksie karnym z 1997 r. wzmocniono wreszcie rolę pokrzywdzonego, umożliwiając mu przyznanie odszkodowania, co nastąpiło w nawiązaniu do zachodnich kierunków polityki kryminalnej⁴⁹. W końcowej fazie układania kodeksu, już na etapie prac parlamentarnych, wprowadzono jeszcze mediację między pokrzywdzonym a sprawcą, czyli czołowe rozwiązanie propagowane w ramach tzw. sprawiedliwości naprawczej⁵⁰. Wymienione idee, które znalazły odzwierciedlenie w kodeksie karnym z 1997 r. w jego wersji pierwotnej, oznaczały liberalizację prawa karnego.

Kilka uwag o współczesnych zapożyczeniach idei dawnych uczonych

Dzisiejsi karniści z upodobaniem sięgają do konstrukcji doktrynalnych, sformułowań i argumentacji sprzed stu, a nawet dwustu lat. Nie jest to nic nowego, podobnie zresztą postępowali dogmatycy prawa karnego okresu Polski Ludowej. Z pewnością odwołania tego rodzaju nie były i nie są dziełem przypadku ani nie służą tylko do ozdoby własnych racji; wręcz przeciwnie – są zazwyczaj wsparciem dla współczesnych wywodów i objaśnień⁵¹. Niektórzy specjaliści prawa karnego apelują wręcz o szersze wykorzystywanie argumentów historycznych i doświadczeń z przeszłości⁵².

Przykładem bazowania na dawnych pomysłach i konstrukcjach mogą być rozważania na temat istoty, celów i racjonalizacji kary, nie mówiąc o współczesnych prezentacjach teorii kary, które zawsze odwołują się do koncepcji historycznych. W takich wypadkach powtarzają się nazwiska Makarewicza, Wróblewskiego, Krzy-

---

⁴⁸ Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 396).

⁴⁹ Należy przypomnieć, że w krajach zachodnich, a zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych, zmieniano już w tym czasie kurs polityki kryminalnej, wprowadzając hasło „just deserts”. Por. T. Kaczmarek (red.), *System...*, s. 77.

⁵⁰ W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne...*, s. 413; J. Warylewski, *Prawo karne...*, s. 413; W. Zalewski, *Spoleczna szkodliwość...*, s. 156.

⁵¹ M. Rakowski, *Międzywojenne piśmiennictwo i orzecznictwo we współczesnych podręcznikach prawa karnego oraz komentarzach do kodeksu karnego*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2014, t. 17, s. 287–302. Przykładowo można podać podręczniki: A. Grzeškowiak, A. Marka i V. Konarskiej-Wrzosek, W. Wróbla i A. Zolla, a ponadto *System Prawa Karnego* (t. 5) pod redakcją T. Kaczmarka.

⁵² Por. zwłaszcza W. Zalewski, *O niekorzystaniu z lekcji historii prawa we współczesnych dyskusjach o karze i karaniu. W stronę decywilizacji?* [w:] M. Gałędek (red.), *Miasto i państwo na przestrzeni dziejów: studium historyczno-prawne: księga jubileuszowa z okazji czterdziestopięciolecia pracy naukowej oraz 70. urodzin Profesora Tadeusza Maciejewskiego*, Warszawa 2020, s. 501–511.

muskiego, ale też Cieślaka, Lernella i wielu innych. Karniści czerpią z przeszłości uzasadnienia dla instytucji probacyjnych, kompensacyjnych i zabezpieczających. W dawnych pracach znajdują przesłanki dla swoich ekonomicznych analiz efektywności kryminalizacji ludzkich zachowań oraz stosowania i wykonywania kar. Chętnie sięgają do koncepcji historycznych w dyskusji nad metodami opanowania przestępczości. Czynią tak zwłaszcza wtedy, kiedy trzeba podnosić argumenty przeciwko żądaniom polityków zmierzającym do większego odstraszenia przestępców i całego społeczeństwa, a tym samym do zaostrzenia represji karnej⁵³.

Wnioski

Polska myśl prawnokarna jest przedmiotem zainteresowań historyków prawa i karnistów. Przed tymi pierwszymi stoją szczególnie duże wyzwania w zakresie przeglądu i rozpoznania koncepcji naukowych okresu Polski Ludowej. Otwarte pozostają pytania o zasięg recepcji myśli sowieckiej oraz stopień adaptacji dawniejszych koncepcji międzywojennych. Nierozstrzygnięta jest kwestia, czy i którzy uczeni socjalistycznej nauki prawa karnego sięgali do idei marksistowskich z przekonaniem, a którzy poprzestawali na czystej frazeologii, by nie rzec „cytologii”. Na opracowanie czekają debaty na temat fundamentalnych funkcji prawa karnego i kary jako takiej, których nie brakowało w okresie PRL-u, zwłaszcza w latach 60. i ponownie 80.

Współczesnej dogmatyce prawa karnego nadal towarzyszą historyczne odwołania w refleksji nad genezą kary, jej istotą i celami. W tym zakresie na przyszłych badaczy czeka wyjaśnienie kwestii, którzy dawni uczeni cieszą się obecnie największym autorytetem i dlaczego. Narzuca się także ogólniejsze i zarazem trudne pytanie o to, czy prawoznawstwo, ale i socjologia XX wieku, powiedziały już wszystko na temat sankcji kryminalnej, a współcześni uczeni mogą co najwyżej wracać do wypowiedzianych już koncepcji, przekształcać je lub negować. Poglębionych badań wymaga wreszcie charakterystyczna zmiana terminologii, która jest faktem – dziś, definiując karę, pisze się raczej o retribucji niż o odwecie; analizując prewencję, nie poprzestaje się na tradycyjnym oddzieleniu prewencji ogólnej i indywidualnej, lecz wyróżnia się (w obu wspomnianych kategoriach) prewencję pozytywną i negatywną. A to tylko niektóre wybrane przykłady ewolucji teorii i nazewnictwa...

Kończąc, należy dodać, że niezależnie od tendencji w zakresie nauki o karze, o charakterze kar decyduje również, a może przede wszystkim, praktyka ich orzekania i wykonywania.

⁵³ O aktualności wielu poglądów nauki prawa karnego XIX–XX wieku przekonująco pisze J. Lachowski, *Posłowie* [w:] D. Janicka, *Polska myśl...*, s. 281–303.

BIBLIOGRAFIA**Akty prawne**

Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 396).

Opracowania

- Andrejew I., *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1978.
- Andrejew I., Lernell L., Sawicki J., *Prawo karne Polski Ludowej. Zarys wykładu części ogólnej*, Warszawa 1950.
- Andrejew I., Lernell L., Sawicki J., *Prawo karne Polski Ludowej. 1. Wiadomości ogólne*, Warszawa 1954.
- Andrejew I., Wolter W., Świda W., *Kodeks karny z komentarzem*, Warszawa 1973.
- Auscaler G., Wolter W., *Prawo karne* [w:] Kurowski L. (red.), *Dziesięciolecie prawa Polski Ludowej 1944–1954. Zbiór studiów*, Warszawa 1955.
- Bafia J., *Polskie prawo karne*, Warszawa 1989.
- Cieplý F., *O dowartościowanie retrybutywnej racjonalizacji kary* [w:] A. Dębiński i in. (red.), *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga Jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, Lublin 2006.
- Cieślak M., *O węzłowych pojęciach związanych z sensem kary*, „Nowe Prawo” 1969, nr 2, s. 195–213.
- Cieślak M., *Zagadnienie reformy prawa karnego*, „Palestra” 1988, nr 5, s. 42–64.
- Gardocki L., *Prawo karne*, Warszawa 2015.
- Grodziski S., *Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1981, z. 1, s. 47–81.
- Grześkowiak A., *Aksjologia kodeksu karnego z 1932 r.* [w:] A. Grześkowiak, I. Zgoliński, *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa karnego w perspektywie jego ewolucji*, Bydgoszcz 2017.
- Grześkowiak A., *Aksjologia komunistycznego prawa karnego* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Komunistyczne prawo karne Polski Ludowej*, Lublin 2007.
- Grześkowiak A., *Kara w poglądach Juliusza Makarewicza* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Prawo karne w poglądach Profesora Juliusza Makarewicza*, Lublin 2005.
- Grześkowiak A. (red.), *Prawo karne*, Warszawa 2009.
- Hoc S., *Profesor Witold Świda – uczeń Profesora Bronisława Wróblewskiego. Refleksje osobiste* [w:] W. Zalewski, J. Potulski, T. Snarski (red.), *Zbrodnia i kara. Refleksje o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości prawa karnego. Księga upamiętniająca Profesora Jarosława Warylewskiego*, Gdańsk 2022.
- Janicka D., *O przestępstwach, karach i prewencji kryminalnej. Studia z najnowszej historii polskiego prawa karnego i nauki prawa*, Toruń 2021.
- Janicka D., *Polska myśl prawnokarna XIX-XX wieku: autorzy i ich dzieła. Od szkoły klasycznej do socjologicznej*, posłowie J. Lachowski, Toruń 2017.
- Kaczmarek T. (red.), *System Prawa Karnego*, t. 5: *Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, Warszawa 2015.

- Lachowski J., *Posłowie* [w:] Janicka D., *Polska myśl prawnokarna XIX-XX wieku: autorzy i ich dzieła. Od szkoły klasycznej do socjologicznej*, z posł. Jerzego Lachowskiego, Toruń 2017.
- Lityński A., *Wydział Karny Komisji Kodyfikacyjnej II Rzeczypospolitej; dzieje prac nad częścią ogólną kodeksu karnego*, Katowice 1991.
- Makarewicz J., *Prawo karne ogólne*, Kraków 1914.
- Makarewicz J., *Wstęp do filozofii prawa karnego w oparciu o podstawy historyczno-rozwojowe*, tłum. K. Jakubów, red. nauk. A. Grześkowiak, Lublin 2009.
- Makowski W., *Podstawy filozofii prawa karnego*, Warszawa 1917.
- Malezini M., *Założenia aksjologiczne systemu reakcji karnych na przestępstwo na tle kodeksu karnego z 1997 roku* [w:] A. Grześkowiak, I. Zgoliński (red.), *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa karnego w perspektywie jego ewolucji*, Bydgoszcz 2017.
- Malezini M., *Punitivność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku*, Białystok 2003.
- Marek A., Konarska-Wrzošek V., *Prawo karne*, Warszawa 2016.
- Mąciór W., *Negatywny wpływ marksizmu na polską naukę prawa karnego*, „Palestra” 1970, nr 8–9, s. 19–26.
- Memoriał prawniczego środowiska naukowego złożony dnia 30.X.1980 r. Ministrowi Sprawiedliwości prof. drowi Jerzemu Bafii w sprawie reformy polskiego prawa karnego i dotychczasowej polityki karnej, „Palestra” 1980, nr 11–12, s. 13–15.
- Paprzycki L., *System środków zabezpieczających w ujęciu Kodeksu karnego z 1932 r. – koncepcja i rzeczywistość* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Kodeks karny z 1932 roku*, Lublin 2015.
- Projekt kodeksu karnego z 1994 r. wraz z uzasadnieniem*, wkładka do „Państwa i Prawa” 1994.
- Rakowski M., *Międzywojenne piśmiennictwo i orzecznictwo we współczesnych podręcznikach prawa karnego oraz komentarzach do kodeksu karnego*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2014, t. 17, s. 287–302.
- Śliwowski J., *Prawo karne*, Warszawa 1975.
- Świda W., *Prawo karne*, Warszawa 1978.
- Utrat-Milecki J., *Podstawy penologii. Teoria kary*, Warszawa 2006.
- Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego* [w:] *Nowe kodeksy karne z uzasadnieniami*, Warszawa 1997.
- Warylewski J., *Prawo karne. Część ogólna*, Warszawa 2015.
- Wiak K., *Zasady gwarancyjne prawa karnego na tle rozwiązań komunistycznego prawa karnego Polski Ludowej* [w:] A. Grześkowiak (red.), *Komunistyczne prawo karne Polski Ludowej*, Lublin 2007.
- Wolter W., *Zarys systemu prawa karnego: część ogólna, t. 2: Kary i środki zabezpieczające, środki poprawcze i wychowawcze, prawo karne administracyjne, kary*, Kraków 1934.
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2010.
- Wróblewski B., *Penologia. Socjologia kar*, t. 1–2, Wilno 1926.
- Zalewski W., *O niekorzystaniu z lekcji historii prawa we współczesnych dyskursach o karze i karaniu. W stronę decywilizacji?* [w:] M. Gałędek (red.), *Miasto i państwo na przestrzeni dziejów: studium historyczno-prawne: księga jubileuszowa z okazji czterdziestopięciolecia pracy naukowej oraz 70. urodzin Profesora Tadeusza Maciejewskiego*, Warszawa 2020.

Zalewski W., *Spoleczna szkodliwość – dziedzictwo komunizmu w polskim prawie karnym?*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021, nr 3, s. 155–179.

Ziomba Z.A., *Prawo przeciwko społeczeństwu: polskie prawo karne w latach 1944–1956*, Warszawa 1997.

THE ESSENCE AND OBJECTIVES OF CRIMINAL PUNISHMENT.
AN OUTLINE OF THE POSITION OF THE POLISH JURISPRUDENCE
(1919–1989)

Abstract

The subject matter of the present article concerns the concepts created by Polish legal scholars in the field of the theory of punishment, which were developed during the period of interwar Poland (1919–1939) and the Polish People's Republic (1945–1989). The paper presents these concepts as well as the conclusions of the Polish legal scholars' deliberations on the essence of criminal punishment and its goals. Furthermore, it indicates which theoretical concepts were implemented in the regulations of the penal codes of 1932 and 1969. Finally, the text presents an assessment of the state of research on the theories of punishment in 20th-century Poland and it indicates further research perspectives.

Keywords: Polish legal history, Polish jurisprudents, criminal law, punishment, criminal sanctions, preventive measures, general crime prevention, individual crime prevention

KAROL SIEMASZKO

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska

Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland

e-mail: karol.siemaszko@ukw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9241-7094>

Sądownictwo powszechne na Ziemi Lubuskiej w pierwszych latach po II wojnie światowej. Stan badań

Sądownictwo powszechne na Ziemi Lubuskiej, podobnie jak na całym obszarze Ziemi Zachodnich, powstawało w szczególnych warunkach, które były konsekwencją przede wszystkim przesunięcia granic państwowych po zakończeniu II wojny światowej. Struktury polskiego wymiaru sprawiedliwości powstawały na tych obszarach w zasadzie od podstaw. Na Ziemiach Zachodnich włączonych do Polski po 1945 r. nie istniały bowiem wcześniej nowoczesne polskie instytucje wymiaru sprawiedliwości, nie było też polskich kadr prawniczych ani zasobów materialnych, choćby w postaci bibliotek. Sytuacja ta odróżniała zasadniczo okoliczności powstawania sądownictwa na tzw. Ziemiach Odzyskanych od warunków odbudowy sądownictwa po II wojnie światowej na terenach Polski centralnej. Stworzenie struktur sądownictwa na tzw. Ziemiach Zachodnich wymagało przezwyciężenia wielu problemów organizacyjnych, kadrowych i materialnych, które nierzadko były typowe tylko dla tych obszarów. Z tego względu zasadne wydaje się omówienie dotychczasowego stanu badań, a także sformułowanie postulatów badawczych w odniesieniu do niemieszczącej się dotąd w głównym nurcie badań historyczno-prawnych Ziemi Lubuskiej.

Po zakończeniu II wojny światowej na obszarze Ziemi Lubuskiej przystąpiono do budowy polskich struktur organów administracji, porządku i bezpieczeństwa oraz wymiaru sprawiedliwości. Proces ten podjęto latem 1945 r., zatem przez kilka miesięcy 1945 r. terytoria te były pozbawione struktur powszechnego wymiaru

sprawiedliwości¹. Początkowo opierano się głównie na strukturach i bazie materialnej byłych niemieckich sądów powszechnych². Z tego względu w pierwszych publikacjach powojennych pojawiają się wzmianki o nigdy nieuruchomionym Sądzie Okręgowym w Gubinie, którego okręg miał odpowiadać okręgowi byłego niemieckiego Sądu Krajowego w Gubinie³. Ostatecznie na obszarze Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1950 funkcjonowały trzy sądy okręgowe: w Gorzowie Wielkopolskim, Zielonej Górze i w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli. Sądy gorzowski i zielonogórski wchodziły w skład okręgu Sądu Apelacyjnego w Poznaniu, natomiast sąd głogowski znalazł się w okręgu Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu.

Warto zaznaczyć, że powoływane w pierwszych powojennych latach na Ziemiach Odzyskanych polskie sądy powszechne funkcjonowały bez podstawy prawnej. Formalnie powołano je bowiem dopiero na mocy rozporządzenia ministra sprawiedliwości z 15 czerwca 1949 r. o utworzeniu Sądów Apelacyjnych w Białymstoku, Gdańsku, Kielcach, Łodzi, Olsztynie, Rzeszowie, Szczecinie i Wrocławiu oraz ustaleniu okręgów Sądów Apelacyjnych⁴.

Do istotnych zmian w strukturze organizacyjnej lubuskiego sądownictwa powszechnego doszło w lipcu 1950 r. Powołano wówczas Sąd Apelacyjny w Zielonej Górze. Do okręgu tego nowo powstałego sądu apelacyjnego włączono sądy okręgowe w Gorzowie Wielkopolskim, Zielonej Górze i Głogowie z siedzibą w Nowej Soli⁵. Dzięki temu zabiegowi po raz pierwszy cały obszar Ziemi Lubuskiej znalazł się w okręgu jednego sądu apelacyjnego. Zmiana ta była jednak tylko wstępem do głębszej reformy ustroju sądownictwa powszechnego, mającej na celu powiązanie podziału administracyjnego kraju z podziałem na okręgi sądowe oraz likwidację sądów okręgowych i przekształcenie sądów apelacyjnych w wojewódzkie, a sądów grodzkich w sądy powiatowe. Zmiany te weszły w życie 1 stycznia 1951 r. i ukształtowały strukturę sądownictwa powszechnego na Ziemi Lubuskiej do 1975 r., kiedy to utworzono województwo gorzowskie i Sąd Wojewódzki w Gorzowie Wielkopolskim⁶.

¹ K. Siemaszko, *Wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych na tzw. Ziemiach Odzyskanych w świetle orzecznictwa sądów okręgowych w Zielonej Górze i Głogowie z siedzibą w Nowej Soli w latach 1945–1950*, Bydgoszcz 2022, s. 61–62.

² Ibidem, s. 61.

³ *Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce 22 VII 1944 – 22 VII 1945*, Warszawa 1945, s. 122.

⁴ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 15 czerwca 1949 r. o utworzeniu Sądów Apelacyjnych w Białymstoku, Gdańsku, Kielcach, Łodzi, Olsztynie, Rzeszowie, Szczecinie i Wrocławiu oraz ustaleniu okręgów Sądów Apelacyjnych (Dz.U. Nr 36, poz. 270).

⁵ § 10 pkt a rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 6 lipca 1950 r. o utworzeniu Sądów Apelacyjnych w Koszalinie, Opolu i Zielonej Górze oraz o ustaleniu okręgów Sądów Apelacyjnych w Bydgoszczy, Katowicach, Kielcach, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu i Warszawie (Dz.U. Nr 28, poz. 265).

⁶ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 maja 1975 r. w sprawie utworzenia sądów wojewódzkich i sądów rejonowych oraz ustalenia ich siedzib i obszarów właściwości (Dz.U. Nr 18, poz. 99).

Jedną z pierwszych prac poświęconych temu zagadnieniu jest artykuł Jana Charłampowicza, *Dzieje organizacji sądownictwa na Ziemi Lubuskiej od XVIII do XX wieku*, opublikowany na łamach periodyku „Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego” w 1968 r.⁷ Autor przedstawił zarys historii instytucji wymiaru sprawiedliwości funkcjonujących na Ziemi Lubuskiej zarówno w okresie przynależności tych ziem do państwa pruskiego, jak i do Polski po 1945 r., szczegółowo omawiając zmiany, jakie zachodziły w strukturach sądownictwa powszechnego państw, które władały obszarami wchodzącymi w skład Ziemi Lubuskiej na przestrzeni ostatnich 300 lat. Pewne aspekty powstawania struktur polskiego sądownictwa na Ziemi Lubuskiej poruszyła także Wanda Piontek w pracy *Absolwenci Wydziału Prawa UAM w organach wymiaru sprawiedliwości*⁸ opublikowanej w latach 70. ubiegłego wieku.

Kolejne prace poruszające zagadnienia związane z dziejami lubuskiego sądownictwa pojawiają się dopiero na przełomie XX i XXI wieku. Kwestię tworzenia struktur sądownictwa polskiego na Ziemi Lubuskiej omówił wówczas Grzegorz Jakubowski w jednym z podrozdziałów wydanej w 2002 r. monografii *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*⁹. Szerzej ujęta problematyka odtwarzania i budowy struktur sądownictwa powszechnego po II wojnie światowej była także przedmiotem studiów Anny Machnikowskiej opublikowanych w wydanej w 2008 r. monografii *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*¹⁰. Zagadnienia dotyczące właściwości miejscowej, rzeczowej oraz struktury organizacyjnej sądownictwa powszechnego na Ziemi Lubuskiej poruszył również Tomasz Szafraniec w artykule *Organizacja sądownictwa powszechnego na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1975*¹¹. Ogólne wątki związane z odbudową sądownictwa powszechnego po II wojnie światowej i budową jego struktur na Ziemiach Odzyskanych można znaleźć też na kartach pracy Andrzeja Madery *Przekształcenia wymiaru sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–2020*¹².

Zagadnienie odbudowy sądownictwa w regionie zielonogórskim podjęła Ewa Ozga-Świetlik w artykule *Zarys historii lubuskiego wymiaru sprawiedliwości*¹³, opublikowanym na łamach czasopisma „Studia Zielonogórskie”. Kwestię tę poruszono

---

⁷ J. Charłampowicz, *Dzieje organizacji sądownictwa na Ziemi Lubuskiej od XVIII do XX wieku*, „Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego” 1968, t. 6, z. 1.

⁸ W. Piontek, *Absolwenci Wydziału Prawa UAM w organach wymiaru sprawiedliwości*, „Rocznik Lubuski” 1973, t. 8, s. 325–332.

⁹ T. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002.

¹⁰ A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008.

¹¹ T. Szafraniec, *Organizacja sądownictwa powszechnego na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1975*, „Nadwarciańskie Roczniki Historyczno-Archiwalne” 2019, t. 26, s. 213–253.

¹² A. Madera, *Przekształcenia wymiaru sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–2020*, Warszawa 2020.

¹³ E. Ozga-Świetlik, *Zarys historii lubuskiego wymiaru sprawiedliwości*, „Studia Zielonogórskie” nr 11, s. 149–159.

także w ramach monografii poświęconej historii Zielonej Góry¹⁴. Funkcjonowanie sądownictwa i prokuratury w Zielonej Górze w latach 1945–1975 omówił też Ryszard Zaradny w jednym z podrozdziałów monografii *Władza i społeczność Zielonej Góry w latach 1945–1975*¹⁵. Budowa struktur i funkcjonowanie Sądu Okręgowego w Zielonej Górze były również przedmiotem prac Karola Siemaszki: artykułu *Trudne początki. Organizacja Sądu Okręgowego w Zielonej Górze w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej*¹⁶ oraz monografii *Wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych na tzw. Ziemiach Odzyskanych w świetle orzecznictwa sądów okręgowych w Zielonej Górze i Głogowie z siedzibą w Nowej Soli w latach 1945–1950*¹⁷. Autor omówił nie tylko orzecznictwo w sprawach karnych tytułowych sądów, ale także zagadnienia związane z ich obsadą personalną i organizacją.

W ostatnich latach opublikowano też prace poświęcone sądownictwu gorzowskiemu. Warto wskazać pracę Tomasza Szafranca *Zarys dziejów sądownictwa powszechnego w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1945–2010*, opublikowaną na łamach „Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego”¹⁸. Autor omówił nie tylko przekształcenia struktury organizacyjnej gorzowskiego sądownictwa, ale poruszył także wątki personalne. Artykuł poświęcony dziejom funkcjonującego w latach 1945–1950 Sądu Okręgowego w Gorzowie opublikował również Karol Siemaszko¹⁹. Autor omówił zagadnienie kształtowania się granic okręgu sądu okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim, obsady kadrowej i organizacji wewnętrznej sądu.

Przedmiotem badań Tomasza Szafranca było też sądownictwo powszechne w Międzyrzeczu i na Ziemi Międzyrzeckiej. Autor ten opublikował kilka artykułów poświęconych temu zagadnieniu, m.in. *Wstęp do dziejów sądownictwa w powojennym Międzyrzeczu (1945–2018)*²⁰, *Zarys dziejów i ludzie międzyrzeckich sądów w latach 1945–1989*²¹, w którym przedstawił dzieje poszczególnych sądów grodzkich i powiatowych działających na Ziemi Międzyrzeckiej od 1945 do 1989 r., oraz poświęcony sądownictwu w Skwierzynie artykuł pt. *Zarys dziejów sądownictwa w powojennej*

---

¹⁴ W. Strzyżewski (red.), *Historia Zielonej Góry. Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, t. II, Zielona Góra 2012.

¹⁵ R. Zaradny, *Władza i społeczność Zielonej Góry w latach 1945–1975*, Zielona Góra 2009.

¹⁶ K. Siemaszko, *Trudne początki. Organizacja Sądu Okręgowego w Zielonej Górze w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2016, z. 2, s. 183–198.

¹⁷ K. Siemaszko, *Wymiar sprawiedliwości...*

¹⁸ T. Szafraniec, *Zarys dziejów sądownictwa powszechnego w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1945–2010*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2021, nr 28, s. 137–197

¹⁹ K. Siemaszko, *Sąd Okręgowy w Gorzowie Wielkopolskim (1945–1950). Zarys historii*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2021, nr 28, s. 199–212.

²⁰ T. Szafraniec, *Wstęp do dziejów sądownictwa w powojennym Międzyrzeczu (1945–2018)*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości” 2018, t. 16, s. 95–118.

²¹ T. Szafraniec, *Zarys dziejów i ludzie międzyrzeckich sądów w latach 1945–1989*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości. Seria monograficzna” 2021, t. 19, s. 131–180.

*Skwierzynie (1945–2018)*²². Na marginesie warto dodać, że autor ten opublikował także prace poświęcone lubuskiemu sądownictwu powszechnemu w późniejszym niż wczesnopowojennym okresie²³.

W kręgu zainteresowań badaczy leżało też w ostatnich latach orzecznictwo, przede wszystkim karne, lubuskich sądów powszechnych funkcjonujących w pierwszych latach powojennych. Przykładem takich opracowań może być wspomniana już monografia Karola Siemaszki, a także jego artykuły poświęcone orzecznictwu Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim w sprawach o zabójstwo²⁴. Przedmiotem jego prac było też zagadnienie orzecznictwa Sądu Okręgowego w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli w sprawach o przestępstwa szczególnie niebezpieczne w okresie odbudowy państwa przewidywane przez dekret z 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa²⁵, czyli tzw. mały kodeks karny²⁶, jak również rozdział w monografii poświęcony sprawom o przestępstwo odstępstwa od narodowości polskiej w czasie wojny w świetle orzecznictwa Sądu Okręgowego w Zielonej Górze oraz Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1946–1950²⁷. W dotychczasowej literaturze brakuje natomiast prac poświęconych powojennemu orzecznictwu lubuskich sądów powszechnych w szeroko pojętych sprawach cywilnych.

O ile orzecznictwo, organizacja i obsada kadrowa lubuskich sądów powszechnych jest już dość dobrze opracowana, to polem badawczym, które pozostaje w zasadzie poza głównym zainteresowaniem badaczy lubuskiego wymiaru sprawiedliwości, jest biografistyka. Nadal niewiele wiemy o pionierach lubuskiego sądownictwa, a dotychczasowe opracowania mają często charakter publicystyczny. Przykładem tego typu pracy jest wspomnieniowy artykuł poświęcony sędziemu Teofilowi Krychowi, głównemu twórcy powojennego polskiego wymiaru sprawiedliwości na

---

²² T. Szafraniec, *Zarys dziejów sądownictwa w powojennej Skwierzynie (1945–2018)*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości” 2019, t. 17, s. 159–179.

²³ T. Szafraniec, *Organizacja sądownictwa na Ziemi Lubuskiej w latach 1975–2019*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2020, nr 27, s. 169–219; idem, *Zarys dziejów i ludzie Sądu Rejonowego w Międzyrzeczu w latach 1990–2021*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości” 2022, t. 20, s. 239–270.

²⁴ K. Siemaszko, *Przestępstwo zabójstwa w świetle wybranych orzeczeń Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim (1945–1950)*, „International Journal of Legal Studies” 2022, nr 11, s. 95–105.

²⁵ Dekret z 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa (Dz.U. Nr 30, poz. 192).

²⁶ K. Siemaszko, *Orzecznictwo Sądu Okręgowego w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli w wybranych sprawach o przestępstwa szczególnie niebezpieczne w okresie odbudowy państwa w latach 1946–1950*, „Czasopismo-Prawno Historyczne” 2015, z. 1, s. 211–232.

²⁷ K. Siemaszko, *Przestępstwo odstępstwa od narodowości polskiej w okresie II wojny światowej w świetle orzecznictwa Sądu Okręgowego w Zielonej Górze oraz Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1946–1950. Przyczynek do badań* [w:] K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczek (red.), *Wojevodztwo poznańskie w latach 1945–1950*, Poznań–Warszawa 2022, s. 513–525.

Ziemi Lubuskiej, opublikowany w 2018 r. na łamach „Gazety Wyborczej”²⁸. Ważną pracę podejmującą wątki biograficzne opublikował natomiast Tomasz Szafraniec na łamach „Nadwarciańskiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego”. Obszerny artykuł pt. *Pionierzy lubuskiej i głogowskiej Temidy (1945–1950)*²⁹ przygotowany na podstawie archiwaliów z Archiwum Akt Nowych i archiwów lubuskich zawiera zbiór not biograficznych prezesów, wiceprezesów i sędziów wszystkich sądów grodzkich i okręgowych funkcjonujących na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1950. Autor przedstawił także biografię sędziów efemerycznego Sądu Apelacyjnego w Zielonej Górze. Bez wątplenia artykuł ten stanowi najpełniejszą z dotąd opublikowanych – choć chyba nie wyczerpującą – pracę podejmującą zagadnienie biografii pionierów lubuskiego sądownictwa.

Szczególnie interesującym zagadnieniem w kontekście badań biograficznych jest wpływ organów bezpieczeństwa publicznego Polski Ludowej na obsadę kadrową lubuskich sądów. Wiadomo bowiem, że część sędziów pozostawała w orbicie zainteresowania tzw. bezpieki. W opublikowanym jako załącznik do monografii Elżbiety Romanowskiej pt. „*Wkrótce już stanę przed innym sądem...*” *Prawnicy II Rzeczypospolitej represjonowani w Polsce w latach 1944–1956*³⁰ dokumencie stanowiącym charakterystykę przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości, przesłanym przez Julię Brystygier do KC PZPR 12 października 1949 r., znalazła się m.in. charakterystyka głogowskiego sędziego Władysława Mierzwińskiego. Oceniono, że sędzia ten „w czasie rozpraw idzie na rękę bogaczom i elementom spekulacyjnym”, i wnioskowano o jego zwolnienie z aparatu wymiaru sprawiedliwości³¹. Być może więcej podobnych ocen i zaleceń formułowanych przez organy bezpieczeństwa publicznego Polski Ludowej w stosunku do innych sędziów pracujących tuż po zakończeniu II wojny światowej na Ziemi Lubuskiej zachowało się w materiałach archiwalnych dotychczas niebadanych pod tym kątem.

Przedmiotem szerszego zainteresowania historyków prawa ani historyków nie były dotąd sądy grodzkie działające na obszarze Ziemi Lubuskiej, przede wszystkim brakuje prac poświęconych sądom grodzkim w Zielonej Górze, Gorzowie Wielkopolskim czy Głogowie, ale także w pozostałych miastach powiatowych, jak choćby Krosno Odrzańskie czy Gubin.

Należy podkreślić, że badania nad lubuskim sądownictwem powszechnym w pierwszym okresie po wojnie napotykają problemy związane z dostępnością

---

²⁸ W. Nawrocki, *Stryj Teofil – sędzia z „bamberskiej rodziny”*. Po odmowie podpisania volklisty został wyrzucony z pracy, <https://wyborcza.pl/AkcjeSpecjalne/7,155762,23868648,stryj-teofil-sedzia-z-bamberskiej-rodziny.html> [dostęp: 12.05.2023].

²⁹ T. Szafraniec, *Pionierzy lubuskiej i głogowskiej Temidy (1945–1950)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2022, nr 29, s. 147–206.

³⁰ E. Romanowska, „*Wkrótce już stanę przed innym sądem...*” *Prawnicy II Rzeczypospolitej represjonowani w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 2020.

³¹ *Ibidem*, s. 285.

i rozproszeniem źródeł. W wypadku Sądu Okręgowego w Gorzowie nie zachowały się akta prezydialne, kluczowe dla odtworzenia obsady kadrowej i struktury organizacyjnej sądu, nie dysponujemy także repertoriami gorzowskiego sądu okręgowego. Z tego względu konieczne jest poszukiwanie informacji na temat działalności tego sądu w innych zespołach archiwalnych, choćby w zespole Sądu Apelacyjnego w Poznaniu oraz w zespole Ministerstwa Sprawiedliwości. Warto podkreślić, że w przypadku gorzowskiego sądu okręgowego zachował się bardzo obszerny materiał archiwalny dotyczący spraw karnych rozpoznawanych przez ten sąd. Jest to ponad 1000 jednostek archiwalnych dotyczących przede wszystkim spraw o przestępstwo odstępstwa od narodowości w okresie II wojny światowej, ale także spraw o przestępstwa polityczne i kryminalne, jak choćby przestępstwa zabójstwa, zgwałcenia czy rozboju³². Akta prezydialne zachowały się za to w zespole archiwalnym zielonogórskiego sądu okręgowego, choć w tym wypadku dysponujemy znacznie mniej obszernym materiałem na temat poszczególnych spraw rozpoznanych przez ten sąd. Zachowało się jedynie około 100 akt spraw karnych, przede wszystkim dotyczących przestępstw kryminalnych, dewizowych i politycznych³³. Najskromniej przedstawia się zachowany zasób archiwalny dotyczący Sądu Okręgowego w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli³⁴. W wypadku tego sądu również nie dysponujemy aktami prezydialnymi, a pewne informacje na temat obsady kadrowej i organizacji sądu zachowały się jedynie w zespole akt Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu³⁵. Ponadto zachowała się niewielka liczba jednostek archiwalnych obejmujących sprawy rozpoznawane przez głogowski sąd okręgowy. Jest to jedynie około 60 jednostek archiwalnych, jeśli chodzi o sprawy karne.

Warto zaznaczyć, że w przypadku wszystkich trzech lubuskich sądów okręgowych funkcjonujących w latach 1945–1950, a więc sądów w Zielonej Górze, Gorzowie Wielkopolskim oraz w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli, nie zachowały się repertoria sądowe. Repertoria są cennym źródłem informacji nie tylko na temat wpływu spraw do danego sądu w danym roku, ale także osób sprawców i sposobach załatwienia sprawy. Brak repertoriów sądowych sprawia, że o liczbie spraw wpływających do trzech lubuskich sądów okręgowych możemy wnioskować jedynie z materiałów pośrednich, takich jak sprawozdania przygotowywane na potrzeby Ministerstwa Sprawiedliwości.

Problem dotyczący liczby zachowanych źródeł jest typowy dla większości „sądowych” zespołów archiwalnych. Wynika to z faktu obowiązywania wówczas

---

³² Inwentarz Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim, Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 66/309/0.

³³ Zespół Sądu Okręgowego w Zielonej Górze, Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej: AP ZG), sygn. akt 89/433/0.

³⁴ Zespół Sądu Okręgowego w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli, AP ZG, sygn. akt 89/576/0.

³⁵ Sprawozdania dla Sądu Apelacyjnego z uruchomienia Sądów Grodzkich i Okręgowych w roku 1945, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. akt 82/2124/0/4/5.

rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 2 czerwca 1937 r. o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej³⁶. Przepis § 3 tego rozporządzenia zaliczał do akt kategorii A, a więc o charakterze trwałym, po jednej typowej sprawie karnej z każdego pięciolecia, z każdego artykułu kodeksu karnego i ustaw szczególnych. Pozostałe akta w sprawach karnych zaliczono do kategorii B, przy czym zgodnie z §10 przywołanego rozporządzenia w sprawach o zbrodnie całe akta należało przechowywać przez 30 lat, natomiast w sprawach o występki przez 20 lat należało przechowywać akty oskarżenia, protokoły rozpraw, prawomocne orzeczenia kończące postępowanie i dokumenty stwierdzające wykonanie lub darowanie kary. W praktyce sekretariatów obu wspomnianych sądów okręgowych dość często archiwizowano całość akt spraw o występki. Akta spraw, w których postępowanie umorzono z powodu amnestii, przechowywano przez 10 lat, a akta wszystkich pozostałych spraw – przez 5 lat.

Stosowanie przepisów przywołanego rozporządzenia spowodowało, że w polskich archiwach zachowało się stosunkowo niewiele jednostek archiwalnych obejmujących akta spraw rozpoznawanych przez sądy okręgowe w latach 1945–1950. Ponadto pośredni wpływ na liczbę zachowanych akt spraw, przede wszystkim karnych, z okresu 1945–1950 miały liczne wyłączenia jurysdykcji sądów powszechnych na rzecz sądów specjalnych, przede wszystkim sądownictwa wojskowego, oraz organów quasi-sądowych, jak np. Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. Trzeba bowiem pamiętać, że sądownictwo wojskowe w pierwszej dekadzie Polski Ludowej rozpoznawało nie tylko sprawy żołnierzy, funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa, Milicji Obywatelskiej itd., ale także pracowników PKP i w pewnych wypadkach osób cywilnych. Bez wątpienia zatem liczba zachowanych akt, jak również ich rozproszenie może mieć wpływ na zakres badań nad lubuskim sądownictwem powszechnym w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej.

Na marginesie warto dodać, że w ostatnich latach opracowane zostało też zagadnienie działalności i organizacji sądownictwa wojskowego na Ziemi Lubuskiej, przede wszystkim owianego złą sławą Wojskowego Sądu Rejonowego w Zielonej Górze. Marek Budniak w monografii *Wojskowy Sąd Rejonowy w Zielonej Górze w latach 1950–1954*³⁷ przedstawił organizację, obsadę kadrową i orzecznictwo tego sądu. Ta obszerna praca stanowi uzupełnienie badań prowadzonych nad powszechnym sądownictwem polskim na Ziemi Lubuskiej w pierwszych latach po wojnie. Bez

---

³⁶ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 2 czerwca 1937 r. o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej (Dz.U. Nr 42, poz. 335).

³⁷ M. Budniak, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Zielonej Górze w latach 1950–1954*, Zielona Góra 2021. Krytyczną recenzję książki M. Budniaka opublikował L. Kania, *Czy historycy prawa są już zbędni? Uwagi krytyczne na kanwie publikacji Marka Budniaka Wojskowy Sąd Rejonowy w Zielonej Górze 1950–1954*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 2, s. 195–225.

wątpienia w ostatniej dekadzie znacząco wzrosło zainteresowanie badaczy tematem sądownictwa powszechnego na Ziemi Lubuskiej. Świadczy o tym również fakt, iż 7 listopada 2019 r. zorganizowano w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze konferencję naukową „Działalność zbrodnicza zielonogórskich sądów i organów bezpieczeństwa w okresie PRL”, której owocem były wydane nakładem Archiwum Państwowego materiały konferencyjne zawierające wystąpienia prelegentów³⁸. Drugim wydarzeniem wskazującym na rosnące zainteresowanie badaczy tematem sądownictwa powszechnego na Ziemi Lubuskiej było zorganizowane 17 marca 2021 r. w formule online seminarium naukowe „Sądownictwo na Ziemi Lubuskiej 1945–1950”.

Większe zainteresowanie historyków i historyków prawa tematyką sądownictwa powszechnego na obszarze obecnego województwa lubuskiego przyczyniło się do pogłębienia stanu wiedzy na temat procesu budowy struktur organizacyjnych sądownictwa tuż po zakończeniu wojny, obsady kadrowej, wewnętrznej organizacji oraz orzecznictwa karnego lubuskich sądów. Dość dobrze opisano działalność trzech lubuskich sądów okręgowych – Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim, Sądu Okręgowego w Zielonej Górze i Sądu Okręgowego w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli.

W dalszym ciągu na pogłębione badania, jak już wspomniano, czekają lubuskie sądy grodzkie, ich organizacja i obsada kadrowa. Ponadto nie zbadano jeszcze orzecznictwa sądów grodzkich ani lubuskich sądów okręgowych w sprawach cywilnych. Na opracowanie czekają też biografie pionierów lubuskiej Temidy. Oczywiście realizacja wskazanych zadań badawczych zależy od liczby i stopnia zachowania źródeł. W wypadku badań biograficznych warto odnotować, że w zasobie Archiwum Akt Nowych zachowały się teczki personalne z okresu międzywojennego niektórych sędziów, którzy po wojnie trafili na Ziemię Lubuską³⁹.

Mimo zasygnalizowanych trudności związanych ze stopniem zachowania źródeł wydaje się, że warto propagować badania nad szeroko pojętą działalnością lubuskich sądów tuż po II wojnie światowej. Budowa struktur sądownictwa polskiego na Ziemi Lubuskiej stanowi bowiem rzadki przykład tworzenia instytucji wymiaru sprawiedliwości od podstaw, w bardzo trudnych warunkach powojennego zniszczenia i biedy, przez ludzi, którzy wywodzili się z bardzo różnych środowisk prawniczych, nie tylko z Wielkopolski, ale także z Galicji czy dawnych województw kresowych.

---

³⁸ *Działalność zbrodnicza zielonogórskich sądów i organów bezpieczeństwa w okresie PRL (Materiały konferencyjne)*, Zielona Góra 2020.

³⁹ Na przykład w AAN znajduje sięteczka personalna sędziego Adama Tymczaka, obejmująca lata 1931–1939, który po wojnie pracował w Sądzie Okręgowym w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli (AAN, sygn. akt 2/285/0/23.5/13/3412), a także teczka zielonogórskiego sędziego Stanisława Matczyńskiego, obejmująca lata 1929–1938 (AAN, sygn. akt 2/285/0/23.5/13/3123), i Alojzego Kuźdowicza (AAN, sygn. akt 2/285/0/23.5/13/4016).

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

- Archiwum Akt Nowych,teczki personalne: sygn. akt 2/285/0/23.5/13/3412, 2/285/0/23.5/13/3123, 2/285/0/23.5/13/4016.
- Inwentarz Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim, Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. akt 66/309/0.
- Sprawozdania dla Sądu Apelacyjnego z uruchomienia Sądów Grodzkich i Okręgowych w roku 1945, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. akt 82/2124/0/4/5.
- Zespół Sądu Okręgowego w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli, Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, 89/576/0.
- Zespół Sądu Okręgowego w Zielonej Górze, Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, sygn. akt 89/433/0.

Ustawodawstwo

- Dekret z 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa (Dz.U. Nr 30, poz. 192).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 2 czerwca 1937 r. o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej (Dz.U. Nr 42, poz. 335).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 15 czerwca 1949 r. o utworzeniu Sądów Apelacyjnych w Białymstoku, Gdańsku, Kielcach, Łodzi, Olsztynie, Rzeszowie, Szczecinie i Wrocławiu oraz o ustaleniu okręgów Sądów Apelacyjnych (Dz.U. Nr 36, poz. 270).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 6 lipca 1950 r. o utworzeniu Sądów Apelacyjnych w Koszalinie, Opolu i Zielonej Górze oraz o ustaleniu okręgów Sądów Apelacyjnych w Bydgoszczy, Katowicach, Kielcach, Łodzi, Olsztynie, Poznaniu i Warszawie (Dz.U. Nr 28, poz. 265).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 31 maja 1975 r. w sprawie utworzenia sądów wojewódzkich i sądów rejonowych oraz ustalenia ich siedzib i obszarów właściwości (Dz.U. Nr 18, poz. 99).

Opracowania

- Budniak M., *Wojskowy Sąd Rejonowy w Zielonej Górze w latach 1950–1954*, Zielona Góra 2021.
- Charłampowicz J., *Dzieje organizacji sądownictwa na Ziemi Lubuskiej od XVIII do XX wieku*, „Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego” 1968, t. 6, z. 1.
- Działalność zbrodnicza zielonogórskich sądów i organów bezpieczeństwa w okresie PRL (Materiały konferencyjne)*, Zielona Góra 2020.
- Jakubowski T., *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002.
- Kania L., *Czy historycy prawa są już zbędni? Uwagi krytyczne na kanwie publikacji Marka Budniaka Wojskowy Sąd Rejonowy w Zielonej Górze 1950–1954*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2022, nr 2, s. 195–225.
- Machnikowska A., *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008.
- Madera A., *Przekształcenia wymiaru sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–2020*, Warszawa 2020.

- Nawrocki W., *Stryj Teofil – sędzia z „bamberskiej rodziny”. Po odmowie podpisania volkslisty został wyrzucony z pracy*, <https://wyborcza.pl/AkcjeSpecjalne/7,155762,23868648,stryj-teofil-sedzia-z-bamberskiej-rodziny.html>.
- Ozga-Świetlik E., *Zarys historii lubuskiego wymiaru sprawiedliwości*, „Studia Zielonogórskie” nr 11, s. 149–159.
- Piontek W., *Absolwenci Wydziału Prawa UAM w organach wymiaru sprawiedliwości*, „Rocznik Lubuski” 1973, t. 8, s. 325–332.
- Romanowska E., *Wkrótce już stanę przed innym sądem...”. Prawnicy II Rzeczypospolitej represjonowani w Polsce w latach 1944–1956*, Warszawa 2020.
- Siemaszko K., *Orzecznictwo Sądu Okręgowego w Głogowie z siedzibą w Nowej Soli w wybranych sprawach o przestępstwa szczególnie niebezpieczne w okresie odbudowy państwa w latach 1946–1950*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2015, z. 1, s. 211–232.
- Siemaszko K., *Przestępstwo odstępstwa od narodowości polskiej w okresie II wojny światowej w świetle orzecznictwa Sądu Okręgowego w Zielonej Górze oraz Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1946–1950. Przyczynek do badań* [w:] K. Białecki, S. Jankowiak, R. Reczek (red.), *Województwo poznańskie w latach 1945–1950*, Poznań–Warszawa 2022.
- Siemaszko K., *Przestępstwo zabójstwa w świetle wybranych orzeczeń Sądu Okręgowego w Gorzowie Wielkopolskim (1945–1950)*, „International Journal of Legal Studies” 2022, nr 11, s. 95–105.
- Siemaszko K., *Sąd Okręgowy w Gorzowie Wielkopolskim (1945–1950). Zarys historii*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2021, nr 28, s. 199–212.
- Siemaszko K., *Trudne początki. Organizacja Sądu Okręgowego w Zielonej Górze w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2016, z. 2, s. 183–198.
- Siemaszko K., *Wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych na tzw. Ziemiach Odzyskanych w świetle orzecznictwa sądów okręgowych w Zielonej Górze i Głogowie z siedzibą w Nowej Soli w latach 1945–1950*, Bydgoszcz 2022.
- Szafraniec T., *Organizacja sądownictwa na Ziemi Lubuskiej w latach 1975–2019*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2020, nr 27, s. 169–219.
- Szafraniec T., *Organizacja sądownictwa powszechnego na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1975*, „Nadwarciańskie Roczniki Historyczno-Archiwalne” 2019, t. 26, s. 213–253.
- Szafraniec T., *Pionierzy lubuskiej i głogowskiej Temidy (1945–1950)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2022, nr 29, s. 147–206.
- Szafraniec T., *Wstęp do dziejów sądownictwa w powojennym Międzyrzeczu (1945–2018)*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości” 2018, t. 16, s. 95–118.
- Szafraniec T., *Zarys dziejów i ludzie międzyrzeckich sądów w latach 1945–1989*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości” 2021, t. 19, s. 131–180.
- Szafraniec T., *Zarys dziejów i ludzie Sądu Rejonowego w Międzyrzeczu w latach 1990–2021*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości” 2022, t. 20, s. 239–270.
- Szafraniec T., *Zarys dziejów sądownictwa powszechnego w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1945–2010*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2021, nr 28, s. 137–197.
- Szafraniec T., *Zarys dziejów sądownictwa w powojennej Skwierzynie (1945–2018)*, „Ziemia Międzyrzecka w przeszłości” 2019, t. 17, s. 159–179.
- Strzyżewski W. (red.), *Historia Zielonej Góry. Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, t. II, Zielona Góra 2012.

Wymiar sprawiedliwości w odrodzonej Polsce 22 VII 1944 – 22 VII 1945, Warszawa 1945.
Zaradny R., Władza i społeczność Zielonej Góry w latach 1945–1975, Zielona Góra 2009.

THE COMMON COURT SYSTEM IN THE LUBUSZ LAND
IN THE FIRST YEARS AFTER WORLD WAR II.
THE STATE OF RESEARCH

Abstract

The Polish common court system was established after 1945 in the Lubusz Land and it was not a topic of in-depth considerations for historians and legal historians for a long time afterwards. However, the last decade has brought about a significant change in this respect. Numerous texts have been published on the history of the post-war common court system in the Lubusz Land, which are primarily devoted to the organization of the judiciary, legal decisions in criminal cases, and personnel. The paper presents the current state of research on the post-war common court system in Lubusz as well as certain research recommendations.

Keywords: Lubusz Land, common court system, regional courts

ANNA MARCINKOWSKA

WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa, Polska

WSPiA University of Rzeszów, Poland

e-mail: Anna.Marcinkowska@wspia.eu

<https://orcid.org/0000-0003-1637-5424>

Kształtowanie się odpowiedzialności karnej lekarza jako urzędnika państwowego pod rządami kodeksu karnego z 1932 r.

Stan prawny. Unifikacja systemu po 1918 r.

Po odzyskaniu niepodległości w systemie prawa nie istniała definicja zawodu lekarza, chociaż samo to pojęcie pojawiało się w aktach prawnych. W tamtym okresie podstawowym aktem prawnym, który określił zasady wykonywania tego zawodu, była ustawa z dnia 2 grudnia 1921 r. w przedmiocie wykonywania praktyki lekarskiej w Państwie Polskiem¹. Stanowiła ona, że warunkiem prawa wykonywania zawodu było zarejestrowanie się przez osoby uprawnione w Ministerstwie Zdrowia Publicznego. Dopiero taka rejestracja, polegająca na uzyskaniu pisemnego zaświadczenia, urzędowo potwierdzała prawo do wykonywania praktyki lekarskiej oraz pozwalała na dokonanie wpisu na listę lekarzy konkretnej izby lekarskiej (art. 3). Z mocy tych przepisów lekarz stawał się w zasadzie urzędnikiem, ze wszystkimi tego konsekwencjami w zakresie praw i obowiązków, zwłaszcza że w art. 5 tej ustawy pojawiło się pojęcie lekarzy urzędowych (państwowych i komunalnych). Warto dodać, że przewidziano również utratę prawa do wykonywania praktyki lekarskiej na stałe lub czas określony „w drodze postępowania sądowego w wypadkach przez ustawy karne przewidzianych” (art. 10). Akt ten obowiązywał aż do 1932 r., kiedy

---

¹ Ustawa z dnia 2 grudnia 1921 r. w przedmiocie wykonywania praktyki lekarskiej w Państwie Polskiem (Dz.U. Nr 105, poz. 762).

został zastąpiony rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej o wykonywaniu praktyki lekarskiej².

Ustawa z dnia 31 stycznia 1920 r. w przedmiocie odpowiedzialności karnej urzędników za przestępstwa popełnione z chęci zysku³, która dotyczyła także lekarzy, przewidywała kary drakońskie. W tamtym czasie konieczność przyjęcia surowych kar była uzasadniana trudną sytuacją państwa polskiego, które toczyło wojnę z Rosją Sowiecką. Kolejnym argumentem za uchwaleniem tej ustawy była chęć zmanifestowania siły nowego państwa, które nie wahało się ścigać przestępstw zagrażających jego prawidłowemu funkcjonowaniu. Ten akt prawny miał charakter szczególnie, co potwierdził także Sąd Najwyższy, który zakazywał jednak stosowania wykładni rozszerzającej⁴. Za łapówkarstwo groziła kara śmierci przez rozstrzelanie, tj. w wypadku gdy urzędnik został uznany za winnego „przyjęcia bądź podarunku lub innej korzyści majątkowej, bądź obietnicy takiego podarunku lub korzyści majątkowej, danych w zamiarze skłonienia go do pogwałcenia obowiązków urzędowych lub służbowych, albo żądania takiego podarunku lub korzyści majątkowej [...] lub innego przestępstwa służbowego, popełnionego z chęci zysku” (art. 1 i 2). Także samo przyjęcie „podarunku lub innej korzyści majątkowej, bądź obietnicy takiego podarunku lub korzyści majątkowej”, nawet gdy dający nie miał zamiaru skłonienia urzędnika do naruszenia jego obowiązków, podlegało karze ciężkiego więzienia od 4 do 15 lat. Ustawa przewidywała także odpowiedzialność za przekupstwo urzędnika ze strony osób cywilnych, z tym że wprowadzała po raz pierwszy w polskim systemie prawa bezkarność za przyczynienie się do wykrycia lub udowodnienia dokonanego przestępstwa, „zanim władza powołana do ścigania przestępstw dowie się o takim czynnie” (art. 8). Przy definiowaniu pojęcia urzędnika w rozumieniu tej ustawy posłużono się odpowiednimi przepisami niemieckiego kodeksu karnego z 1871 r., austriackiej ustawy karnej z 1852 r. i rosyjskiego kodeksu karnego z 1903 r.⁵ We wszystkich

---

² Rozporządzenie z mocą ustawy Prezydenta z dnia 25 września 1932 r. w sprawie wykonywania praktyki lekarskiej (Dz.U. Nr 8181, poz. 712 z późn. zm.).

³ Ustawa z dnia 31 stycznia 1920 r. w przedmiocie odpowiedzialności karnej urzędników za przestępstwa popełnione z chęci zysku (Dz.U. Nr 11, poz. 60), uchylona 6 kwietnia 1921 r.

⁴ D. Szczepaniak, *Polskie ustawy o zwalczaniu przestępczości urzędniczej z lat 1920–1921*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2020, t. 13(2), s. 169–172.

⁵ Przykładem recypowania przepisów obowiązujących w ustawach karnych zaborców była treść §§ 331–336, które penalizowały przyjęcie przez urzędnika podarunków lub innych korzyści za czynność naruszającą obowiązek urzędowy lub służbowy lub za czynność należącą do zakresu jego urzędowania. Z kolei w ustawie niemieckiej w § 359 za urzędników uznano wszystkie osoby pozostające w służbie Rzeszy albo w bezpośredniej lub pośredniej służbie państw związkowych, bez względu na to, czy złożyły przysięgę służbową. Ustawa karna austriacka w wypadku skazania za przyjęcie łapówki przewidywała przepadek na rzecz Skarbu Państwa „podarku” przekazanego urzędnikowi.

tych aktach prawnych pojęcie urzędnika rozumiano bardzo szeroko – jako osobę powołaną przez organ władzy publicznej do realizowania zadań państwa⁶.

Następnym aktem prawnym mającym istotne znaczenie dla odpowiedzialności karnej lekarza jako urzędnika była ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej, ściśle powiązana z kolejną ustawą z tego samego dnia – o organizacji władz dyscyplinarnych i postępowaniu dyscyplinarnym przeciwko funkcjonariuszom państwowym⁷. Ustawa o państwowej służbie cywilnej określała miejsce urzędnika w systemie władzy i definiowała zakres pojęciowy tej funkcji. Zgodnie z nią urzędnika, w tym lekarza, zaliczono do szerszej grupy funkcjonariuszy państwowej służby cywilnej, uznając, że źródłem powstania takiego stosunku pracy była nominacja i miał on charakter publicznoprawny. Szczegółowo określono również obowiązki urzędnika, który miał być „obowiązany wiernie służyć Rzeczypospolitej, przestrzegać ściśle ustaw i przepisów, wypełniać obowiązki swego urzędu gorliwie, sumiennie i bezstronnie” oraz „dbać według najlepszej woli i wiedzy o dobro sprawy publicznej i spełniać wszystko, co temu dobru służy, a unikać wszystkiego, co by mu mogło szkodzić” (art. 21). Ustawa gwarantowała wiele przywilejów, np. dodatkowy czas urlopu i szczególną ochronę prawną, ale wprowadzała także szereg ograniczeń. To, że urzędnik nie mógł przyjmować korzyści majątkowej, było oczywiste i zachowanie takie podlegało penalizacji. Mimo to w art. 26 tego aktu prawnego pojawiło się dodatkowe zastrzeżenie, że nie mógł on żądać ani przyjmować darów oferowanych w związku z jego stanowiskiem urzędowym bezpośrednio i pośrednio jemu lub członkom jego rodziny, ani w jakikolwiek sposób sprowokować sposobności do takiego zachowania. W przepisie tym pojawił się także kolejny zapis, który wprost zabraniał wykorzystywania stanowiska do przysparzania sobie lub rodzinie jakiegokolwiek korzyści. Oceniając te zapisy, można zauważyć wiele podobieństw między ich treścią a typami przestępstw, które następnie zostały ujęte w art. 286 § 1 i 2, art. 290 § 1 i 2, art. 291 k.k. z 1932 r.

By uniknąć wątpliwości, jak należy traktować zawód lekarza, w rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o zakładach leczniczych⁸ znalazł się art. 21, który powiązał prawa i obowiązki lekarzy zatrudnionych w szpitalach państwowych i publicznych ze statusem urzędników, który był nadany ustawą z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej. Szczegółowo określono, że status lekarzy publicznych szpitali państwowych jest zrównany z funkcjonariuszami pod względem praw i obowiązków, w tym w zakresie podlegania odpowiedzialności

⁶ D. Szczepaniak, *Polskie ustawy...*

⁷ Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o organizacji władz dyscyplinarnych i postępowaniu dyscyplinarnym przeciwko funkcjonariuszom państwowym (Dz.U. Nr 21, poz. 165).

⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o zakładach leczniczych (Dz.U. Nr 38, poz. 382). Rozporządzenie zostało uchylone dopiero przez ustawę z dnia 30 września 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej (Dz.U. Nr 91, poz. 408 z późn. zm.).

karnej i korzystania „z opieki prawa narówni z urzędnikami publicznymi”. Orzecznictwo międzywojenne potwierdziło ten pogląd⁹. Natomiast w drugim akcie prawnym podzielono szpitale na publiczne i niepubliczne (tj. bez prawa publiczności). Interesujące jest, że w art. 5 tego rozporządzenia można doszukać się pierwowzoru definicji środków publicznych, gdyż do szpitali publicznych zaliczono te, które były utrzymywane przez państwo i związki komunalne, o ile przeznaczone były dla ogółu ludności. Z kolei innym szpitalom, w tym prywatnym, minister spraw wewnętrznych mógł nadać „prawo publiczności”, które zrównywało ich pozycję prawną ze szpitalami publicznymi (art. 6), co dotyczyło również statusu lekarzy tam zatrudnionych.

W 1919 r. powołano komisję kodyfikacyjną, która miała za zadanie ujednoczenie ustawodawstwa, także karnego. Ówczesny stan prawny był doraźnie uzupełniany ustawami szczególnymi, co do wejścia w życie kodeksu karnego z 1932 r. było wystarczające do zapewnienia bezpieczeństwa obywateli i ochrony własności prywatnej i państwowej¹⁰. Do tego czasu urzędnicy podlegali odpowiedzialności karnej na mocy art. 142, 455, 666, 667 rosyjskiego kodeksu karnego z 1903 r. Urzędnik odpowiadał więc karnie tylko wtedy, gdy niedbale wykonywał swoje obowiązki. Natomiast gdy obowiązki te spełniał „sumiennie”, a mimo to doszło do wykonania czynności prawnie nieuzasadnionej, wówczas uznawano, że czynność ta nie była nielegalna. W wypadku, gdy konieczne było przyjęcie, że przestępstwo zostało popełnione „z chęci zysku” (co dotyczyło przestępstw korupcyjnych), należało ustalić motywację działania sprawcy, która powinna być oparta na uzasadnionej chęci uzyskania bezprawnej korzyści majątkowej, rozumianej jako zamiar wzbogacenia się i „przysporzenia sobie tego, do czego sprawca nie miał prawa, chęć korzystniejszego ukształtowania swoich stosunków majątkowych i powiększenia całości swojego majątku”¹¹.

Odpowiedzialność karna lekarza jako urzędnika za błąd w sztuce do czasu uchwalenia kodeksu karnego z 1932 r. regulowana była przez kodeksy karne zaborców. Austriacki kodeks karny z 1852 r. przewidywał karanie za błędy w sztuce lekarskiej, skutkiem których było powstanie zagrożenia dla życia lub zdrowia pacjenta. Karą dodatkową w takim wypadku mogło być wydanie zakazu wykonywania zawodu do czasu złożenia ponownego egzaminu. Ustawy karne: niemiecka z 1871 r. oraz rosyjska z 1903 r. umożliwiały ukaranie lekarza za błąd w sztuce tylko na za-

---

⁹ Orzeczenie SN z 20 lutego 1923 r., 154/1923, OSN 1923, nr 1, poz. 284; orzeczenie SN z 22 kwietnia 1926 r., II K 2130/25, OSN 1926, nr 1, poz. 175.

¹⁰ Kodeks Tagancewa został przyjęty na mocy ustawy z dnia 25 lutego 1921 r. w przedmiocie zmian w ustawodawstwie karnem obowiązującym w b. zaborze rosyjskim (Dz.U. poz. 169). Na terenie samego zaboru rosyjskiego kodeks ten obowiązywał od 1 września 1917 r. Został wprowadzony przez Tymczasową Radę Stanu, z tym że stosowano go wcześniej (od 1915 r.) na podstawie zarządzenia władz okupacyjnych, tj. gubernatora Hansa von Beselera.

¹¹ Wyrok SN z 27 lipca 1931 r., II K 645/31, LEX nr 410601; wyrok SN z 17 lutego 1932 r., II K 53/32, LEX nr 390543; postanowienie SN z 17 marca 1932 r., II K 1260/31, LEX nr 390631.

sadzie przepisów szczególnych, np. za spowodowanie śmierci lub uszkodzenia ciała jako skutku niezachowania obowiązkowej ostrożności. Wszystkie trzy ustawy karne obowiązywały na terenie RP po odzyskaniu niepodległości. W ostatecznym tekście kodeksu karnego nie znalazły się unormowania, które w sposób szczególny dotyczyłyby lekarzy i ich odpowiedzialności karnej¹². Także inne akty prawne w tamtym okresie uznawały, że lekarz może i powinien być podmiotem przestępstwa urzędniczego. Takie wnioski wyciągano na podstawie umiejscowienia lekarza w systemie ochrony zdrowia w takich aktach prawnych, jak: ustawa z dnia 22 marca 1933 r. o ubezpieczeniu społecznym¹³, rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 2 września 1932 r. o wykonywaniu praktyki lekarskiej¹⁴ oraz ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o stosunkach służbowych pracowników instytucji ubezpieczeń społecznych¹⁵.

Przestępstwa urzędnicze w kodeksie karnym z 1932 r.

Kodeks karny z 1932 r. przyjęto po 12-letnim okresie prac komisji. Dzięki niemu doszło do ujednoczenia ustawodawstwa na terenie II RP i utrwalenia terminologii prawa karnego i jego instytucji. Uzupełnieniem kodeksu było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r., które rozszerzało i zaostrzało penalizację przestępstw polegających na ujawnieniu tajemnicy państwowej i udzielaniu rządowi obcego państwa wiadomości oraz prowadzeniu działalności wywiadowczej¹⁶.

Warto pamiętać, że myślą przewodnią kodeksu karnego z 1932 r. była subiektywizacja odpowiedzialności. Kodyfikacja ta uzależniała stosowanie szeregu instytucji

---

¹² Kwalifikację błędu w sztuce lekarskiej uzależniono od powstałego skutku. Już wtedy można było zauważyć tendencję, by naruszanie przez lekarza zasad postępowania zgodnego z wiedzą i sztuką medyczną kwalifikować na podstawie norm o charakterze ogólnym, chroniących życie i zdrowie człowieka. Zob. A. Liszewska, *Odpowiedzialność karna lekarza za „błąd w sztuce lekarskiej”*, Kraków 1998, s. 32–34.

¹³ Ustawa z dnia 22 marca 1933 r. o ubezpieczeniu społecznym (Dz.U. poz. 396).

¹⁴ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 2 września 1932 r. o wykonywaniu praktyki lekarskiej (Dz.U. poz. 712).

¹⁵ Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o stosunkach służbowych pracowników instytucji ubezpieczeń społecznych (Dz.U. Nr 32, poz. 338).

¹⁶ I. Andrejew, *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1970, s. 38–39. Zob. też rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 24 października 1934 r. o niektórych przestępstwach przeciwko bezpieczeństwu Państwa (Dz.U. Nr 94, poz. 851), które zastąpiło wcześniej obowiązujące rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 lutego 1928 r. o karach za szpiegostwo i niektóre inne przestępstwa przeciwko Państwu (Dz.U. Nr 18, poz. 160). Wprawdzie ustawodawca w omawianym akcie wprowadził typy przestępstw o charakterze powszechnym, jednak ich analiza prowadzi do wniosku, że podmiotem w tym wypadku mogli być przede wszystkim urzędnicy jako osoby, które miały dostęp do tajemnicy państwowej z powodu zajmowania określonych stanowisk.

nie tyle od stopnia zawinienia sprawcy, ile od oceny jego ogólnego nastawienia i wynikającej stąd prognozy na przyszłość¹⁷. Należy dodać, że Juliusz Makarewicz, współautor kodeksu, bardzo szeroko zarysował granice przekraczania władzy przez urzędnika, rozumiejąc je jako wszelkie działanie przekraczające uprawnienia określone przepisami lub ich istotą. Jego zdaniem konieczne było istnienie zależności między pojęciami urzędnika jako podmiotu przestępstwa i jako przedmiotu ochrony prawnej, a więc oba zakresy powinny być się pokrywać¹⁸. Przeciwstawne poglądy opierały się na węższym rozumieniu przekroczenia uprawnień i kładły nacisk na konieczność działania w zakresie uprawnień urzędowych¹⁹. Ostatecznie art. 286 k.k. uzyskał następujące brzmienie:

§ 1. Urzędnik, który przekracza swą władzę lub nie dopełnia obowiązku, działa na szkodę interesu publicznego lub prywatnego, podlega karze więzienia do lat 5.

§ 2. Jeżeli sprawca działa w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej dla siebie lub innej osoby, podlega karze więzienia do lat 10.

§ 3. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega karze aresztu do miesięcy 6.

Pojęcie urzędnika jako podmiotu przestępstwa znalazło następnie odzwierciedlenie w orzecznictwie – przede wszystkim do art. 292 k.k. z 1932 r., który znajdował się w rozdziale XLI „Przestępstwa urzędnicze”. Przepis ten przewidywał:

Karom, przewidzianym w rozdziale niniejszym, podlegają, prócz urzędników pozostających w służbie Państwa lub samorządu, nadto osoby wykonywające zleczone czynności w zakresie zarządu państwowego lub samorządowego, tudzież funkcjonariusze wszelkich instytucyj prawa publicznego.

W kodeksie tym ustawodawca rozszerzył więc odpowiedzialność za przestępstwa urzędnicze na urzędników pozostających w służbie państwa lub samorządu, osoby wykonujące zleczone czynności w zakresie zarządu państwowego lub samorządowego oraz wszelkich funkcjonariuszy wszystkich instytucji „prawa publicznego”. W tamtym okresie nie istniała legalna definicja prawa publicznego i generalnie rozumiano pod tym pojęciem zbiór reguł dotyczących ustroju i organów wykonawczych, ale także wszelkich stosunków prywatnoprawnych, do których należały różne dziedziny

¹⁷ J. Kochanowski, *Redukcja odpowiedzialności karnej. Komentarz*, Warszawa 2000, s. 15.

¹⁸ J. Makarewicz, *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1938, s. 363–364. Komisja kodyfikacyjna pracująca nad kodeksem karnym z 1932 r. przedłożyła w projekcie art. 87 § 1 w brzmieniu: „Urzędnik jest to osoba pełniąca funkcje publiczne w imieniu państwa lub samorządu”, który następnie został skreślony na wniosek komisji ministerialnej. Zob. A. Spotowski, *Pojęcie funkcjonariusza publicznego w projekcie kodeksu karnego a pojęcie urzędnika w obowiązujących przepisach*, „Państwo i Prawo” 1968, nr 8–9, s. 303.

¹⁹ S. Glaser, A. Mogilnicki, *Kodeks karny. Komentarz*, Kraków 1934, s. 1002; Z. Kallaus, *Przestępne nadużycie władzy*, Warszawa 1982, s. 31 i n.

prawa. W tym kierunku poszła też praktyka sądowa. Judykatura okresu przedwojennego do kręgu osób mogących być sprawcami przestępstwa urzędniczego zaliczała funkcjonariuszy przedsiębiorstw państwowych i innych ważnych dla państwa przedsiębiorstw, bankowców, nauczycieli szkół państwowych oraz oczywiście lekarzy i personel administracyjny uspołecznionej służby zdrowia (w tym korzystających ze środków publicznych). Tak szeroka interpretacja podmiotu przestępstw urzędniczych miała związek z istnieniem znamienia kodeksowego „spełniania zleconych czynności w zakresie zarządu państwowego lub samorządowego”. Bez znaczenia był charakter stosunku służbowego, tj. umowa o pracę, umowa o dzieło, mianowanie lub etat. Uznano, że samo zlecenie działalności w zakresie zarządu państwowego lub samorządowego było określeniem wystarczająco pojemnym i zbieżnym z kategorią funkcjonariusza prawa publicznego (np. osoby zatrudnione w Poczcie Polskiej, PKP, komunalnych kasach oszczędnościowych, kasach chorych, izbach rolniczych). Trzeba pamiętać, że do kategorii tej zaliczano także żołnierzy, na podstawie art. 7 kodeksu karnego wojskowego, w brzmieniu, iż odpowiedzialności karnej za przestępstwa urzędnicze podlega także żołnierz (a więc i lekarz wojskowy) wykonujący zleczone czynności w zakresie zarządu wojska lub marynarki wojennej²⁰.

Konsekwencją tego było kwalifikowanie czynów, których podmiotem wykonawczym był lekarz, z art. 286 § 1 i 2 oraz art. 290 § 1 k.k. z 1932 r. (łapówkarstwo czyli przyjęcie przez urzędnika, w związku z urzędowaniem, dla siebie lub innej osoby korzyści majątkowej lub osobistej, albo ich obietnicy bądź też takiej korzyści żądanie) a także z innych, zawartych w rozdziale XLI. Natomiast udzielanie korzyści majątkowej lub osobistej urzędnikowi (lekarzowi) kwalifikowano w art. 134 k.k. z 1932 r. („kto udziela lub obiecuje udzielić korzyści majątkowej lub osobistej urzędnikowi albo innej osobie, aby skłonić urzędnika do naruszenia obowiązku służbowego”). Uzasadniano to tym, że praktyka czynności zawodowych lekarza w społecznej służbie zdrowia jest ściśle związana z czynnościami natury administracyjnej, które warunkują się wzajemnie z leczniczymi. O kwalifikacji prawnej decydował zamiar sprawcy. Jeżeli jego zamiarem było skłonienie osoby przekupywanej do naruszenia obowiązku służbowego, to dochodziło do wypełnienia znamion z art. 134 k.k. (*ex ante*). Natomiast w art. 135 k.k. została zawarta kolejna forma typu czynu zabronionego, która dotyczyła przekazania wynagrodzenia za naruszenie obowiązku służbowego *ex post*. Rozróżnienie to było o tyle niezrozumiałe, że przewidywało mniejsze zagrożenie karą pozbawienia wolności niż w wypadku art. 134 k.k. Orzecznictwo poszło więc w kierunku kwalifikowania zdecydowanej większości przestępstw z art. 134 k.k., przy czym nie miało znaczenia, czy naruszenie obowiązku służbowego należało do

---

²⁰ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 21 października 1932 r. – Kodeks karny wojskowy (Dz.U. Nr 91, poz. 765), który zastąpił Kodeks karny wojskowy z 1928 r., został wprowadzony rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 22 marca 1928 r. (Dz.U. Nr 36, poz. 328).

zakresu władzy urzędnika. Wystarczyło działanie sprawcy w przeświadczeniu, że ze strony urzędnika istnieje możliwość naruszenia obowiązku. Nie wchodziło także wtedy w grę przyjęcie usiłowania nieudolnego z art. 23 § 2 k.k.²¹

W odniesieniu do pojęcia urzędnika należy przypomnieć, że definicja legalna podmiotu przestępstw urzędniczych nie znalazła się w części ogólnej kodeksu karnego z 1932 r., gdzie poprzestano na umieszczeniu jedynie w art. 91 § 5 wyjaśnienia, że przez urzędnika należy rozumieć również osobę wojskową. W części szczególnej kodeksu rozróżniono jednak urzędników pozostających w służbie państwa lub samorządu oraz inne osoby ponoszące odpowiedzialność na równi z nimi. Podstawowym kryterium służącym do określenia, kto jest urzędnikiem, było działanie „w służbie”, które rozumiano jako pełnienie czynności zarządu państwowego przez osobę pozostającą z państwem w określonym stosunku. Nominacji na stanowisko przypisywano rolę aktu inwestytury, od którego następowało powstanie służbowego stosunku pracy o charakterze publicznoprawnym i wyposażenie w prawo wykonywania czynności o charakterze władczym. Zawarte w art. 292 k.k. z 1932 r. sformułowanie „wykonywanie zleconych czynności w zakresie zarządu państwowego” jako znamię przestępstwa powodowało jednak trudności interpretacyjne i prowadziło do zbyt szeroko rozumianej odpowiedzialności za przestępstwa urzędnicze. Natomiast źródła obowiązków służbowych urzędników określano jako przepisy normatywne, regulaminy, instrukcje służbowe, a także zlecenie przełożonego dotyczące konkretnych sytuacji²².

W orzecznictwie w dalszym ciągu wskazywano na konieczność udowodnienia związku przyczynowo-skutkowego przy przyjęciu odpowiedzialności lekarza, stojąc na gruncie zasady subiektywizmu, wyrażonej w art. 15 § 2 k.k.²³ W takim wypadku istniała możliwość kwalifikowania zachowań lekarzy także na podstawie np. przepisu art. 230 k.k. z 1932 r., który określał odpowiedzialność karną za nieumyślne spowodowanie śmierci (wskutek błędów w sztuce medycznej).

Jak już wspomniano, łapownictwo czynne i bierne znalazło się więc w różnych rozdziałach kodeksu karnego z 1932 r. Artykuł 134 k.k. przewidywał karę 5 lat więzienia i grzywnę za obietnicę udzielenia korzyści majątkowej lub osobistej urzędnikowi, która miała go skłonić do naruszenia obowiązku służbowego, natomiast art. 135 penalizował udzielenie korzyści majątkowej i osobistej urzędnikowi za naruszenie obowiązku służbowego karą do 3 lat więzienia i grzywną. Rozróżnienie to było związane z poglądem Juliusza Makarewicza na temat współdziałania przy

²¹ Wyrok SN z 19 października 1934 r., II K 1120/34, OSN(K) 1935/5/183; wyrok SN z 6 maja 1935 r., II K 348/35, OSN(K) 1935/12/518; wyrok SN z 20 marca 1936 r., I K 1399/35, OSN 1936, nr 10, poz. 378.

²² Z. Kallaus, *Przestępne nadużycie...*, s. 12–13.

²³ Wyrok SN z 16 stycznia 1936 r., III K 1589/35, OSN(K) 1936/8/295; wyrok SN z 26 listopada 1959 r., II K 499/59, OSNPG 1960/4/61.

przestępstwach indywidualnych. Według niego *extraneus* nie mógł nigdy odpowiadać za współdziałanie przy przestępstwach indywidualnych, do których należały przestępstwa urzędnicze²⁴. Nie miały znaczenia pobudki, jakimi kierował się urzędnik przy wykonywaniu czynności, które stanowiły z jego strony naruszenie obowiązku służbowego. Wymagano jednak dokładnego ustalenia, który obowiązek służbowy miał być naruszony. Dla poniesienia odpowiedzialności z art. 134 k.k. wystarczyło ustalenie, że udzielenie lub obietnica udzielenia korzyści nastąpiły w zamiarze skłonienia urzędnika (lekarza) do naruszenia obowiązków służbowych²⁵.

Orzecznictwo przedwojenne uznawało, że „przekroczenie władzy” lub niedopełnienie obowiązku w rozumieniu art. 286 § 1 k.k. z 1932 r. zachodziło wtedy, gdy urzędnik działał w zakresie tych czynności, które zostały mu zlecone, na podstawie zarówno aktów prawnych (rozporządzeń lub zarządzeń), jak i poleceń „zwierzchności”, i efektem tego było powstanie szkody. Jako korzyść majątkową traktowano osiągnięcie zysku. To pojęcie wcześniej funkcjonowało jeszcze na podstawie art. 636 k.k. z 1903 r., jako „przekroczenie władzy dokonane z chęci zysku”. Cel osiągnięcia korzyści majątkowej, który pojawił się w art. 286 d.k.k. (dawnego kodeksu karnego), był pojęciem szerszym. Rozumiano go jako bezprawne pomnożenie majątku urzędnika lub innej osoby, przy czym uznawano, że wystarczy zaistnienie samej możliwości osiągnięcia korzyści. Bardzo szeroko rozumiano znamię działania na szkodę interesu publicznego. Efektem tego było uznanie, że każde działanie lekarza-urzędnika sprzeczne z obowiązującymi go przepisami, które może naruszyć autorytet władzy publicznej i podważyć zaufanie społeczeństwa do prawidłowego wypełniania zadań przez władzę publiczną, jest wystarczające do przyjęcia, że miało miejsce działanie na szkodę interesu publicznego²⁶.

Rozróżniano więc urzędników (w tym lekarzy) pozostających w służbie państwa lub samorządu oraz inne wyszczególnione grupy osób, przy czym wspólnym mianownikiem tych trzech grup było ponoszenie takiej samej odpowiedzialności²⁷. Tym

²⁴ L. Tyszkiewicz, *O sposobach przeciwdziałania solidarności między biorącym i dającym łapówkę w obronie przed odpowiedzialnością karną*, „Prokuratora i Prawo” 2004, nr 11–12, s. 35–36.

²⁵ Po stronie sprawcy przyjmowano usiłowanie nieudolne przestępstwa z art. 134 k.k., gdy mylnie sądził, że czynność, do której nakłaniał urzędnika, stanowiłaby naruszenie obowiązku służbowego, lub gdy się godził z naruszeniem takiego obowiązku, którego mimo wszystko nie było. Zob. wyrok SN z 22 października 1934 r., I K 710/34, OSN(K) 1935/5/184; wyrok SN z 6 maja 1935 r., II K 348/35, OSN(K) 1935/12/518.

²⁶ Wyrok SN z 25 sierpnia 1938 r., II K 2772/37, OSN(K) 1939, nr 1, poz. 21; wyrok SN z 8 sierpnia 1938 r., III K 1246/38, OSN(K) 1939, nr 1, poz. 18; wyrok SN z 20 czerwca 1938 r., I K 1594/34, OSN(K) 1939, nr 5, poz. 107; wyrok SN z 17 czerwca 1938 r., II K 2578/37, OSN(K) 1939, nr 5, poz. 106; wyrok SN z 17 czerwca 1938 r., II K 119/38, OSN(K) 1939, nr 3, poz. 59; wyrok SN z 23 maja 1935 r., I K 395/35, LEX nr 368153.

²⁷ Późniejsze piśmiennictwo uznało, że art. 292 k.k. z 1932 r. był „testem prawa publicznego” w zakresie, w jakim przepis ten zrównywał z urzędnikiem osoby będące „funkcjonariuszami wszelkich instytucji prawa publicznego”, i jego interpretacja miała duże znaczenie przy uchwaleniu

samym krąg osób odpowiedzialnych za „przestępstwa urzędnicze” był szerszy niż grupa korzystająca ze szczególnej ochrony, przysługującej tylko urzędnikom²⁸. O ile ustalenie, czy osoba pozostawała w służbie państwa, było stosunkowo łatwe, o tyle wielość organizacji samorządowych powodowała konieczność ustalenia, czy dany samorząd posiadał jakiegokolwiek uprawnienia służące organom państwowym, przez zastosowanie kryterium funkcji społeczno-służbowej. Przykładowo, za urzędników uznano osoby, które były zatrudnione w Ubezpieczalni Społecznej, a więc także lekarzy. Takie stanowisko uzasadniono tym, że pojęcie samorządu odnosi się nie tylko do samorządu terytorialnego, lecz także do wszystkich instytucji prawa publicznego, których czynności, gdyby instytucje te nie istniały, musiałyby spełniać państwo²⁹. W kodeksie karnym z 1932 r. wprowadzono karalność za podżeganie do przestępstw urzędniczych (art. 293). Uznano też, że podżegacz i pomocnik odpowiadali za własny czyn, tyle że popełniony w postaci zjawiskowej podżegania lub pomocnictwa. Formy te opierały się na trzech zasadach: odpowiedzialność podżegacza i pomocnika miała charakter samoistny i nie wynikała z udziału w cudzym przestępstwie, oparta była na zasadzie indywidualizacji winy oraz na zasadzie odpowiedzialności niezależnej³⁰.

Zmiany po 1945 r.

Wraz ze zmianą ustroju po II wojnie światowej doszło do kolejnego rozszerzenia zakresu pojęciowego określenia „urzędnik” przez wprowadzenie pojęcia „funkcjonariusz”, co nastąpiło w dekreście z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa³¹, wprowadzającym tzw. mały kodeks karny (dalej: m.k.k.). Zmiana polegała na tym, że odnosiła się do wszystkich przestępstw typu urzędniczego, a nie tylko do przestępstw nadużycia władzy, i ten szeroki krąg osób podlegał zaostrzonej karalności przewidzianej dla urzędników³².

---

noweli antykorupcyjnej i wprowadzeniu art. 115 § 19 do k.k. Zob. B. Mik, *Nowela antykorupcyjna z dnia 13 czerwca 2003 r.*, Kraków 2003, s. 143.

²⁸ Z. Kallaus, *Przestępne nadużycie...*, s. 11–15.

²⁹ Wyrok SN z 12 października 1936 r., K 842/36, OSN 1937/3/96; wyrok SN z 2 lipca 1948 r., PoK 370/48, LEX nr 1674328.

³⁰ Szerzej: T. Bojarski, *Tradycja i postęp w nowelizacji prawa karnego – od Makarewicza do stanu obecnego*, „Teki Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 2008, nr 7–8.

³¹ Dekret z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz.U. Nr 30, poz. 192); Z. Kallaus, *Przestępne nadużycie...*, s. 13–14.

³² W PRL termin „władza publiczna” nie był stosowany. Zamiast niego posługiwano się pojęciem „władza polityczna”, które było utożsamiane z władzą państwową realizowaną przez urzędników. Wynikało to z przekonania, że w społeczeństwie socjalistycznym stosunki polityczne obejmują krąg problemów wykraczających poza zjawisko władzy państwowej. Dopiero od wejścia w życie kodeksu karnego z 1969 r. pojawiło się pojęcie funkcjonariusza publicznego, które prawdopodobnie wywodzono z projektu k.k. z 1932 r., gdzie w art. 87 pojawił się zapis, że przez urzędnika należy ro-

Na czas swojego obowiązywania wspomniany dekret zawiesił część przepisów szczególnych kodeksu karnego z 1932 r., a jego celem była przede wszystkim walka z przeciwnikami politycznymi nowego ustroju. Był on częścią systemu prawnego aż do 31 grudnia 1969 r., czyli do wejścia w życie nowej kodyfikacji³³. Samo pojęcie „przestępstw urzędniczych” zostało rozszerzone także na osoby wykonujące zleczone czynności w zakresie zarządu samorządowego (art. 292 d.k.k.) lub funkcjonariuszy organizacji wykonujących zleczone czynności w zakresie zarządu samorządowego (art. 46 m.k.k.).

Następnie ustawą z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia³⁴ zupełnie zmieniono cały system lecznictwa. Na mocy tej ustawy lekarze zatrudnieni w państwowych placówkach i zakładach pozostawali w służbie państwowej, co było równoznaczne ze sprawowaniem stanowiska urzędniczego. Zakres zarządu takiego stanowiska widziano w organizowaniu swoich zadań np. w okresie pełnienia dyżuru. Wobec tego lekarz odpowiadał jako urzędnik, ale również korzystał ze szczególnej ochrony prawnej³⁵. Kolejnym aktem prawnym, który rozszerzał odpowiedzialność urzędniczą, był dekret z dnia 26 października 1949 r. o tajemnicy państwowej i służbowej³⁶. W ówczesnych

---

zumięć „osobę pełniącą funkcję publiczną w imieniu Państwa lub samorządu”. Takie nazwy, jak: władza publiczna, władze publiczne, prawo publiczne, zostały usankcjonowane dopiero w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Zob. A. Lutrzykowski, *System władzy publicznej Polski Ludowej*, Toruń 2013, s. 20–22.

³³ L. Tyszkiewicz, *O sposobach...* Trzeba jednak zaznaczyć, że klauzula bezkarności pojawiła się w innym kontekście już w art. 16 § 3 rozporządzenia o niektórych przestępstwach przeciwko bezpieczeństwu Państwa w brzmieniu: „Nie podlega karze, kto wzięwszy udział w porozumieniu, doniesie o nim władzy, powołanej do ścigania przestępstw, zanim władza dowiedziała się o porozumieniu i zanim wynikły jakiegokolwiek ujemne skutki dla państwa. Z bezkarności nie korzysta, kto doprowadził do powstania takiego porozumienia”. W tzw. małym kodeksie karnym znalazł się przepis art. 47, który wprowadzał klauzulę niekaralności dla osoby, która udzieliła lub obiecała udzielić urzędnikowi, albo innej osobie, korzyści majątkowej lub osobistej w związku z jego urzędowaniem, a następnie powiadomiła władzę powołaną do ścigania przestępstw. Było to istotne novum, które miało wpływ na późniejsze kodyfikacje.

³⁴ Ustawa z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia (Dz.U. Nr 55, poz. 434).

³⁵ Uchwała SN z 29 września 1960 r., VI KO 45/60, LEX nr 115295.

³⁶ Dekret z dnia 26 października 1949 r. o tajemnicy państwowej i służbowej (Dz.U. Nr 55, poz. 437). W jego art. 12 uznano, że odpowiedzialności karnej przewidzianej dla urzędników – oprócz osób wymienionych w art. 292 d.k.k. i art. 46 m.k.k. – podlegają zarówno członkowie kolegialnych gremiów o charakterze publicznoprawnym, członkowie rad narodowych, jak i członkowie kolegialnych ciał związków zawodowych oraz organizacji społecznych i politycznych. Bardzo ogólne ujęcie definicji tajemnicy państwowej zakładało możliwość szerokiej penalizacji wielu zachowań i podobnie jak m.k.k. było narzędziem walki z przeciwnikami ustroju. Należy zwrócić uwagę na wzajemną relację między m.k.k. a k.k. z 1932 r. – na podstawie art. 68 zawieszono moc obowiązującą niektórych przepisów części szczególnej k.k., które zostały odmiennie unormowane

warunkach społeczno-ekonomicznych uznano, że skoro lekarz nie organizuje samodzielnie własnego zespołu lekarskiego i miejsca pracy, a państwo wymaga od niego stałego podnoszenia kwalifikacji medycznych, to zawód lekarza, jako podobny do zawodu urzędnika, nie nosi cech wolnego zawodu wykorzystującego nabytą wiedzę medyczną³⁷. Źródłem takich poglądów była właśnie wspomniana ustawa o zawodzie lekarza z 1950 r.³⁸ Uzależniła ona uzyskanie uprawnienia do samodzielnego wykonywania zawodu poza zakładem społecznej służby zdrowia od zatrudnienia się w takim zakładzie w odpowiednim wymiarze godzin, który z kolei był ustalany na podstawie art. 27 ust. 2 ustawy z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia. Ustęp 1 tego artykułu wprost zobowiązywał lekarzy, lekarzy dentyistów i inne zawody medyczne do pracy w zakładach społecznych służby zdrowia w miejscowościach ich zamieszkania bądź wykonywania zawodu. Ponieważ samorząd terytorialny został szybko zlikwidowany w początkowym okresie Polski Ludowej, pojęcie samorządu gospodarczego i zawodowego było rozumiane na równi z istniejącymi w tamtym czasie właściwymi zrzeczeniami prywatnego przemysłu oraz prywatnego handlu i usług³⁹.

Z art. 46 m.k.k. wynikało wprawdzie, że wymienieni tam „członkowie władz” oraz „funkcjonariusze” nie byli urzędnikami, ale ponosili oni odpowiedzialność karną „przewidzianą dla urzędników”. Odpowiedzialność ta z kolei była ściśle związana z takimi znamionami, jak „władza”, „urzędowanie”, „czynność urzędowa”. Nie było natomiast „urzędowaniem” ani „czynnością urzędową” samo wykonywanie zawodu w oderwaniu od zadań organów władzy i administracji państwowej⁴⁰. Rozszerzenie kręgu osób, które ponosiły odpowiedzialność jak urzędnicy, znalazło odzwierciedlenie w ówczesnym orzecznictwie, przez zaliczenie do tej kategorii wszystkich osób zatrudnionych przez instytucje państwowe, samorządy i spółdzielnie⁴¹. Dotyczyło to więc całej upaństwowionej służby zdrowia. Dopiero od 1956 r. można zauważyć

---

niż w m.k.k., poprzez enumeratywne wskazanie konkretnych artykułów k.k., których moc obowiązująca została zawieszona na czas obowiązywania m.k.k.

³⁷ G. Rejman, *Odpowiedzialność karna lekarzy*, Warszawa 1991, s. 41; S. Grzybowski, *Odpowiedzialność cywilna lekarza*, Warszawa 1969, s. 123–162.

³⁸ Ustawa z dnia 28 października 1950 r. o zawodzie lekarza (Dz.U. Nr 50, poz. 458 z późn. zm.). Art. 1 tej ustawy brzmi: „wykonywanie zawodu lekarza obejmuje rozpoznawanie, leczenie i zapobieganie chorobom, a także wydawanie orzeczeń lekarskich”.

³⁹ Wyrok SN z 7 października 1959 r., IV K 412/58, OSNCK 1960/2–3/23.

⁴⁰ Postanowienie SN z 5 grudnia 1957 r., I KO 230/57, OSN 23/3/58; postanowienie SN z 25 stycznia 1962 r., VI KO 66/61, LEX nr 169426.

⁴¹ Na przykład za osoby ponoszące odpowiedzialność przewidzianą dla urzędników w art. 293 i 286 k.k. z 1932 r. uznano wszystkich zatrudnionych w przedsiębiorstwie przemysłu lotniczego, które zostało przejęte na własność przez państwo, członków związków zawodowych i ich zrzeczeń, pracowników (określanych także jako funkcjonariusze) Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, ślusarza, który miał czuwać nad maszynami i urządzeniami. Zob. wyrok SN z 22 maja 1947 r., K 413/47, OSN(K) 1948/1/22; wyrok SN z 5 stycznia 1949 r., K 194/48, OSN(K) 1949/1/39; uchwała SN z 22

w orzecznictwie tendencję do ograniczenia odpowiedzialności urzędniczej, poprzez wykazanie konieczności powiązania typu czynu zabronionego wykonywania niektórych funkcji administracyjnych⁴². W orzecznictwie SN w okresie powojennym można było dostrzec różne kierunki określania odpowiedzialności pracowników medycznych, ale przeważał pogląd, że lekarza zatrudnionego w społecznej służbie zdrowia należy traktować jako urzędnika, co wyżej przedstawiono. Pogląd taki uzasadniano tym, że lekarz posiadał trwale lub przejściowe uprawnienia do wydawania orzeczeń lekarskich, które były nieodzowne do udzielania należytej pomocy leczniczej określonej osobie, zgodnie z art. 1 ustawy z dnia 28 października 1950 r. o zawodzie lekarza. Należy również zaznaczyć, że aktualne pozostawało rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 22 marca 1928 r. o zakładach leczniczych⁴³, które stanowiło podstawę normatywnego powiązania między odpowiedzialnością karną a wykorzystaniem środków publicznych.

Lekarz społecznej służby zdrowia odpowiadał w dalszym ciągu na podstawie art. 286 k.k. z 1932 r., gdy jego działanie na szkodę chorego, znajdujące się w sferze udzielania pomocy leczniczej, stanowiło również uchybienie w zakresie pełnienia przez niego funkcji o charakterze zarządu. Orzecznictwo różnicowało jednak odpowiedzialność lekarza w zależności od tego, czy wykonywał on czynności w państwowej służbie zdrowia, czy prywatnie. Także wtedy zwracano uwagę na wzajemne przenikanie się działań lekarza podejmowanych z racji wykonywanego zawodu, z czynnościami administracyjnymi. Ówczesne poglądy na odpowiedzialność karną lekarza łączyły przekroczenie uprawnień albo niedopełnienie obowiązków z działaniem i zaniechaniem, które skutkowało szkodą dla interesu publicznego lub obywatela, bez różnicowania, czy wynikało to z zakresu obowiązków związanych z procesem leczenia, czy ze sfery administracyjnej. Także orzecznictwo potwierdzało taki tok rozumowania, uznając, że lekarz, który nie udziela choremu pomocy w sposób powszechnie przyjęty i znany praktyce medycznej, może odpowiadać na podstawie ówczesnego art. 286 § 1 k.k., gdyż wadliwe leczenie powinno być poczytane za karygodny brak dbałości o chorego⁴⁴.

Równocześnie przewidywano tryb administracyjny przy egzekwowaniu zarządzeń władzy administracyjnej, łącznie z karą zawieszenia w prawie wykonywania

---

stycznia 1949 r., OSN(K) 1948/4/92; postanowienie SN z 30 września 1950 r., KO 264/50, OSN(K) 1951/1/5; wyrok SN z 18 lipca 1952 r., I K 1388/51, OSNCK 1953/1/4.

⁴² Postanowienie SN z 7 października 1954 r., III KO 21/54, OSNCK 1955/1/3; wyrok SN z 18 października 1957 r., IV K 102/57, OSNCK 1958/3/29.

⁴³ Wyrok SN z 30 września 1960 r., II K 675/60; M. Boratyńska, *Błąd w sztuce medycznej jako podstawa odpowiedzialności*, „Poradnik Stomatologiczny” 2010, s. 147–149; uchwała SN z 23 marca 1961 r., VI KO 13/61, OSNCK 1961/3/33; wyrok SN z 1 kwietnia 1955 r., IV CR 39/54; OSN 1957, nr 1, poz. 7.

⁴⁴ K. Czajkowski, *Kiedy lekarz podlega odpowiedzialności karnej przywidzianej dla urzędników: rozważania na tle orzecznictwa sądów*, „Palestra” 1964, nr 8/12, s. 34–36.

praktyki lekarskiej lub zawodu w wypadku jakiegokolwiek uchylenia się od polecenia podjęcia pracy. Traktowanie lekarza jako zwykłego urzędnika wynikało również z przepisów karnych zawartych w ustawie o zawodzie lekarza, które można było zinterpretować jako wyraz braku zaufania do tego zawodu. Lekarz, który postąpiłby niezgodnie z określonym w art. 12 tego aktu prawnego obowiązkiem „spieszenia” w każdym przypadku z pomocą lekarską lub odmówiłby pomocy, co mogło spowodować utratę życia lub kalectwo, podlegał karze grzywny. W tamtym okresie lekarz posiadał nawet pewne uprawnienia do stosowania przymusu administracyjnego wobec chorego⁴⁵. Warto dodać, że lekarza powiatowego i miejskiego zaliczano wtedy do powiatowej władzy administracji ogólnej, która mogła nakazać choremu podjęcie procesu leczenia⁴⁶. Zainicjowano także działania, których celem było zniesienie stabilizacyjnego charakteru stosunku prawnego pracy co do pracowników mianowanych. Na podstawie ustawy z 1922 r. o państwowej służbie cywilnej do grupy tej zaliczano przede wszystkim funkcjonariuszy państwowych, których status miał charakter publicznoprawny. Wcześniej taki stosunek służbowy, jako pochodzący z nominacji, cechował się trwałością i stabilizacją wobec istnienia ograniczeń zwolnienia z pracy⁴⁷. Władze Polski Ludowej uznały za konieczne zerwanie z dawną koncepcją służby państwowej, czego efektem było wydanie 14 maja 1946 r. dekretu o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych⁴⁸. Nastąpiła wtedy degradacja atrybutów fachowości w urzędach państwowych i deprecjacja kariery zawodowej w administracji.

Zamiast tego wprowadzono definicję funkcjonariusza państwowego, która objęła wszystkich urzędników służby cywilnej, sędziów, prokuratorów oraz pracowników przedsiębiorstw, zakładów i instytucji państwowych, których stosunek służbowy miał charakter publicznoprawny. Następnie przyjęto szereg przepisów, które pozwalały władzom dowolnie przyjmować lub odmawiać przyjęcia do pracy zgłaszającego się funkcjonariusza państwowego, zmieniać grupę uposażenia lub

---

⁴⁵ Uprawnienia te wynikały np. z dekretu z dnia 14 kwietnia 1946 r. o zwalczaniu chorób wenerycznych (Dz.U. Nr 51, poz. 394 z późn. zm.). Na lekarza nałożono obowiązek nie tylko informowania chorego o karalności jego zachowania, ale także prowadzenia wykazów osób chorych wenerycznie oraz udzielania na ich temat szczegółowych informacji władzom administracyjnym. Lekarz mógł również egzekwować obowiązek przedłożenia odpowiednich zaświadczeń lekarskich.

⁴⁶ Przymus o podobnym charakterze istniał w ustawie z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 44, poz. 220), gdzie nałożono z kolei obowiązek polegający na leczeniu się poborowych czasowo niezdolnych do służby wojskowej, a także w ustawie z dnia 13 września 1963 r. o zwalczaniu chorób zakaźnych (Dz.U. Nr 50, poz. 279), która przewidywała stosowanie przymusu leczenia osób zakaźnie chorych, również z użyciem przymusu bezpośredniego.

⁴⁷ Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej (Dz.U. Nr 21, poz. 164).

⁴⁸ Dekret z dnia 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 22, poz. 139).

stanowisko, przenieść w stan spoczynku lub zwolnić ze służby, po uprzednim trzymiesięcznym okresie wypowiedzenia. Zmiany w systemie prawa wpisywały się w katalog szerszych przemian ustrojowych. Ich celem była odpowiednia modyfikacja prawa pracy, mająca osłabić jego funkcję ochronną przy jednoczesnym wzroście funkcji organizacyjnej, która realizowana była z kolei przez przymus państwowy wyrażający się w administrowaniu w zakresie polityki zatrudnienia, a także szeroką penalizację⁴⁹. Wprowadzone nakazy polegały na administracyjnym przymusie pracy w określonym zakładzie lub miejscu przez okres 3 lat oraz na ograniczeniu prawa rozwiązywania umowy o pracę przez 2 lata⁵⁰.

Analizując powojenne unormowania prawne, należy stwierdzić, że ustawa o zawodzie lekarza dopuszczała karanie administracyjne i zawodowe także za naruszenie jej przepisów, wprowadzając sankcję np. za nieudzielenie pomocy lekarskiej, naruszenie tajemnicy lekarskiej lub wykonanie zabiegu bez zgody pacjenta. Przewidywano także odpowiedzialność karno-administracyjną za wykonywanie czynności leczniczych bez uprawnień, wykonywanie zawodu poza społecznymi zakładami służby zdrowia lub za uchylanie się lekarza od pracy i jej porzucenie. Ponieważ informacje o pacjencie objęte były tajemnicą służbową, każde jej naruszenie było związane z odpowiedzialnością karną lekarza (urzędnika) z art. 264 d.k.k., który penalizował ujawnienie przez funkcjonariusza publicznego lub innego pracownika instytucji państwowej lub społecznej wiadomości stanowiącej tajemnicę służbową. Lekarze, którzy naruszyli normę sankcjonowaną tego przepisu nie w związku z zatrudnieniem w uspołecznionej służbie zdrowia, lecz w ramach prywatnej praktyki, ponosili wyłącznie odpowiedzialność dyscyplinarną za naruszenie art. 14 ust. 1 ustawy o zawodzie lekarza⁵¹.

Już wtedy przewidywano możliwość karania lekarza z powodu popełnienia tego samego czynu na podstawie różnych przepisów z poszczególnych dziedzin prawa⁵². Wynikało to ze statusu prawnego lekarza w społeczeństwie. Wprawdzie w systemie prawnym pozycja lekarza była zrównana z pozycją pracownika lub urzędnika, jednak z czasem pojawiały się poglądy uwypuklające rolę zasad deontologicznych i sumienia lekarza. Podnoszono, że zawód lekarza powinien być uznany za zawód

---

⁴⁹ Przykładem jest to, że za funkcjonariuszy państwowych uznano osoby zatrudnione w przedsiębiorstwie Polski Monopol Tytoniowy, utworzonym na podstawie ustawy z dnia 18 marca 1932 r. (Dz.U. Nr 26, poz. 240) oraz rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 11 lipca 1932 r. o monopolu spirytusowym (Dz.U. Nr 63, poz. 586).

⁵⁰ A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2004, s. 254–255.

⁵¹ W. Wanatowska, W. Kulesza, *Odpowiedzialność prawna lekarza*, Warszawa 1988, s. 48 i n.; uchwała SN z 16 stycznia 1997 r., I KZP 34/96, LEX nr 28478.

⁵² G. Rejman, *Odpowiedzialność...*, s. 19–20.

wolny, podporządkowany tylko wiedzy medycznej. Pogląd taki stopniowo znajdował oparcie w systemie prawnym i orzecznictwie SN⁵³.

Ówczesny kierunek orzecznictwa, w którym podkreślano istnienie ścisłego związku między przestępstwami urzędniczymi a czynnościami lekarskimi, był krytykowany, zwłaszcza tam, gdzie przestępstwo było związane tylko z procesem leczniczym. Według Agnieszki Liszewskiej na aprobatę zasługiwał inny kierunek orzecznictwa SN, polegający na stopniowym wyodrębnieniu podstaw karalności. Inaczej traktowano wadliwe wykonanie czynności leczniczych, a inaczej czynności administracyjnych⁵⁴. Początkowo w literaturze przedmiotu wskazywano, że zawód lekarza cechuje wprawdzie pewien zakres niezależności, ale równocześnie podkreślano konieczność jego kontrolowania z uwagi na przedkładanie dobra pacjenta ponad interes lekarza oraz możliwość występowania konfliktu interesów⁵⁵.

Przełomowym orzeczeniem SN w zakresie odpowiedzialności zarówno urzędników, jak i lekarzy było postanowienie z 5 grudnia 1957 r.⁵⁶ Uznano, że funkcjonariuszem spółdzielni pracy w rozumieniu art. 46 m.k.k. jest „osoba zatrudniona w czynnościach zarządu (administracji) tej spółdzielni”, nie zaś członek tej spółdzielni, wykonujący w niej wyłącznie czynności zawodowe. W uzasadnieniu tego orzeczenia wskazano, że art. 46 m.k.k. nie używa wyrażenia „pracownicy”, co oznacza wyraźnie, że nie chodzi w tym przepisie o każdego, kto jest zatrudniony w przedsiębiorstwie, organizacji albo spółdzielni. Podkreślono, że „urzędowaniem” ani „czynnością urzędową” nie jest samo wykonywanie zawodu, w całkowitym oderwaniu od uczestnictwa w realizacji zadań organów władzy i administracji państwowej lub samorządowej, ale pełnienie czynności zarządu. Orzeczenie to było o tyle ważne także dla odpowiedzialności lekarza, że dotyczyło dentysty, który wykonywał swoje obowiązki zawodowe jako członek branżowej spółdzielni pracy. Stwierdzono, że samo leczenie nie jest powiązane z „urzędowaniem” i wykonywaniem „czynności urzędowych”. Zaznaczono, że wspomniany dentysta stałby się funkcjonariuszem w rozumieniu art. 46 m.k.k. dopiero wówczas, gdyby objął stanowisko we władzach spółdzielni lub uczestniczył w zakresie czynności zarządu i administracji. W tym ostatnim przypadku mogło to dotyczyć tylko takiego zakresu czynności, który nie polegałby

---

⁵³ Wyrok SN z 14 marca 1967 r., IV KR 276/66, OSNKW 1967/10, poz. 101; wyrok SN z 24 marca 1964 r., III K 27/64, OSNPG, s. 5; wyrok SN z 23 lutego 1963 r., V K 775/62, OSNPG 1963/5, poz. 77.

⁵⁴ A. Liszewska, *Odpowiedzialność karna...*, s. 37–38.

⁵⁵ SN uznawał związek między czynnością lekarską a pełnieniem funkcji o charakterze zarządu za podstawę odpowiedzialności karnej także w wypadku przestępstw korupcyjnych. Wszelkie działanie na szkodę chorego było więc równoznaczne z uchybieniem w zakresie pełnienia konkretnej funkcji. Zob. wyrok SN z 10 listopada 1966 r., V KRN 631/66 wraz z głosem E. Szwedek, „Państwo i Prawo” 1967, nr 11, s. 863.

⁵⁶ Postanowienie SN z 5 grudnia 1957 r., I KO 230/57, OSNCK 1958/3/23.

na wykonywaniu czynności lekarskich. Wyrok ten redukował odpowiedzialność karną urzędników i miał wpływ na kolejne kodyfikacje⁵⁷.

Rzutowało to na odpowiedzialność karną lekarzy za przestępstwo łapownictwa także po 1945 r. Linia orzecznicza, przedstawiona wyżej w wyroku z 7 grudnia 1957 r., była kontynuowana w kolejnych judykatach. W zakresie odpowiedzialności lekarza za wszelkie uchybienia w procesie leczenia uznawano, że lekarz społecznej służby zdrowia odpowiada za przestępstwo z art. 286 k.k. z 1932 r., jeżeli jego działanie na szkodę chorego należało do sfery udzielenia pomocy leczniczej i stanowiło równocześnie uchybienie obowiązkowi związanym z pełnieniem przez niego funkcji o charakterze zarządu (co rozumiano jako sferę „władzy”, „urzędowania” lub „pełnienia czynności urzędowej”). Dotyczyło to także przestępstw o charakterze korupcyjnym. Równocześnie doszło do bardzo szerokiej interpretacji „funkcji” o charakterze zarządu.

Przykładem tego jest uznanie za taką funkcję wystawienia skierowania przez lekarza na badanie rentgenowskie, mimo że była to czynność mająca przede wszystkim charakter leczniczo-diagnostyczny, a nie administracyjny⁵⁸. Stopniowo rozpoczął się proces rozróżniania odpowiedzialności lekarza za sam proces leczenia (kiedy nie podlegał odpowiedzialności z art. 286 k.k.) od odpowiedzialności za proces leczenia powiązany ze sferą decyzyjną (często połączoną z korupcją), tj. uprawnieniem do wydania zarządzeń. Przy ocenie tej odpowiedzialności powoływano się kolejny raz na zapisy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o zakładach leczniczych. W wypadku gdy lekarz społecznej służby zdrowia wykonywał swoje czynności zawodowe związane z pełnioną funkcją urzędową, zastosowanie miał art. 21 tego rozporządzenia, czyli podlegał on odpowiedzialności karnej przewidzianej dla funkcjonariuszy publicznych, tj. z art. 286 k.k. z 1932 r. Każdorazowo należało jednak poczynić ustalenia, których celem było rozdzielenie czynności zawodowych lekarza od czynności natury administracyjnej, co nie było łatwe, gdyż często czynności te były ściśle ze sobą powiązane⁵⁹.

W odniesieniu do kształtowania się odpowiedzialności karnej za przestępstwo łapówkarstwa z art. 290 k.k. z 1932 r. w okresie powojennym uznawano też, że odpowiedzialność z tego przepisu będzie możliwa w wypadku osób wykonujących

---

⁵⁷ Na zasadnicze znaczenie tego orzeczenia zwrócił także uwagę A. Spotowski, *Przestępstwa służbowe: nadużycia służbowe i łapownictwo w nowym kodeksie karnym*, Warszawa 1972, s. 14–15. W kolejnych orzeczeniach SN z kręgu podmiotów przestępstwa urzędniczego wykluczono kierowcę pojazdu mechanicznego, robotnika fizycznego (rębacza mięsa z uboju gospodarczego) i operatora koparki. Zob. uchwała SN z 13 listopada 1958 r., IV KO 107/58, OSNCK 1959/4/47; postanowienie SN z 20 listopada 1958 r., IV KO 130/58, OSNPG 1959/3/8; wyrok SN z 25 listopada 1958 r., II K 860/57, OSNPG 1959/2/5; wyrok SN z 3 grudnia 1958 r., II K 1084/58, OSNPG 1959/12/14.

⁵⁸ Uchwała SN z 23 marca 1961 r., VI KO 13/61, OSPiKA 1961/7–8/225.

⁵⁹ Postanowienie SN z 25 kwietnia 1963 r., VI KO 4/63, OSNPG 1963/5/74.

czynności urzędowe i związane z pełnieniem określonych funkcji. W rzeczywistości przy takiej interpretacji czynności zawodowych lekarza zatrudnionego w społecznej służbie zdrowia praktyka nie pozwalała wyodrębnić ich od tak rozumianych czynności natury czysto administracyjnej. Tym samym w wypadku przyjęcia korzyści majątkowej za osobiste przeprowadzenie zabiegu operacyjnego, nawet wykonanego w ramach prywatnego leczenia, ale w szpitalu, przyjmowano kwalifikację z art. 290 k.k. Dlatego każde udzielenie łapówki lekarzowi, który był zatrudniony w szpitalu publicznym, było postrzegane jako realizacja znamion przestępstwa, mimo że pacjent był przyjmowany w ramach prywatnej praktyki. Uzasadniano to takimi okolicznościami, jak możliwość wezwania telefonicznego lekarza do szpitala w każdej chwili czy udzielanie pomocy pacjentowi wcześniej, w ramach pracy w szpitalu, co świadczyło o dominacji sfery publicznej. W zasadzie wyłączono więc możliwość pobierania dodatkowego wynagrodzenia od pacjentów, którzy korzystali z leczenia w jednostkach publicznej służby zdrowia⁶⁰.

Akcentowano w tamtym czasie różnicę między rozumieniem obowiązku służbowego urzędnika w kodeksie karnym z 1932 r. według art. 134 a stanami faktycznymi, które należało kwalifikować z art. 286 § 2 lub 290 § 2 k.k. W pierwszym przypadku przyjmowano, że dla realizacji znamion art. 134 i 135 k.k. konieczne jest, by obowiązek służbowy urzędnika (lekarza) znajdował oparcie nie tylko w przepisach normatywnych, ale także w regulaminach, instrukcjach służbowych oraz poleceniu przełożonego, które dotyczyło zachowania się w konkretnej sytuacji. Wtedy naruszenie obowiązku służbowego nie musiało być związane z powstaniem szkody dla interesu społecznego lub prywatnego ani sprzeciwiać się ustawie. W drugim przypadku dopuszczano zbieg przestępstw z art. 134 i 286 § 2 k.k., gdy umyślne naruszenie obowiązku służbowego, do którego sprawca nakłaniał urzędnika (lekarza), wyczerpywało znamiona przestępstwa naruszenia obowiązku służbowego i powstanie szkody dla interesu publicznego, a udzielający lub obiecujący korzyści obejmował te znamiona swoją świadomością⁶¹.

Podstawowy problem, który pojawił się w orzecznictwie, dotyczył znaczenia, jakie należało nadać znamieniu „wykonywanie zleconych czynności w zakresie zarządu państwowego”. Władysław Wolter podnosił, że na gruncie art. 292 k.k. z 1932 r. nie należy łączyć pojęcia urzędnika z pełnieniem funkcji zwierzchniej, która polegała na władztwie państwowym lub samorządowym. Przepis ten, określając, iż podmiotem tych przestępstw mogły być osoby pełniące czynności zleczone, znacznie

⁶⁰ Wyrok SN z 1 października 1959 r., III K 610/59, OSNPG 1959/12/6; wyrok SN z 4 marca 1960 r., I K 143/59, OSNPG 1960/6/103; wyrok SN z 11 kwietnia 1960 r., IV K 7/60, OSNPG 1960/11/170; wyrok SN z 27 listopada 1961 r., II K 677/61, OSNKW 1962/6/93; wyrok SN z 12 listopada 1964 r., II K 344/62, OSNKW 1965/3/34.

⁶¹ Wyrok SN z 26 listopada 1959 r., II K 499/59, OSNPG 1960/4/61; wyrok SN z 19 stycznia 1958 r., II KRn 653/56, OSNPG 1958/9/5.

rozszerzał krąg osób, którego przedstawiciele mogli być postrzegani jako urzędnicy. Jako przykład autor podał zamiatacza ulicy pracującego dorywczo, któremu zlecono przeprowadzenie czynności w zakresie zarządu mieniem państwowym lub samorządowym⁶². Wolter sformułował koncepcję, że funkcję publiczną może pełnić wyłącznie funkcjonariusz publiczny, wobec czego określenia te były synonimami. Przesłanką przemawiającą za tym stanowiskiem było to, iż wprowadzanie utrudnień interpretacyjnych było pozbawione ustawodawczego racjonalizmu.

Druga koncepcja opierała się na szerszym rozumieniu „pełnienia funkcji publicznej”. Uzasadniano to faktem, że pewne obowiązki, które także leżały w kompetencjach funkcjonariusza publicznego, odnosiły się do wielu publicznych zadań, które były wykonywane przez osoby niebędące funkcjonariuszami publicznymi, np. osoby zatrudnione w uspołecznionej służbie zdrowia. Rozbieżność poglądów była widoczna przede wszystkim w określeniu podmiotów łapownictwa biernego, gdzie użyto znamienia „w związku z pełnieniem funkcji publicznej”. Należy przypomnieć, że takie pojęcie nie zostało zawarte w wyjaśnieniu wyrażeń ustawowych przy kolejnej kodyfikacji (k.k. z 1969 r.). Ostatecznie przeważał pogląd, że był to celowy zabieg ustawodawcy, który chciał pozostawić orzecznictwu skonkretyzowanie tego pojęcia. Przyjęto również, że w każdym przypadku należy dokonywać osobnej oceny i wykładni, czy dana osoba może być zaliczona do kręgu osób pełniących funkcje publiczne. Warto dodać, że uzasadnienie kodeksu karnego nie zawierało wyjaśnienia takiego zabiegu ówczesnego ustawodawcy. Fakt ten był różnie interpretowany.

Na podstawie tego Wolter wyciągnął wniosek o tożsamości funkcjonariusza publicznego i osoby pełniącej funkcję publiczną, ale inni autorzy byli odmiennego zdania, uznając, że zabieg ten przemawiał za różnymi zakresami znaczeniowymi tych pojęć. Lech Gardocki stwierdził z kolei, że samo uzasadnienie projektu d.k.k. nie było obszerne i zawężenie odpowiedzialności z art. 239 wyłącznie do funkcjonariuszy publicznych byłoby krokiem wstecz w stosunku do kodeksu karnego z 1932 r., co musiałoby zostać uwzględnione w jego uzasadnieniu⁶³.

Jeśli chodzi o zakaz przyjmowania korzyści majątkowych od pacjentów, to dotyczył on tylko lekarzy wykonujących swoje obowiązki w uspołecznionej służbie zdrowia, ale już wtedy powszechne było prowadzenie przez nich praktyki prywatnej. W orzecznictwie SN aprobowano konsekwentnie pogląd, że lekarz nie powinien łączyć pracy wykonywanej w tzw. zakładzie uspołecznionym z praktyką prywatną w taki sposób, który byłby źródłem dodatkowych korzyści materialnych lub osobistych. Podawano przykłady takiego niedozwolonego łączenia tych sfer, jak kierowanie za opłatą prywatnego pacjenta do szpitala, gdzie pracował lekarz, oraz

---

⁶² Z. Kallaus, *Przestępne...*, s. 31; W. Wolter, *Przestępstwo z art. 286 k.k. w zw. z przepisem art. 46 m.k.k.*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 4, s. 23.

⁶³ L. Gardocki, *O podmiocie łapownictwa*, „Państwo i Prawo” 1971, nr 5.

przyjmowanie korzyści za lepszą opiekę szpitalną. Surowszej odpowiedzialności podlegał lekarz uspołecznionej służby zdrowia, gdy sam zażądał od pacjenta korzyści majątkowej lub osobistej w zamian za wykonanie czynności leczniczej, gdy należała ona do jego zawodowych obowiązków, lub uzależniał taką czynność od otrzymania korzyści (art. 239 § 2 d.k.k.)⁶⁴.

Przedstawiona koncepcja o szerszym rozumieniu „pełnienia funkcji publicznej” legła u podstaw rozwiązań przyjętych w kodeksie karnym z 1969 r. (a następnie z 1997 r.)⁶⁵.

Podsumowanie

Ewolucja odpowiedzialności karnej na przykładzie wzajemnej relacji pojęć lekarz – urzędnik była charakterystyczna dla zmian ustrojowych. Zmianie ulegał katalog podmiotów wyznaczanych na podstawie kryterium władzy (*imperium*), co z kolei miało związek z formą i treścią organizacji państwowej, a także z tym, które zadania państwo uznaje za szczególnie ważne. Nawet w obecnym stanie prawnym znajdujemy rozwiązanie, które wypracowano jeszcze w okresie przedwojennym, co dotyczy rozumienia takich wyrażeń prawa karnego, jak korzyść majątkowa, środki publiczne, przekroczenie uprawnień. Określenie całego rozdziału kodeksu karnego z 1932 r. jako „przestępstwa urzędnicze” pojawiało się również w następnych kodyfikacjach i obecnie przedstawiciele doktryny prawa karnego używają tego pojęcia do opisanie całej grupy przestępstw⁶⁶. Zmiany normatywne, które wprowadzono po wojnie, polegały na nadmiernym rozszerzeniu kręgu osób podlegających odpowiedzialności przewidzianej dla urzędników⁶⁷. W okresie tym, gdy ustawodawca tworzył przepisy o charakterze totalitarnym, orzecznictwo próbowało ograniczyć pojęcie urzędnika, co w praktyce w jakimś stopniu pozwalało zawężyć odpowiedzialność karną. Legło to u podstaw oddzielenia odpowiedzialności za leczenie. Ten dorobek orzeczniczy był również podstawą późniejszych rozwiązań ustawowych, przede wszystkim tych, które przyjęto po 1989 r.

---

⁶⁴ W. Wanatowska, W. Kulesza, *Odpowiedzialność prawna lekarza*, Warszawa 1988, s. 53.

⁶⁵ E. Jarzęcka-Siwik, *Status prawny funkcjonariuszy publicznych i osób pełniących funkcję publiczną*, „Kontrola Państwowa” 2010, nr 5, s. 23–24.

⁶⁶ Wyrok SN z 4 marca 1960 r., I K 143/59, OSNPG 1960/6/103; postanowienie SN z 11 września 1969 r., VI KZP 13/69, OSNPG 1969/10–11/158, s. 5.

⁶⁷ Do urzędników zaliczono magazynierów w przedsiębiorstwach państwowych, członków klubów sportowych, ślusarzy odpowiadających za pracę maszyn, traktorzystów zajmujących się ciągnikami, a także członków komitetów blokowych i kotlarzy. Zob. wyrok SN z 8 grudnia 1959 r., III K 795/59, OSNPG 1960/1/13; wyrok SN z 16 listopada 1961 r., II K 982/59, OSNPG 1962/1–6/14; wyrok SN z 4 marca 1963 r., II K 21/63, OSNKW 1964/2/18.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

- Dekret z dnia 14 kwietnia 1946 r. o zwalczaniu chorób wenerycznych (Dz.U. Nr 51, poz. 394 z późn. zm.).
- Dekret z dnia 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. Nr 22, poz. 139).
- Dekret z dnia 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (Dz.U. Nr 30, poz. 192).
- Dekret z dnia 26 października 1949 r. o tajemnicy państwowej i służbowej (Dz.U. Nr 55, poz. 437).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 lutego 1928 r. o karach za szpiegostwo i niektóre inne przestępstwa przeciw Państwu (Dz.U. Nr 18, poz. 160).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 22 marca 1928 r. w sprawie kodeksu karnego wojskowego (Dz.U. Nr 36, poz. 328).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o zakładach leczniczych (Dz.U. Nr 38, poz. 382).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 11 lipca 1932 r. o monopolu spirytusowym (Dz.U. Nr 63, poz. 586).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 2 września 1932 r. o wykonywaniu praktyki lekarskiej (Dz.U. poz. 712).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 21 października 1932 r. – Kodeks karny wojskowy (Dz.U. Nr 91, poz. 765).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 24 października 1934 r. o niektórych przestępstwach przeciwko bezpieczeństwu Państwa (Dz.U. Nr 94, poz. 851).
- Rozporządzenie z mocą ustawy Prezydenta z dnia 25 września 1932 r. w sprawie wykonywania praktyki lekarskiej (Dz.U. Nr 8181, poz. 712 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1920 r. w przedmiocie odpowiedzialności karnej urzędników za przestępstwa popełnione z chęci zysku (Dz.U. Nr 11, poz. 60).
- Ustawa z dnia 2 grudnia 1921 r. w przedmiocie wykonywania praktyki lekarskiej w Państwie Polskim (Dz.U. Nr 105, poz. 762).
- Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o organizacji władz dyscyplinarnych i postępowaniu dyscyplinarnym przeciwko funkcjonariuszom państwowym (Dz.U. Nr 21, poz. 165).
- Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej (Dz.U. Nr 21, poz. 164).
- Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o stosunkach służbowych pracowników instytucji ubezpieczeń społecznych (Dz.U. Nr 32, poz. 338).
- Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. o utworzeniu państwowego przedsiębiorstwa „Polski Monopol Tytoniowy” (Dz.U. Nr 26, poz. 240).
- Ustawa z dnia 22 marca 1933 r. o ubezpieczeniu społecznym (Dz.U. poz. 396).
- Ustawa z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia (Dz.U. Nr 55, poz. 434).
- Ustawa z dnia 28 października 1950 r. o zawodzie lekarza (Dz.U. Nr 50, poz. 458 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 13 września 1963 r. o zwalczaniu chorób zakaźnych (Dz.U. Nr 50, poz. 279).

Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 44, poz. 220)

Ustawa z dnia 30 września 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej (Dz.U. Nr 91, poz. 408 z późn. zm.).

Orzecznictwo

- Orzeczenie SN z 20 lutego 1923 r., 154/1923, OSN 1923, nr 1, poz. 284.
Orzeczenie SN z 22 kwietnia 1926 r., II K 2130/25, OSN 1926, nr 1, poz. 175.
Postanowienie SN z 17 marca 1932 r., II K 1260/31, LEX nr 390631.
Postanowienie SN z 30 września 1950 r., KO 264/50, OSN(K) 1951/1/5.
Postanowienie SN z 7 października 1954 r., III KO 21/54, OSNCK 1955/1/3.
Postanowienie SN z 5 grudnia 1957 r., I KO 230/57, OSN 23/3/58.
Postanowienie SN z 20 listopada 1958 r., IV KO 130/58, OSNPG 1959/3/8.
Postanowienie SN z 25 stycznia 1962 r., VI KO 66/61, LEX nr 169426.
Postanowienie SN z 25 kwietnia 1963 r., VI KO 4/63, OSNPG 1963/5/74.
Postanowienie SN z 11 września 1969 r., VI KZP 13/69, OSNPG 1969/10–11/158.
Uchwała SN z 22 stycznia 1949 r., OSN(K) 1948/4/92.
Uchwała SN z 13 listopada 1958 r., IV KO 107/58, OSNCK 1959/4/47.
Uchwała SN z 29 września 1960 r., VI KO 45/60, LEX nr 115295.
Uchwała SN z 23 marca 1961 r., VI KO 13/61, OSNCK 1961/3/33.
Uchwała SN z 23 marca 1961 r., VI KO 13/61, OSPiKA 1961/7–8/225.
Uchwała SN z 16 stycznia 1997 r., I KZP 34/96, LEX nr 28478.
Wyrok SN z 27 lipca 1931 r., II K 645/31, LEX nr 410601.
Wyrok SN z 17 lutego 1932 r., II K 53/32, LEX nr 390543.
Wyrok SN z 19 października 1934 r., II K 1120/34, OSN(K) 1935/5/183.
Wyrok SN z 22 października 1934 r., I K 710/34, OSN(K) 1935/5/184.
Wyrok SN z 6 maja 1935 r., II K 348/35, OSN(K) 1935/12/518.
Wyrok SN z 23 maja 1935 r., I K 395/35, LEX nr 368153.
Wyrok SN z 16 stycznia 1936 r., III K 1589/35, OSN(K) 1936/8/295.
Wyrok SN z 20 marca 1936 r., I K 1399/35, OSN 1936, nr 10, poz. 378.
Wyrok SN z 12 października 1936 r., K 842/36, OSN 1937/3/96.
Wyrok SN z 25 sierpnia 1938 r., II K 2772/37, OSN(K) 1939, nr 1, poz. 21.
Wyrok SN z 17 czerwca 1938 r., II K 119/38, OSN(K) 1939, nr 3, poz. 59.
Wyrok SN z 17 czerwca 1938 r., II K 2578/37, OSN(K) 1939, nr 5, poz. 106.
Wyrok SN z 20 czerwca 1938 r., I K 1594/34, OSN(K) 1939, nr 5, poz. 107.
Wyrok SN z 8 sierpnia 1938 r., III K 1246/38, OSN(K) 1939, nr 1, poz. 18.
Wyrok SN z 22 maja 1947 r., K 413/47, OSN(K) 1948/1/22.
Wyrok SN z 2 lipca 1948 r., PoK 370/48, LEX nr 1674328.
Wyrok SN z 5 stycznia 1949 r., K 194/48, OSN(K) 1949/1/39.
Wyrok SN z 18 lipca 1952 r., I K 1388/51, OSNCK 1953/1/4.
Wyrok SN z 1 kwietnia 1955 r., IV CR 39/54; OSN 1957, nr 1, poz. 7.
Wyrok SN z 18 października 1957 r., IV K 102/57, OSNCK 1958/3/29.

- Wyrok SN z 19 stycznia 1958 r., II KRn 653/56, OSNPG 1958/9/5.
Wyrok SN z 25 listopada 1958 r., II K 860/57, OSNPG 1959/2/5.
Wyrok SN z 3 grudnia 1958 r., II K 1084/58, OSNPG 1959/12/14.
Wyrok SN z 1 października 1959 r., III K 610/59, OSNPG 1959/12/6.
Wyrok SN z 7 października 1959 r., IV K 412/58, OSNCK 1960/2–3/23.
Wyrok SN z 26 listopada 1959 r., II K 499/59, OSNPG 1960/4/61.
Wyrok SN z 8 grudnia 1959 r., III K 795/59, OSNPG 1960/1/13.
Wyrok SN z 4 marca 1960 r., I K 143/59, OSNPG 1960/6/103.
Wyrok SN z 11 kwietnia 1960 r., IV K 7/60, OSNPG 1960/11/170.
Wyrok SN z 30 września 1960 r., II K 675/60.
Wyrok SN z 16 listopada 1961 r., II K 982/59, OSNPG 1962/1–6/14.
Wyrok SN z 27 listopada 1961 r., II K 677/61, OSNKW 1962/6/93.
Wyrok SN z 23 lutego 1963 r., V K 775/62, OSNPG 1963/5, poz. 77.
Wyrok SN z 4 marca 1963 r., II K 21/63, OSNKW 1964/2/18.
Wyrok SN z 24 marca 1964 r., III K 27/64, OSNPG.
Wyrok SN z 12 listopada 1964 r., II K 344/62, OSNKW 1965/3/34.
Wyrok SN z 10 listopada 1966 r., V KRN 631/66.
Wyrok SN z 14 marca 1967 r., IV KR 276/66, OSNKW 1967/10, poz. 101.

Opracowania

- Andrejew I., *Polskie prawo karne w zarysie*, Warszawa 1970.
Bojarski T., *Tradycja i postęp w nowelizacji prawa karnego – od Makarewicza do stanu obecnego*, „Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 2008, nr 7–8, s. 7–15.
Boratyńska M., *Błąd w sztuce medycznej jako podstawa odpowiedzialności*, „Poradnik Stomatologiczny” 2010, nr 4, s. 147–149.
Czajkowski K., *Kiedy lekarz podlega odpowiedzialności karnej przywidzianej dla urzędników: rozważania na tle orzecznictwa sądów*, „Palestra” 1964, nr 8–12, s. 34–46.
Glaser S., Mogilnicki A., *Kodeks karny. Komentarz*, Kraków 1934.
Grzybowski S., *Odpowiedzialność cywilna lekarza*, Warszawa 1969.
Jarzęcka-Siwik E., *Status prawny funkcjonariuszy publicznych i osób pełniących funkcję publiczną*, „Kontrola Państwa” 2010, nr 5, s. 21–45.
Kallaus Z., *Przestępne nadużycie władzy*, Warszawa 1982.
Kochanowski J., *Redukcja odpowiedzialności karnej. Komentarz*, Warszawa 2000.
Liszewska A., *Odpowiedzialność karna lekarza za „błąd w sztuce lekarskiej”*, Kraków 1998.
Lityński A., *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2004.
Lutrzykowski A., *System władzy publicznej Polski Ludowej*, Toruń 2013.
Makarewicz J., *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1938.
Mik B., *Nowela antykorupcyjna z dnia 13 czerwca 2003 r.*, Kraków 2003.
Rejman G., *Odpowiedzialność karna lekarzy*, Warszawa 1991.
Spotowski A., *Przestępstwa służbowe: nadużycia służbowe i łapownictwo w nowym kodeksie karnym*, Warszawa 1972.

- Spotowski A., *Pojęcie funkcjonariusza publicznego w projekcie kodeksu karnego a pojęcie urzędnika w obowiązujących przepisach*, „Państwo i Prawo” 1968, nr 7–8, s. 185–208.
- Szczepaniak D., *Polskie ustawy o zwalczaniu przestępczości urzędniczej z lat 1920–1921*, „Kra-kowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2020, t. 13 (2), s. 169–204.
- Szwedek E., *Glosa do wyroku SN V KRN 631/66*, „Państwo i Prawo” 1967, nr 1, s. 110–114.
- Tyszkiewicz L., *O sposobach przeciwdziałania solidarności między biorącym i dającym łapówkę w obronie przed odpowiedzialnością karną*, „Prokuratora i Prawo” 2004, nr 11–12, s. 35–49.
- Wanatowska W., Kulesza W., *Odpowiedzialność prawna lekarza*, Warszawa 1988.
- Wolter W., *Przestępstwo z art. 286 k.k. w zw. z przepisem art. 46 m.k.k.*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 4, s. 27–42.

THE DEVELOPMENT OF THE CRIMINAL LIABILITY OF A DOCTOR AS A PUBLIC OFFICIAL UNDER THE PENAL CODE OF 1932

Abstract

The topic of the present article concerns the evolution of criminal liability portrayed by using the example of the relationship between the concepts of a doctor and an official, which was characteristic of the historical and system of state changes occurring in the state. Numerous legal institutions, which are currently in force in the Penal Code, were shaped between 1918 and 1939. After 1945 and the establishment of the Polish People's Republic, the role of the state increased, which was expressed in the treatment of doctors as officials and state functionaries, which was, in turn, related to the subjugation of every area of life to state regulation. Despite this, judicial decisions of the courts attempted to reduce criminal liability which pertained to a disproportionately large circle of subjects. This jurisprudential direction was the basis for the current solutions, which came into force in the Penal Code of 1997.

Keywords: doctor, official, public functionary, penal code, judicial decisions

III. KRONIKA

XXIX Ogólnopolski Zjazd Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych „Znaczenie historii prawa dla współczesnego dyskursu prawniczego”, Toruń, 21–22 września 2023 r.

W dniach 21–22 września 2023 r. miał miejsce XXIX Ogólnopolski Zjazd Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych, który odbył się w murach Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Gospodarzami tego wydarzenia były: Katedra Historii Doktryn Polityczno-Prawnych i Prawa Niemieckiego oraz Katedra Prawa Rzymskiego, Historii Prawa i Ustrojów Państwowych UMK. Prace organizacyjne prowadzili wraz z zespołem współpracowników prof. dr hab. Danuta Janicka oraz dr hab. Marek Sobczyk, prof. UMK. Temat przewodni Zjazdu, którym było „Znaczenie historii prawa dla współczesnego dyskursu prawniczego”, umożliwił interdyscyplinarne dyskusje naukowe nad wieloma zagadnieniami o charakterze metodologicznym i praktycznym. Program obejmował 105 referatów z zakresu historii państwa i prawa, ustroju i myśli polityczno-prawnej oraz dydaktyki przedmiotów historycznoprawnych w perspektywie historycznej i współczesnej.

Uroczyste otwarcie konferencji uświetniły swoją obecnością władze Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz władze tamtejszego Wydziału Prawa i Administracji. W czasie otwarcia obrad uczestnicy wydarzenia uczcili minutą ciszy pamięć zmarłych (od czasu ostatniego zjazdu, tj. 2021 r.) historyków prawa. Następnie głos w ramach inauguracji konferencji zabrali przedstawiciele Polskiego Towarzystwa Historii Prawa, którzy wręczyli nagrody w I edycji Konkursu na Najlepszą Monografię Prawno-Historyczną, organizowanego przez PTHP. Zdobywcą pierwszego miejsca został dr Hubert Mielnik (UMCS) za książkę *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944* (Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2020). Wyróżnienie otrzymali także dr Piotr Alexandrowicz (PTPN) za pracę *Kanonistyczne uzasadnienie*

swobody umów w zachodniej tradycji prawnej (Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020) oraz dr Bartosz Zalewski za monografię *Humanitas w ustawodawstwie Konstantyna Wielkiego: religia, polityka, prawo* (Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, Lublin 2021). W I edycji Konkursu na Najlepszy Debiutancki Artykuł Naukowy, organizowanego przez Polskie Towarzystwo Historii Prawa, wyróżnienie zdobyła mgr Izabela Wasik (UJ).

Inauguracją właściwej części konferencji była sesja plenarna moderowana przez dr hab. Andrzeja Gacę, prof. UMK. W ramach sesji wystąpili: prof. dr hab. Wojciech Dajczak (UAM) z referatem pt. *Czy argument historyczny może pomóc w trudnych przypadkach dzisiejszego prawa prywatnego?*; dr hab. Maciej Rakowski, prof. UŁ z referatem pt. *Odwołania do historii ustroju w pracach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego (1992–1997)* oraz dr hab. Izabela Lewandowska-Malec, prof. UJ z referatem *Przydatność wiedzy z zakresu historii prawa polskiego*. Po wystąpieniach odbyła się wieloaspektowa dyskusja na temat metodologii historycznoprawnej, znaczenia historii prawa we współczesnym świecie oraz perspektyw badawczych w tej dziedzinie prawoznawstwa. Po przerwie nastąpiła kolejna sesja plenarna, której przewodniczył dr hab. Zbigniew Naworski, prof. UMK. Sesja obejmowała trzy referaty, które wygłosili: prof. dr hab. Adam Bosiacki (*Nauka prawa w czasach postkomunizmu i globalizacji. Zagadnienia podstawowe*), prof. dr hab. Bronisław Sitek (*Prawo rzymskie w nauce i dydaktyce. Czy prawo rzymskie jest jeszcze potrzebne?*) oraz prof. dr hab. Danuta Janicka (*Charakter kar i środków zabezpieczających – podsumowanie debat ostatniego stulecia*).

Po dyskusji wieńczącej tę sesję plenarną uczestnicy Zjazdu udali się na sesje panelowe, które trwały do godzin popołudniowych¹. Następnie miało miejsce spotkanie kierowników katedr i redakcji czasopism prawnohistorycznych, zaś w godzinach wieczornych odbyła się uroczysta kolacja. Drugiego dnia uczestników spotkania czekało kolejnych 15 paneli specjalistycznych, które obejmowały tematykę z zakresu historii prawa sądowego, historii ustroju, prawa rzymskiego, historii idei oraz współczesnych problemów historii prawa i dydaktyki przedmiotów historycznoprawnych.

XXIX Ogólnopolski Zjazd Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych kolejny raz stał się forum wymiany poglądów między polskimi historykami prawa. Organizatorzy doskonale przygotowali całe wydarzenie, zapewniając uczestnikom konferencji jak najlepsze warunki do prowadzenia obrad i ułatwiając im dotarcie zarówno do budynku toruńskiego Wydziału Prawa i Administracji, jak i do innych miejsc, które gościły uczestników Zjazdu. Wystąpienia uczestników były na wysokim poziomie naukowym. Zgodnie z decyzją władz katedr, zakładów

---

¹ Szczegółowy harmonogram wydarzenia, tytuły referatów i nazwiska prelegentów: <https://zjazdhistoriaprawa.umk.pl/pages/program/>.

i pracowni historycznoprawnych gospodarzem XXX – jubileuszowego – Zjazdu Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych został Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu².

Dawid G. Szulc

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

<https://orcid.org/0000-0001-9442-8662>

---

² Informacje o kolejnej edycji Zjazdu: <https://rzym.amu.edu.pl/zjazd-2025/>.

